

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKİLAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
DOKTORA TEZİ

**I. DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA
OSMANLI ÜLKESİNDE YAŞANAN
GÖÇ HAREKETLERİ**

MUSTAFA ÖZDEMİR

DANIŞMAN: Yard. Doç. Dr. KENAN KIRKPINAR

İZMİR – 2007

ÖZET

Osmanlı Devleti'nde XVII. yüzyılda başlayan güç kaybı, XIX. yüzyıldan özellikle Fransız İhtilali'nin ortaya çıkardığı milliyetçilik akımının etkileriyle parçalanmaya dönüştü. Oluşan ayrılıkçı milletçilik hareketi Osmanlı toplumu içinde, öncelikli olarak Sırp, Rum, Bulgar, Romen gibi Hıristiyan unsurlar sonradan da Arap, Arnavut gibi Müslüman unsurlar arasında yaygınlık kazanmaya başladı. Bu hareketlerin giderek güç kazanması Pax Ottomana da denilen Osmanlı birlik ve beraberlik anlayışına ağır darbeler indirdi.

I. Dünya Savaşı başlarında, daha önceki dönemde ortaya çıkan ayrılıkçı Balkan milliyetçiliğinden etkilenen Anadolu Rum ve Ermenileri arasında, İtilaf güçlerine casusluk yapma ya da altıncı kol olarak da nitelenebilecek çeteleşme faaliyetleri olarak nitelenebilecek hükümet aleyhinde faaliyetler görülmeye başladı. Oluşan bu sürecin gerek yerli Müslüman tebaaya, gerekse cephelerdeki Osmanlı ordu birliklerine zarar vermeye başlaması üzerine hükümetçe zararlı faaliyetleri görüldüğü tespit edilen Ermeni, Rum topluluklarının, ardından gerçekleşen Şerif Hüseyin İsyanı'ndan dolayı da bazı Arap topluluklarının zorunlu olarak ikamet bölgeleri değiştirildi. Hükümet kararıyla gerçekleştirilen bu uygulamanın yanı sıra işgal edilen bölgelerden özellikle de Doğu Anadolu, Mezopotamya ve Suriye'den kendiliğinden Anadolu'nun işgal edilmemiş bölgelerine Müslüman unsurların göçleri de gerçekleşti.

Bu oranda kapsamlı demografik hareketlilik esnasında bazı problemlerin çıkması kaçınılmazdır. İttihat ve Terakki Hükümeti elinden geldiği ölçüde bu problemleri gidermeye çalışmasına rağmen kimi zamanlarda yetersiz kaldı. Bu yüzden bilinçli olarak yapılan suçlamaların aksine Osmanlı hükümetinin soykırım

yapmadığı, elinden geldiği ölçüde toplumlar arası çatışmaları engellemeye çalıştığı anlaşılmaktadır.

Topyekün bir savaşa dâhil olmuş birçok devletin yapacağı gibi Osmanlı Devleti de sınırları içinde gerçekleşen sivil ya da asker topluluklarına yönelik gerçekleşen saldırıları, düşman devletlerle işbirliği ve casusluk faaliyetlerini engellemek amacıyla kendi gücünü aşacak bir oranda zorunlu göç ettirme politikasını izlemek mecburiyetinde kalmıştır.

SUMMARY

Loss of power in the Ottoman Empire, arising in the 17th century turned into a crash in the 19th century, particularly due to nationalist movements triggered in the French Revolution. The separatist nationalist movements primarily spread within Christian minorities such as Serbs, Greeks, Bulgarians and Romanians, and then within Muslim minorities as Arabs and Albanians in the Ottoman society. The increasing power of these movements severely hit the understanding of unity and solidarity in the Ottoman Empire –also named as Pax Ottomana- .

Bandit activities against the state conducted by the Anatolian Greeks and Armenians, affected by the former separatist nationalism in the Balkans, and can precisely be defined as the sixth arm or spying for the Allies took place in the beginning of the World War I. Since this new-born process began to prove harmful for both the local Muslim people and Ottoman military troops in the fronts, some groups of Armenians were displaced to other regions who conducted harmful activities according to the government, so as the Arab groups did after the riot of Sherif Hüseyin. In addition to the execution of this government decree, certain groups of Muslim people emigrated from some regions under occupation, especially from Eastern Anatolia, Mesopotamia and Syria to unoccupied regions in Anatolia without any use of force.

In this case, it is inevitable for some problems to occur during these extensive demographic movements. The government under the rule of the Union and Progress Committee strived to avoid these problems; however these efforts proved insufficient in some cases. Therefore, in contrast to the intended accusations, it can be

comprehended that the Ottoman government did not intend genocide and only tried to avoid the conflicts among societies as possibly as it could.

As any state could do after involving in a total war, the Ottoman Empire were obliged to pursue a mandatory displacement policy above its capacity in order to avoid coordination with enemy states, spying activities for them and the attacks aiming at civilians or military troops occurred within the Ottoman borders.

KISALTMALAR

DH.HMŞ.	Dâhiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği
DH/İ_UM.	Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye
DH.SYS.	Dâhiliye Nezareti Siyasi Kısım
DH.ŞFR.	Dâhiliye Nezareti Şifre Kalem-i
DH.KMS.	Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus
DH.MB.HPS.	Dâhiliye Nezareti Mebânî-i Emiriyye, Hapishaneler
DH.SN.THR.	Dâhiliye Nezareti Sicil-i Nüfus
DH.UMVM.	Dâhiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye
DH.EUM.	Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti
DH.EUM.3.ŞB.	Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 3.Şube
DH.EUM.4.ŞB.	Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 4.Şube
DH.EUM.ADL.	Dâhiliye Nezareti Takibat-ı Adliye Şubesi
DH.EUM.AYŞ.	Dâhiliye Nezareti Asayiş Şubesi
DH.EUM.ECB.	Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Ecanib Şubesi.
DH.EUM.SSM.	Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti

Seyrüsefain Şubesi.

DH.EUM.VRK.

Dâhiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Müdüriyeti

Evrak Kalemi

DH. MHC.

Dâhiliye Nezareti Muhacirin Komisyonu

MV.

Meclis-i Vükela Mazbataları

HR.SYS.

Hariciye Nezareti Siyasi Kalem

ML.

Maliye Nezareti Defterleri

İÇİNDEKİLER

	<u>SAYFA</u>
ÖNSÖZ.....	14
GİRİŞ.....	17
I - I. DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİNDE OSMANLI DEMOGRAFİSİ.....	33
A- MÜSLÜMAN NÜFUS.....	38
B - ERMENİ NÜFUS.....	41
C - RUM NÜFUS.....	44
D - DİĞER DEVLETLERİN OSMANLI ÜLKESİNDEKİ	
VATANDAŞLARININ NÜFUSU.....	47
1 – Levanten Kavramı.....	47
2 – Levantenlerin Etkili Oldukları İş Alanları.....	51
3 – İllere Göre Levantenlerin Nüfus Oranı.....	53

II- OSMANLI SINIRLARI İÇİNDE I. DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA	
YAŞANAN RUMSEVKİYATI.....	55
A – Amele Taburları Ve Çalışmaları.....	56
B – Rum Sevkiyatını Hazırlayan Etkenler.....	58
C – Rumların İkamet Bölgelerinden Çıkarılması.....	65
1 – Hazırlık.....	65
2 – Sevkiyatın Başlatıldığı Bölgeler.....	66
3 – Sevkiyat Araçları.....	70
4 – Sevkedilen Rumların Taşınmaz Mülkleri.....	72
5 – Sevk Edilen Rumların Güvenliğinin Sağlanması.....	73
6 – Sevk Edilen Rumların Miktarı.....	74
7 – Sevk Edilen Ailelerin Sevkiyat Ve İskân Ödenekleri.....	76
8 – Sevkiyat Sırasında Yaşanan Sorunlar.....	78
D – Rum Muhacirlerin Zorunlu İskânı.....	89
1 – Rumların Zorunlu İskân Bölgeleri.....	89
2 – Rumların İskân Ve İaşe Masrafları.....	92
3 – İskân Edilen Rumların Yaşantıları.....	94
4 – İskân Sırasında Yaşanan Sorunlar.....	95
E – Rum Muhacirlerin Geri Dönüşü.....	100
1 – Rumların Geri Dönüşü Kararının Hükümet	
Nezinde Alınması.....	100
2 – Rum Ailelerin Geri Dönüşü Sırasında	
Yaşanan Sorunlar.....	106
3 – Emvali Metruke Sorunu.....	112

III – OSMANLI HÜKÜMETİNCE ERMENİ TEHCİRİ KARARININ

ALINMASI VE UYGULAMA.....	124
A – Tarih Boyunca Çarlık Rusyası’ nın Anadolu’ya Yönelik İstekleri Ve Çarlık Rusyası İle Diğer Batılı Devletlerin Osmanlı Ermenilerine Yönelik Kışkırtmaları.....	124
B – I. Dünya Savaşı Öncesinde Ortaya Çıkan Ermeni İhtilalci Örgütler ve Ermeniler Tarafından Çıkarılan İsyân Hareketleri	132
C – I. Dünya Savaşı Başlarında Ermeni Çetelerinin Ülkede Başlattıkları Terör Faaliyetleri.....	140
D – Osmanlı Ülkesinde Güvenliği Bozucu Faaliyetlerde Bulunan Ermeni Topluluklarının Mezopotamya Ve Suriye’ye Sevk Ve İskânları.....	145
1– Ermenilerin Sevk Edilme Nedenleri.....	145
2 – Tehcir Kararının Alınışı Ve Uygulanışı.....	148
3 – Tehcir Sırasında Ortaya Çıkan Sorunlar.....	160
4 – Tehcir Sırasında Ermeni Muhacirlerin Uğradıkları Kayıplar.....	168
E – Göç Ettirilen Ermenilerin Geri Dönüşü Ve Ermeni Gayrimenkullerinin Durumu.....	170

**IV – ŞERİF HÜSEYİN’İN İSYANI VE OSMANLI HÜKÜMETİ
TARAFINDAN GERÇEKLEŞTİRİLEN ARAP
SEVKİYATI.....176**

A – Arap Ulusçuluğunun Ortaya Çıkışı.....176

B – Arapçılık Anlayışının Bölgelere Göre Şekillenışı.....178

C – Arap Ailelerinin Anadolu Ve Trakya’ya Yönelik Sevkiyat

Ve İskânları.....185

1 – Arap Ailelerinin Sevk edilme Nedenleri.....185

2 –Sevkiyatın Başlatıldığı Bölgeler.....188

3 – Sevk Edilen Arap Ailelerinin Anadolu’da İskân Edildikleri

Bölgeler.....189

4 – Sevk ve İskân Sırasında Yaşanan Gelişmeler.....189

5 – İskân ve İskân Sonrası Yaşanan Sorunlar.....194

D – Sevk edilen Arapların Geri Dönüşü.....197

1 – Arapların Geri Dönüşlerine Hükümetçe İzin Verilme

Nedenleri197

2 – Geri Dönüş Masrafları ve Memleketlerine Geri Dönmeyerek

Anadolu’da Kalan Arap Aileler.....199

V - I. DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA İTTİHAT VE TERAKKİ HÜKÜMETİ	
TARAFINDAN GERÇEKLEŞTİRİLEN İTİLAFA VATANDAŞLARININ	
SÜRGÜNÜ.....	201
A – İtilaf Vatandaşlarının Sürgün Nedenleri.....	201
B – İtilaf Vatandaşlarının İkamet Ettikleri Şehirlere Göre Nüfus	
Dağılımı.....	204
C – Divanı Harbi Örfiye Kararıyla Sürgüne Gönderilen İtilaf Vatandaşlarının	
İskân Bölgeleri	205
D – Sürgün Cezasına Çarptırılanların Sevk Edilmesi.....	209
E – İtilaf Vatandaşlarının Nakil Ve İskânları Sırasında Yaşanan	
Sorunlar.....	210
VI - GÖÇ ETTİRME SÜREÇLERİNİN ORTAK ÖZELLİKLERİ VE	
SUÇLAMALAR.....	216
A – GENEL DURUM.....	216
1 – Göç Ettirme Politikalarının Ortak Özellikleri.....	216
2 – İstekli Göçler.....	218
B – BATILI DEVLETLERİN ZORUNLU GÖÇ UYGULAMASINA	
BAKIŞI.....	224

C - TEHCİR SUÇLAMALARI.....	227
SONUÇ.....	238
KAYNAKÇA.....	242
EKLER.....	251
TABLolar.....	258

ÖNSÖZ

I. Dünya Savaşı, savaşa dâhil olan diğer tüm devletlerde olduğu gibi Osmanlı devletinde de siyasi, ekonomik, askeri ve toplumsal sarsıntılar yaratmıştır. Özellikle savaşın getirdiği yıkım, önemli bir üretici nüfusun silah altına alınması Osmanlı üretim mekanizmasını bozarak ekonomik sıkıntıların oluşmasına yol açmıştır. Kuşkusuz bu durum ülke içinde toplumsal problemlerin yaşanmasını da tetiklemiştir. Bu sorunların yanı sıra İngiltere, Rusya, Fransa ve Yunan hükümetlerinin Osmanlı, Rum, Ermeni ve Arap nüfusuna yönelik yaptıkları isyan kışkırtmaları da kısa bir süre sonra meyvelerini vermeye başlamış ve ülkenin doğusunda Ermeniler, kuzey ve batısında Rumlar, güneyinde ise Araplar arasında Osmanlı hükümetine yönelik ayrılıkçı hareketler ortaya çıkmıştır. Tezimiz bu çerçevede yaşanan sorunlar karşısında İttihat ve Terakki hükümetlerinin oluşturdukları çözüm yollarını incelemekte ve hükümetin sorunların çözümü olarak kabul ettiği tehcir uygulamasını ne kadar başarıyla uyguladığını ortaya koymaya çalışmaktadır. Ayrıca tehcirin, zorunlu olarak göç ettirilenler dışında kalan diğer Osmanlı toplulukları üzerindeki etkileri de tezimizde vurgulanmaya çalışılmıştır.

Tezimizde kullanılacak belgelerin toplanması esnasında ağırlıklı olarak İstanbul Sultanahmet'te bulunan Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki arşiv malzemelerinden yararlanılmıştır. Özellikle Dâhiliye Nezareti'ne ait belgelerden tezimizin konusuna yönelik bol miktarda malzeme tespit edilerek kullanılmıştır. Bu belgelerden önemli bir kısmının fotokopi ve mikrofilmleri alınarak önce transkripti yapılmış ve ardından da günümüz Türkçesine çevrilerek konunun şekillendirilmesinde yararlanılmıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi dışında İstanbul taksim kitaplığındaki arşiv malzemesinden, Ankara Milli Kütüphanesi ve İzmir Milli

kütüphanesindeki o döneme ait gazetelerden de yararlanılmıştır. Ayrıca başta Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü kütüphanesinden olmak üzere Ege Üniversitesi kütüphanesinde yer alan konumuzla ilgili yerli ve yabancı yazarların eserlerinden de yararlanılmıştır.

Konuyla ilgili yapılan çalışmalarda karşılaşılan en önemli zorluk başbakanlık Osmanlı arşivinde yer alan o döneme ait belgelerin sayısal açıdan çokluğu ve bu ölçüde yoğun belgeler arasında bir bütünlüğün sağlanabilmesi olmuştur. Özellikle belgelerin tedarik edilmesi sırasında kataloglarda yer alan bazı belgelerin depolarda bulunamamasından dolayı kopyaları alınamamış ve tezimizde bu belgelerden yararlanılamamıştır.

Bunların yanı sıra bazı belgelerin zaman aşımından sebebiyle yıpranmış olmasından dolayı bu belgelerin ve transkriptinin yapılmasında zorluklarla karşılaşmıştır. Tezimiz içinde yer alan ermeni tehcirine ait yerli ve yabancı yazarların oluşturdukları yüklü miktarda yazılı eser bulunmasına rağmen Rumların itilaf vatandaşlarının ve Arapların sevkiyatları hakkında yapılmış incelemelerin daha sınırlı olması, bu bölümleri şekillendirilmesinde ağırlıklı olarak arşiv malzemelerinden yararlanılması zorunluluğunu doğurmuştur. İşgal bölgelerinden ülkenin daha güvenli bölgelerine gerçekleşen Müslüman göçü, göç edenlerin miktarı hakkında da gerek yerel idarelerce gerekse merkez teşkilatı tarafından net kayıtların tutulmamış olmasından dolayı incelenen belgelerin miktarı diğer sevkiyatlara göre daha sınırlı olmuştur. Bu göç hareketi hakkında sınırlı sayıda yerli yazarın, bu sayıdan daha da düşük oranda, örneğin Justin McCarthy gibi yabancı yazarların araştırmada bulunması konunun özellikle Ermeni tehciri kadar popüler bir yapıya kavuşmadığının ve yeterince duyurulmadığının da kanıtı olduğunu düşünmekteyim. Bu da adı geçen bölüm hakkında yapılan incelemede daha düşük oranda kaynaktan yararlanılması zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır.

Doktora tezim, konunun belirlenmesi, şekillendirilmesi ve aşamalarında bölüm hocalarımla önemli katkılarıyla oluştu. Öncelikli olarak konunun şekillendirilmesinde danışman hocam Yard. Doç. Dr. Kenan Kırkpınar'a şükranlarımı sunuyorum. İnanıyorum ki danışman hocamın verdiği destek olmamış

olsaydı bu tez bekli de oluşamayacaktı. Ayrıca tez konumun belirlenmesinde I. Dünya Savaşı sırasında Ermeni tehciri dışında yer alan göç hareketlerinin yeterli ölçüde araştırılmamış olduğuna işaret ederek beni bu konuyu incelemeye sevk ederek fikrîsel açıdan büyük destek veren yüksek lisans tez danışmanım olan Doç. Dr. Kemal Arı'ya minnettarım.

Çalışma sürem boyunca her yaz benim kahrımı çekerek günlük incelenecek belge limitinin üzerinde belgeden yararlanmama olanak sağlayan İstanbul Sultanahmet'teki Başbakanlık Osmanlı Arşivi çalışanlarına saygı ve sevgilerimi sunuyorum. Bunun yanında İzmir Milli Kütüphane ve İzmir Kent Müzesi çalışanlarına da verdikleri destekten dolayı minnettarım. Tezimin gerek belge toplama aşamasında, gerek belgelerin transkriptinde, gerekse yazım ve düzeltme aşamalarında bana verdiği destekten ve yardımlarından dolayı eşime sonsuz sevgilerimi ve teşekkürlerimi sunmayı bir borç biliyorum.

Mustafa Özdemir

İzmir, 2007

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin XVII. yüzyılda başlayan zayıflayışı, XIX. yüzyıldan itibaren gerek Endüstri Devrimi'nin getirdiği sömürgecilik anlayışı, gerekse Fransız İhtilali'nin ortaya çıkardığı milliyetçilik akımının etkileriyle parçalanmaya dönüştü. Özellikle XX. Yüzyıla gelindiğinde Osmanlı padişahının tebaası arasında Müslüman ya da gayrimüslim ayrımı yapılmaksızın milliyetçi eğilimlerin yaygınlık kazandığı görüldü. Bu milliyetçi eğilimler önceleri Osmanlı hükümetlerinden yaşam şartlarının düzeltilmesi, temsil edilme hakkı talep edilmesi yolunda iken giderek Batılı devletlerin etkisi ile ayrılıkçı bir isteğe dönüştü.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren imparatorluk sınırlarının, özellikle Berlin Antlaşması sonucunda oluşan zincirleme toprak kaybıyla hızla daralması ilk olarak Sırbistan, Romanya ve Karadağ'ın bağımsız olmasıyla başladı. Ardından Kıbrıs ve Mısır'ın İngiltere tarafından, Tunus'un ise Fransa tarafından işgal edilmesiyle devam etti. Diğer yandan 1881'de imparatorluğun dış borçlarını ödeyememesi sonucunda borç veren devletlerce oluşturulan Düyun-u Umumiye Teşkilatı Osmanlı ekonomisinin bağımsızlığını elinden alarak yabancı devletlerin denetimi altına soktu.

Bu dağılma sürecini durdurmak için Osmanlı aydınları tarafından, padişahın ilga ettiği Kanuni Esasi'nin yeniden yürürlüğe girmesi ve Abdülhamit istibdatının sona ermesi amaçlarıyla 1889'da İttihat ve Terakki Cemiyeti oluşturuldu. İttihat ve Terakki, isminde de yer aldığı üzere kuruluşundan itibaren imparatorluk içindeki ayrılıkçı hareketlere engel olunması (ittihat) ve ülkenin çağdaşlaşması ile beraber ulusal ekonominin oluşturulması (terakki) amaçlarını taşıyan bir ideolojiyi

benimsedi. Sina Akşin'in ifadesiyle bu ideolojinin benimsenmesinde XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı ülkesinde batılı sermayedarların ve azınlıkların eliyle kapitalist bir gelişmenin oluşturulması yatmaktaydı. Burjuvalaşma sürecine girmemiş bir Anadolu ya da Trakya Türkü için bu durum, kendisine yabancı, yerine göre hayranlık, hayret, ilgisizlik ya da düşmanlık gibi duygusal tepkiler arzitemekteydi¹.

İttihat ve Terakki mensupları devletin kurtuluşunun bütünüyle çağdaşlaşmakta yattığına inanmaktaydılar. Bu suretle Osmanlı Devleti'nin de dünya devletleri arasında söz sahibi olacak bir konuma geleceği düşüncesini taşımaktaydılar. Ayrıca İttihat ve Terakki Tarık Zafer Tunaya'nın ifadesiyle birbirlerine bağdaşmayan Osmanlı unsurlarına ortak bir ideoloji oluşturma zorunluluğu içinde "*ittihad-ı anasır*" olarak da nitelendirilebilecek Osmanlılık fikrini resmi ve partiler üstü bir ideoloji olarak benimsedi. Bunun sonucunda Osmanlı ülkesiyle ilgili bir genel yurt (*Vatan-ı umumiye*) tanımlamasına gidildi².

II. Abdülhamid'in istibdatçı rejimini yıkmak amacıyla 1908'de ordu desteğini de alarak harekete geçen İttihat ve Terakki Makedonya'da isyan etti. Enver Bey ve Resneli Niyazi Bey gibi şahsiyetler hareketin sembolü olarak ortaya çıktılar. Yaşanan gelişmelerin genel bir tepkiye yol açarak iktidarını yitirmeye yol açacağı endişesini taşıyan II. Abdülhamid 1908'de Kanuni Esasi'yi yeniden yürürlüğe koydu. Ancak oluşan bu süreç beraberinde tepkileri de getirdi. Her ne kadar irticai bir hareket taşıyan 31 Mart Olayı İttihatçı *Hareket Ordusu* tarafından bastırılmış olsa da geleneksel yapıya sıkıca sarılmış olan Türkler, Araplar ve Arnavutlar gibi imparatorluğun Müslüman tebaası arasında İttihatçıların savunduğu çağdaşlaşma fikrine muhalefet sürdü.

Bununla birlikte Rumlar, Slavlar ve Ermeniler gibi Hristiyan Osmanlı tebaası ise çağdaşlaşma çabalarının devleti güçlendireceğinden ve bunun sonucunda da taşıdıkları bağımsızlık isteklerine devlet kanalıyla engel olunacağı endişesini taşımaktaydılar.

¹ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, Ankara, 1998, s. 113.

² Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, cilt : I, İstanbul, 2001, s. 136.

Diğer yandan bu çabalara, yasaların bütünlüğü ilkesini ihlal eden ve çağdaş, ulusal bir ekonominin oluşmasını engelleyen kapitülasyonların kaldırılmasının hedeflenmesinden dolayı, ekonomik üstünlüklerini sürdürme amacını taşıyan yabancı devletler şiddetle muhalefet ettiler. Ayrıca İttihat ve Terakki'nin bu suretle gerçekleştirmek istediği birlik ve beraberlik anlayışının Osmanlı tebaası arasında bir bütünleşmeye yol açacağından ve bu suretle takip edilen *panislavizm* siyasetinin etkisiz kalacağından endişe duyan Çarlık Rusyası da Osmanlı reformistlerini engelleyici faaliyetlerde bulunmaktaydı.

Bütün bu engellemelerden dolayı meşrutiyetin ilanı imparatorluğun tasfiyesini durduramadı. Doğu Rumeli'yle birleşen Bulgaristan 1908'de bağımsızlığını ilan etti. Aynı yıl içinde Girit'in Yunanistan tarafından, Bosna'nın da Avusturya tarafından ilhak edildiği görüldü. Bu gelişmelere ilaveten 1911'de İtalyanların Trablusgarp'a saldırmasıyla birlikte İttihat ve Terakki İslamcılığı da cemiyetin ideolojisi olarak benimsedi³. Gerçekte İslamcılık, Sina Akşin'inde ifadesiyle XIX. Yüzyılda ortaya çıkıp giderek hızlanan batılı ülkelerin Müslüman ülkeleri sömürgeleştirmesine karşı bir tepki olarak doğdu. İslam unsurlarının, gerçekleşen bu emperyal yayılcılığa karşı dine ve dinin gereklerine daha sıkı sarılarak birlikte hareket etmeleri gelenekselleşmiş bir İslamcılık tepkisiydi⁴. İttihatçılar da bu tepkiyi kullanarak batılı sömürgecilere karşı bir güç oluşturmaya çalıştılar. 1912'de imzalanan Uşi Antlaşması'nın "*dinî ve adlî işler, padişah tarafından seçilecek kadılar eliyle yürütülecektir*" maddesi izlenen bu siyasetin gereği olduğu savunulabilir.

Bu süreçte ortaya çıkan Balkan Savaşları sonucunda Osmanlı Rumelisi'nin neredeyse tamamının imparatorluk sınırları dışında kalması, bu bölgelerdeki Hristiyan azınlıkların Osmanlı Devleti'ne destek vermemesi, hatta kimi zaman işgalci Balkan ordularıyla birleşerek Osmanlı Devleti'nin karşısında yer alması Osmanlılık ideolojisinin iflasını somut olarak ortaya koydu⁵.

³ Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki*, İstanbul, 1995, s. 190.

⁴ Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 350.

⁵ *A.g.e.*, s. 355.

Diğer yandan savaş sonunda Müslüman Arnavutluğun Osmanlı Devleti'nden koparak bağımsızlığını ilan etmesi İslamcılık ideolojisinin de giderek etkisizleştiğinin anlaşılmasına yol açtı.

Yaşanan son gelişmeler İttihat ve Terakki'nin bir tabu olarak kabul ettiği “*çok uluslu imparatorluktan vazgeçmeme*” anlayışının değişimine yol açarak Turancılık ideolojisini ortaya çıkardı. Feroz Ahmad'ın ifadesiyle Turancılık, batı cephesinde tam anlamıyla gerileyen Jön Türklerin ruhsal gereksinimlerine uygun düşmekteydi⁶.

Ziya Gökalp'in bayraktarlığını yaptığı Türkçülük Osmanlı İmparatorluğu'nda şuursuz bir hayat geçiren Türkleri milletleştirmek, diğer dünya Türkleri ile gerçekleştirilebilecek birleşmenin sonucunda bir “*Turan İmparatorluğu*” yaratma amacını taşımaktaydı⁷.

Turancılık ideolojisini güçlendirmek amacıyla İttihat ve Terakki tarafından ortaya atılan dinde reformasyon düşüncesi toplum üzerindeki din baskısının azaltılması ve laik yapının oluşturulması amacını taşımaktaydı. Ancak gerek bu laikleşme süreci ve gerekse parti programında resmi dilin Türkçe kalması, her türlü resmi haberleşme ve görüşmeleri Türkçe olması şeklinde vücut bulan Türkçülük anlayışı⁸ giderek imparatorluğun Arap tebaasının kendilerini yabancılaşmış hissetmelerinde etkili oldu ve bu da Arap unsurların Osmanlı birliğinden ayrılması fikrinin giderek imparatorluğun güney bölgelerinde taban bulmasına yol açtı⁹.

İttihat ve Terakki ekonomik bağımsızlığa sahip olmadıkça Türkçülük politikasının başarıya ulaşamayacağını anlamıştı. Feroz Ahmad'ın ifadesiyle ekonomik egemenlik için yabancı boyunduruğundan kurtulmak yeterli değildi. Devletin desteğiyle oluşturulan azınlıkların ve yabancıların kontrolü altındaki işletmelerin millileştirilmesi esasına dayalı bir milli ekonomi gerekliydi¹⁰.

⁶ Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s. 188.

⁷ Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 137.

⁸ *A.g.e.*, s. 145.

⁹ Tarık Zafer Tunaya, *a.g.e.*, s. 136.

¹⁰ Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s. 191.

Bu çerçevede kapitülasyon düşmanlığı, yabancı mal karşıtlığı, yabancı sermaye yerine milli sermayenin gerekliliği, bütçe birliği, “*barışta rençber, savaşta asker*” olarak nitelenen esnaf övgüsü İttihatçıların önemli sloganları haline geldi¹¹.

İttihat ve Terakki, milli iktisat politikasının karşıtları haline gelen liberallerin, Rum ve Ermeni azınlığın, ekonomik çıkarları konusunda zarara uğrayan yabancıların muhalefetini kırabilmek ve Türk burjuvazisini yaratmak amaçlarıyla¹² Balkan Savaşları sonrasında iktidara geldiğinde bir taraftan Türklere işletme oluşturma kolaylığı sağladı. Türklerin Türklere alışveriş yapması sloganını kullandı. Diğer taraftan da kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırarak devletin ekonomik bağımsızlığını sağlamaya çalıştı.

Tezimiz savaş sırasında yaşanan göç hareketlerini incelemesine rağmen öncesinde Osmanlı demografik yapısı hakkında bilgiyi vermenin bir zorunluluk olduğunu düşünmekteyim. Ancak illere göre Osmanlı Ermeni, Rum, Müslüman nüfusları verildiği takdirde yaşanan demografik hareketliliğin daha kapsamlı olarak ortaya konulması mümkün olacaktır. Önceleri Osmanlı ülkesinde etnik kökene göre bir nüfus ayrımı olmadığı için Osmanlı toplumu Müslüman, Ortadoks, Musevi şeklinde tebaanın dini inanışlarına göre şekillenmekteydi. Ancak süreç içinde Fransız İhtilali ile başlayan ayrılıkçı milletçilik hareketi Osmanlı toplumu içinde, öncelikli olarak Sırp, Rum, Bulgar, Romen gibi Hristiyan unsurlar sonradan da Arap, Arnavut gibi Müslüman unsurlar arasında yaygınlık kazanmaya başladı. Bu hareketlerin giderek güç kazanması Pax Ottomana'nın bozulmasına yol açtı.

1878 – 1912 arasında Osmanlı nüfus yapısı incelendiğinde dönem içinde büyük bir savaşın gerçekleşmemesi, dönem şartlarının düzelmesi sonucu salgın hastalıkların görülmemesi ve doğum sonrası bebek ölümlerinin azalması, tarımsal üretimden üst üste yüksek rekoltenin alınması ve toplumun iyi beslenmesi sonucu

¹¹ Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 140.

¹² Sabri Sürgevil, “İttihat ve Terakki'den Milli Mücadele'ye”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, I/2, (1992), s. 333.

nüfusun adı geçen dönemde yıllık %1,5 oranında arttığı, toplamda ise Osmanlı nüfusunun %41 oranında arttığı savunulabilir¹³.

Osmanlı ülkesinin geneli incelendiğinde Müslüman nüfusun ülke geneli içinde ağırlıklı nüfus olduğu savunulabilir. Özellikle XIX. Ve XX. Yüzyıl içinde kaybedilen bölgelerden Osmanlı ülkesine göç eden Müslüman nüfusunda katkısıyla Anadolu ve Doğu Trakya’da diğer unsurlara göre Müslüman nüfus daha baskın durumdaydı. Bölgelere göre dağılım incelendiğinde İstanbul, Aydın, Ankara, Hüdavendigâr, Trabzon, Kastamonu, Konya vilayetlerinde Müslüman nüfusun yoğunlaştığı savunulabilir. Ermeni nüfusun incelenen nüfus kayıtlarından anlaşılacağı üzere İstanbul, Bitlis, Erzurum, Sivas, Mamüretülaziz, Van idari bölümlerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Diğer yandan Rum nüfusun ise ağırlıklı olarak İstanbul, Aydın, Menteşe Hüdavendigâr, Karesi, Sivas, Trabzon, Canik, Beyrut, Edirne idari bölümlerinde yaşadıkları anlaşılmaktadır¹⁴.

Osmanlı nüfusu içinde bulunan önemli bir unsurda Levantenlerdir. Tezimizde bu unsurların nasıl oluştuğu, hangi alanlarda yatırımları bulunduğu ayrıntılı olarak verilmiştir. Bu unsurların Osmanlı sınırları içinde Suriye, Konya, Aydın, Adana, Edirne, İstanbul, Beyrut, Teke, İzmit idari bölümlerinde yoğunlaştıkları anlaşılmaktadır¹⁵.

Osmanlı Devleti’nin 29 Ekim 1914’de savaşa resmen dâhil olmasıyla ve cephelerde itilaf güçleriyle çarpışmaya başlamasıyla birlikte ülke içinde yoğun nüfus hareketliliğinin gerçekleştiği görüldü. Osmanlı ülkesinde yaşanan bu nüfus hareketliliğini iki ayrı başlıkta incelememiz gerekmektedir. Bunlardan ilki hükümet politikasına aykırı davranış sergiledikleri tespit edilen bazı Ermeni Arap ve Rum topluluklarının hükümet kararıyla gerçekleştirilen zorunlu göçü, diğeri ise işgal edilen bölgelerden özellikle Doğu Anadolu, Mezopotamya ve Suriye’den

¹³ Justine McCarthy, *Müslüman ve Azınlıklar*, İstanbul, 1998, s. 2.

¹⁴ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu(1830 – 1914)*, İstanbul, 2003, s. 204 – 214

¹⁵ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*, Dâhiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Ecnebi Kalemi (DH.EUM.ECB) Dosya No : 17/39, Belge No: 3-63.

kendiliğinden Anadolu'nun işgal edilmemiş bölgelerine gerçekleşen Müslüman unsurların göçüdür.

Osmanlı hükümetinin savaş kararı almasından sonra Osmanlı Ermeni ve Rum azınlıklarının da silah altına alınmasına başlandı. Ancak özellikle doğu cephesinde silah altına alınan Ermeni askerlerin silah ve askeri mühimmatlarıyla birlikte Rus ordusuna iltica etmesi ve sonradan da Osmanlı III. Ordusuna ve bölgedeki Müslüman tebaaya yönelik silahlı saldırıya girişmeleri üzerine Osmanlı hükümeti azınlık askerlerinin cephede bilfiil savaşın içinde yer almalarına engel oldu. İttihat ve Terakki hükümetleri azınlıklardan askere alınanları “*amele taburları*” adı altında yol yapımı, mühimmat, ilaç, iaşe nakliyatı ve benzeri geri hizmetlerde çalıştırmaya başladı¹⁶. Bu arada amele taburlarının görev yaptıkları bazı bölgelerdeki yerli Rum topluluklarının amele taburlarındaki erleri firara teşvik ve yataklıkta buldukları görüldü. Bunun yanında Karadeniz bölgesinde Rusya lehine, Güney Marmara kıyılarında ise İngiltere ve Fransa lehine casusluk faaliyetleri adı geçen bölgelerde yaşayan Rum toplulukları tarafından gerçekleştirildi¹⁷. Aynı zamanda Karadeniz kıyılarında yaşayan Rumlar arasında da çeteleşme hazırlıklarının olduğu anlaşıldı¹⁸. Bu gelişmeler üzerine hükümet söz edilen eylemlerin gerçekleştiği bölgelerdeki Rum tebaasını Doğu Trakya'nın içbölgelerine, Batı Anadolu'nun Ege Denizi'ne kıyısı olmayan vilayet ve sancaklarına, İç Anadolu'nun ve Doğu Anadolu'nun işgal altına girmemiş bölgelerine kabileler halinde sevk etti. Sevkiyat sırasında Rum tebaasının zarar görmemesi için hükümetçe çeşitli kara ve deniz ulaşım vasıtaları tedarik edilerek muhafız eşliğinde muhacirlerin nakil edildikleri

¹⁶ Eric Jan Zürcher, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma*, İstanbul, 2005, s. 210; Vedat Eldem, *Harp Ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Ankara, 1994, s.35.

¹⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Kalem-i Mahsus (DH.EUM.MH.), Dosya No: 158/41, Belge No : 1; Dahiliye Nezareti Şifre Kalem-i (DH.ŞFR.), Dosya No : 52, Belge No : 231, 293; Dosya No: 54/A, Belge No : 34; Dosya No : 61, Belge No : 11; Dosya No : 78, Belge No : 56; Dosya No : 87, Belge No : 309; Dosya No : 90, Belge No : 3; Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 3. Şube (DH.EUM. 3.ŞB), Dosya No : 7, Belge No : 19.

¹⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Kalem-i Hususi (DH.EUM.KLH.) Dosya No : 3-39/A, Belge No : 9; DH.ŞFR. Dosya No : 64, Belge No : 28, 30; Dosya No : 70, Belge No : 5; Dosya No : 74, Belge No : 274.

anlaşmaktadır¹⁹. Ancak tüm bu önlemlere karşılık sevkiyat sırasında bazı sorunların yaşandığı görülmektedir. Bunlar sevkiyata karşı silahlı direniş gösterilmesi, sevk edilenlerin hayvan ve tarım ürünleriyle ilgili suistimallerin yaşanması sevkiyat güzergâhında Rum kabilelerin yığılmaları, temel tüketim mallarının aşırı yükselmesi sonucu verilen ödeneğin yetersiz kalması, sevk edilenler arasında tifüs, kolera benzeri salgın hastalıkların görülmesi ve sağlık hizmetlerinin yetersiz kalması şeklinde özetlenebilir²⁰.

Savaş öncesi dönemde Rus destekli olarak oluşan Ermeni ihtilalci örgütleri, diğer bir deyişle Armenagan, Hınçak, Taşnaksütyün, Ramgavar ve Veranasial Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na dâhil olmasıyla birlikte ülke sınırları içinde ikamet eden ermeni azınlığı Osmanlı yönetimine karşı kışkırtma faaliyetlerine başladı. Bu kışkırtmalar kısa bir süre sonra meyvelerini vermeye başladı. Dâhiliye Nazırı Talat Paşa tarafından da belirtildiği gibi ülkedeki Ermeniler arasında cephedeki Osmanlı ordu birliklerinin hareketlerini zorlaştırma, askeri malzeme ve cephane naklini zorlaştırma, düşman devletlerle işbirliği yapma, düşman devletlere sığınma, birliklerine nakil edilen Türk askerlerine ve sivil tebaaya yönelik saldırılarda bulunma, Osmanlı şehir ve kasabalarına saldırarak yağma ve katliamlar gerçekleştirme şeklinde faaliyetler görülmeye başladı. Bunlara ilaveten Rus hükümetine sığınan Ermenilerden “*Ermeni Gönüllü Alayları*” adı altında askeri birlikler oluşturan Rus genelkurmayı bu birlikleri de Kafkas cephesinde Osmanlı kuvvetlerinin üzerine sevk etti²¹.

¹⁹ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 53, Belge No : 44, 252, 329; Dosya No : 54, Belge No : 4, 159; Dosya No : 54/A, Belge No : 19; Dosya No : 55, Belge No : 25; Dosya No : 62, Belge No : 166; Dosya No : 76, Belge No : 43; DH.EUM.3.Şube. Dosya No : 7/32, Belge No : 2; Dosya No : 14/77, Belge No : 3; Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Müdüriyeti (DH/İ-UM.), Dosya No : 19/4, Belge No : 1/83; Klasör No : 13/2, Dosya No : 2/5, Belge No : 5.

²⁰ BOA, DH.ŞFR, Dosya No : 73, Belge No : 182; Dosya No : 79, Belge No : 94; DH.EUM.3.Şube. Dosya No : 11, Belge No : 29; Dosya No : 73, Belge No : 182

²¹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, cilt : I, İstanbul, 1998, s. 591; Turgay Uzun, “Osmanlı Devleti'nde Toplumsal Yapı ve Ayrılcı Ermeni Hareketinin Doğuşu”, *Dünden Bugüne Türk – Ermeni İlişkileri*, Ankara, 2003, s. 199; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1970, s. 113; Muammer Demirel, “Rusya'nın Ermeni Meselesine Etkisi”, *Dünden Bugüne Türk – Ermeni İlişkileri*, s. 209; Turgay Uzun, “a.g.m.”, *Dünden Bugüne Türk – Ermeni İlişkileri*, s. 200; Akdes Nimet Kurat, *a.g.e.*, s. 113.

Tüm bu gelişmeler üzerine 23 Mayıs 1915’de Dâhiliye Nezareti’nden Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerine gönderilen şifreli telgrafla, söz konusu vilayetlerde ikamet etmekte olan Ermeni nüfusun Musul Sancağı’nın güneyi ile Zor Mutasarrıflığı ve merkez kazası hariç olmak üzere Urfa Mutasarrıflığı’nda, Halep Vilayeti’nin doğu ve güneydoğusu ile Suriye Vilayeti’nin doğusunda gösterilebilecek bölgelere göç ettirilmesi ve barındırılması bildirildi. Aynı gün Dâhiliye Nezareti’nden Musul, Urfa ve Zor mutasarrıflıklarına çekilen telgrafla adı geçen bölgelere gelecek Ermenilerin Bağdat demiryolu ve diğer demiryolu hatlarının en az 25 km uzaklıktaki bir mesafeye o bölgelerin idari makamlarınca iskân ettirilmeleri bildirildi. Ayrıca iskân sırasında hiçbir bölgeye genel nüfus içinde Ermeni nüfusun oranının %10’u geçmemesi de istendi²².

27 Mayıs 1915 tarihinde hükümet üç maddeden oluşan “*Tehcir Kanunu*”nu Mebusan Meclisi’ne sundu. Aynı gün Mebusan Meclisi’nin bu yasa teklifini kabul etmesiyle birlikte tehcir uygulamaya konuldu.

Tehcir uygulaması yukarıda sözü edilen vilayet merkezleri dışındaki bölgelerde ikamet eden Ermenileri de kapsadı. Bununla birlikte bazı Ermenilerin tehcir uygulaması dışında bırakıldıkları görülmektedir. Tehcir uygulamasının dışında bırakılacak olan kişiler şu şekilde sıralanabilir: Osmanlı ordusunda görev yapan yakınları olan aileler, kimsesiz Ermeni çocukları ve yerleştikleri yetimhanedeki öğretmenleri, hastanelerdeki bakıma muhtaç durumda olan hasta ve engelliler, Katolik ve Protestan Ermeniler, komitelerle ilgisi olmayan milletvekili ve aileleri, posta ve telgraf memurları, Düyun-u Umumiye, tekel, gümrük, demiryolu memur ve işçileri, komitelere lojistik destek vermedikleri anlaşılan zanaatkâr, tüccar ve esnaf Ermeniler²³.

²² Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, İstanbul, 1998, s. 217.

²³ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 54, Belge No : 163, A/252; Dosya No : 55, Belge No : 18-20; Dosya No : 55, Belge No : 42; Dosya No : 56, Belge No : 27; Dosya No : 58, Belge No : 2; Dosya No : 64, Belge No : 136; Dosya No : 77, Belge No : 96; Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 2. Şube (DH.EUM.2.ŞB.), Dosya No : 68, Belge No : 69, 75; Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Evrak Kalemi (DH.EUM.VRK.), Dosya No : 15, Belge No : 49;

Ermeni sevkiyatı sırasında hükümetin aldığı önlemler şu şekilde belirtilebilir: sevkiyat güzergâhı üzerinde belirli aralıklarla istirahat merkezleri oluşturuldu ve bu noktalara yeterli iaşenin depolanmasına çalışıldı. Ayrıca nakil edilecek Ermenilerin muhafız eşliğinde ve küçük kabileler halinde nakline başlandı. Bunlara ilaveten kabilelerin salgın hastalıklara yakalanmalarını engellemek amacıyla da koruyucu aşuların yapılmasına başlandı²⁴. Ancak bu önlemlere rağmen sevkiyat sırasında bazı sorunların yaşandığı incelenen belgelerden anlaşılmaktadır. Bu sorunlar şu şekilde sıralanabilir: kabilelerde firarların yaşanması, sevk edilmesi istenen bölgelerde Ermenilerin silahlı direniş göstermesi ve tahrip edici davranışlarda bulunmaları, ikmal noktalarındaki iaşelerin kabilelerin ihtiyaçlarını da gidermede yetersiz kalması, sağlık hizmetleri ile ilgili alınan önlemlerin ihtiyacı karşılamada yetersiz kalması sonucu kabileler arasında tifüs, tifo, kolera, humma ve dizanteri gibi hastalıkların görülmesi, muhafızların yetersiz kalmasından dolayı ya intikam hisleri ya da sevk edilenlerin mallarını gasp etmek amacıyla sevkiyat güzergâhı üzerinde yerel aşiretlerin ve çetelerin kabilelere yönelik saldırılar düzenlemesi yaşanan sorunlar olarak karşımıza gelmektedir²⁵.

Savaş sırasında sevk edilen bir diğer unsur da Osmanlı ülkesinde yaşayan İtilaf Devletleri tebaa ve vatandaşlarıdır. Savaşın başlangıcı esnasında Osmanlı ülkesinde ticaret yapan ya da devlet hizmetinde çalışan bazı İtilaf vatandaşlarının Osmanlı hükümetine karşı azınlıkları kışkırtıcı faaliyetlerde bulunmaları, mensup oldukları devletler aleyhine casusluk faaliyetlerinde bulunmaları İttihat ve Terakki hükümetlerince bu gibi kişilerin bir tehdit unsuru olarak görülmesine yol açmıştır²⁶.

²⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Seyrüsefain Müdüriyeti (DH.EUM.SSM.), Dosya No : 10, Belge No : 50; Dosya No : 40, Belge No : 12. Dosya No : 10, Belge No : 50;

²⁵ BOA, DH.EUM.SSM. Dosya No : 18, Belge No : 20; DH.ŞFR. Dosya No : 54, Belge No : 10; Dosya No : 55, Belge No : A/77; Dosya No : 57, Belge No : 71; DH.EUM.2.ŞB. Dosya No : 68, Belge No : 41, 81; Bekir Günay, "Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi Belgeleri Işığında 1914 – 1920 Arasında İzmit ve Yöresindeki Ermeniler", *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, cilt : I, Ankara, 2003, s. 213; Tarık Zafer Tunaya, *a.g.e.*, s. 605; *Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekat-ı İhtilaliyesi*, Ankara, 1983, s. 281. Justin McCarthy, *a.g.e.*, s. 219; Necdet Sevinç, *Arşiv Belgeleriyle Tehcir*, Ankara, 2003, s. 145; Necdet Sevinç, *a.g.e.*, s. 145; *Talat Paşa'nın Hatıraları*, İstanbul, 1958, s. 59.

²⁶ BOA, DH.EUM.ECB. Dosya No : 2/2, Belge No : 5; Dosya No : 3/21, Belge No : 3; Dosya No : 6, Belge No : 11; Dosya No : 30, Belge No : 10B.

Bunun üzerine oluşturulan Divanı Harbi Örfiye’de İtilaf vatandaşlarının zararlı faaliyetleri mercek altına alınmış ve suçları sabit görülenler hakkında ikamet bölgelerinin zorunlu olarak yer değiştirilmesi cezası getirilmiştir.

Sürgün cezasına çarptırılan İtilaf vatandaşları İç Anadolu’nun denizlere kıyısı olmayan ve savaş alanlarından uzak bölgelerine zorunlu olarak ikametleri gerçekleştirildi²⁷.

Belgelerden incelendiği üzere önemli oranda itilaf vatandaşlarının sürgün cezasına çarptırıldığını görmekteyiz. Buradan da hükümetin mümkün olduğu ölçüde İtilaf vatandaşlarını tehdit olmaktan çıkarmayı amaçladığını görmekteyiz. Ancak bu arada bazı İtilaf vatandaşlarının da sevkiyat dışı bırakıldığı görülmektedir. Bunlar *Osmanlı Bankası*, *Reji İdaresi* gibi kurumlarda çalışanlar ile savaş boyunca silahlı bir çatışma yaşamadığımız Amerikan hükümetinin vatandaşları olarak sıralanabilir.

Ermeni ve Rum sevkiyatlarında görüldüğü gibi İtilaf vatandaşlarının sürgünleri sırasında hükümet bazı sıkıntılarla karşılaştı. Bazı İtilaf vatandaşlarının sevkiyattan muaf tutulabilmek amacıyla Osmanlı vatandaşlığına geçmesi ve bu suretle faaliyetlerini sürdürebilmesi, sürgün edildikleri bölgelerde de İtilaf vatandaşlarının azınlıkları Osmanlı hükümeti aleyhine kışkırtması ve onları isyana teşvik etmeleri, nakliyat ve iskân sırasında firarların oluşması, sevkiyat ve iskân sırasında bazı sürgünlerin eşyalarının çalınması, çeşitli sağlık sorunlarının ortaya çıkması yaşanan sorunlar olarak gösterilebilir²⁸.

Arap milliyetçiliği düşüncesi I. Dünya Savaşı öncesi Suriye bölgesinde batı destekli olarak oluştu ve giderek Beyrut – Şam - Kudüs üçgeninde basın çalışmaları ve cemiyetleşmelerle kendine taban buldu²⁹.

Oluşan hareketin giderek radikal bir boyut kazanması ve ayrılıkçı yapıya dönüşmesi Suriye’deki IV. Ordu komutanı Cemal Paşa tarafından ortaya çıkarılınca

²⁷ BOA, DH.EUM.ECB. Dosya No : 2/2, Belge No : 4; Dosya No : 3, Belge No : 21; Dosya No : 4, Belge No : 31, 39; Dosya No : 6, Belge No : 11; Dosya No : 25, Belge No : 66.

²⁸ BOA, DH.EUM.ECB. Dosya No : 11, Belge No : 1; Dosya No : 20, Belge No : 25; Dosya No : 25, Belge No : 37; Dosya No : 29, Belge No : 40; DH.ŞFR. Dosya No : 64, Belge No : 125;

²⁹ Justin McCarthy, *Osmanlıya Veda*, İstanbul, 2006, s.150; Albert Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, İstanbul, 2003, s.364.

hızlı bir cezalandırma yöntemi izlendi. Ordu bünyesindeki Arap ayrılıkçılığını destekleyen subaylar ordudan atıldı ve ya imparatorluğun diğer cephelerine gönderildi. El- Ahd Cemiyeti ve El Müntediy'ül - Ebedi Cemiyeti üyeleri tutuklandı ve bazıları idam cezasına çarptırıldı³⁰.

Suriye'de oluşan bu gelişmeler, Arap ihtilalinin önderliğini Suriye'den Hicaza kaydırıldı. Mekke Şerifi Hüseyin de o sıralarda Mısır'daki İngiliz yönetimiyle gizli temaslarda bulunmaktaydı. Bu ilişkinin Osmanlı yönetimi tarafından öğrenilmesi üzerine hükümetçe Şerif Hüseyin'in otoritesini yok etme hazırlıkları başladı. Suriye'deki Şerif Hüseyin sempatanlarının Şerifi önceden uyarması üzerine 5 - 10 Haziran 1915 tarihinde Hicaz isyanı başladı.

Bu isyanın başlaması üzerine Arap ihtilal hareketinin daha da güçlenmesini engellemek için ihtilale destek veren ya da sempati duyanlara yönelik olarak Osmanlı hükümeti tarafından sürgün cezaları uygulanmaya konuldu. Özellikle halkın moralini bozarak devlete bağlılığını azaltma, İtilaf casusluğu ya da Şerif Hüseyin'in isyanına katılma gibi suçları işleyenlerin kendileri ya da aileleri hükümet tarafından zorunlu ikamet değişikliği cezasına çarptırıldılar³¹.

Sevk edilen Arap ailelerde ağırlıklı olarak Batı Anadolu, Doğu Trakya vilayet ve sancakları ile İç Anadolu'nun orta ve kuzeyinde yer alan vilayet ve sancaklara yerleştirildiler. Bu iskân faaliyetleri gerçekleştirilirken Arap ailelerin mümkün olduğu ölçüde Anadolu ve Trakya'daki akrabalarının yanlarına yerleştirilmesine çalışıldı.

Sevk edilen Arap ailelerinin ekonomik sıkıntı çekmemeleri için çalışmayacak durumda olanlara günlük ücret muhacirin ödeneğinden tahsis edildi. Bu ücretlerini de düzenli olarak alabilmeleri için günlük ücretlerini ve aile bireylerinin sayısını gösteren belgeler kendilerine verildi. Bunların dışında sevk

³⁰ Justin McCarthy, *a.g.e.*, s. 157; ayrıca David Fromkin, *Barişa Son Veren Barış*, İstanbul, 2004, s. 179.

³¹Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 4. Şube (DH.EUM.4.Şb.), Dosya No : 11/23, Belge No : 10; Dosya No : 17, Belge No : 53; Dosya No : 18/36, Belge No : 3; Dosya No : 19, Belge No : 7; Dosya No : 20, Belge No : 38, 60; Dosya No : 21, Belge No : 33, 62, 69.

edilmeden önce devlet memuru olarak hizmet verenler memuriyet derecelerine göre iskân bölgelerinde istihdam edildiler. İncelenen belgelerden Ermeni, Rum ve Arap muhacirlere muhacirin tahsisatı tarafından 260.195.000 Osmanlı kuruşunun ödendiği anlaşılmaktadır³².

Tüm bu önlemlere rağmen Arap sevkiyatı ve iskânı sırasında bazı sorunlar ortaya çıktı. İskân bölgesinde firarların yaşanması, enflasyonun hızla artışı sonucu günlük ödenen ücretin yetersiz kalması ve muhacirlerin ekonomik sıkıntı içine düşmeleri, bazı ailelerin Anadolu'nun ikliminden etkilenerek hastalanmaları bu bağlamda ortaya çıkan sorunlar arasında sayılabilir³³.

Devletin izlediği bu sürgün cezalarının yanı sıra Mezopotamya, Suriye, Doğu Anadolu, Karadeniz bölgelerinin işgal altına giren bölümlerinden Osmanlı yönetimine bağlı olmalarından dolayı gerek işgalci itilaf güçlerinin gerekse onları destekleyen Ermeni, Rum, Arap çete ve aşiretlerinin baskılarına uğrayan Müslüman tebaanın Anadolu'ya yönelik olarak göç ettikleri görüldü. Bu muhacirlerinde iâşe ihtiyaçlarının Muhacirin Tahsisatı'ndan, yeterli gelmediği zamanlarda da Harbiye Tahsisatı'ndan giderilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Bu gelen sığınmacıların ağırlıklı olarak Canik, Ankara ve Adana vilayetlerine geldikleri görülmektedir. Bunlara ilaveten Karesi ve Kale-i Sultani sancakları, Aydın ve Menteşe vilayetlerinin de iskân bölgesi olarak belirlendiği anlaşılmaktadır. Müslüman sığınmacılar var olan hanelerin yeterli gelmemesi üzerine sevk edilen Ermeni ve Rumlardan kalan evlere yerleştirildiler. Bunlara ilaveten Mezopotamya ve Suriye bölgelerinin işgal altına giren bölümlerinden göç ederek Osmanlı ülkesine sığınan Arap ailelerden sürgün cezaları bittiği halde geri dönmek istemeyenlerin de bu hanelere yerleştirildikleri anlaşılmaktadır.

Gerek Ermenilerin ve Rumların, gerekse İtilaf vatandaşlarının sürgün cezalarının sona ermesi ve eski iskân bölgelerine geri dönüşleriyle birlikte önemli bir sorun ortaya çıktı. Bu sorun "*emvali metruke sorunu*" olarak karşımıza gelmektedir.

³² Meclis-i Vükela Mazbataları (M.V.) Defter No : 212, Karar Sıra No : 16; BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 74, Belge No : 234, Dosya No : 75, Belge No : 216, 244; Dosya No : 79/A, Belge No : 150; Dosya No : 86, Belge No : 243; Dosya No : 88, Belge No : 121; Dosya No : 92, Belge No : 103. 216.

³³ BOA, DH.EUM.4.şb. Dosya No : 12, Belge No : 41.

Sevkiyatlar başlatıldığı sırada sevk edilen ailelerden kalan evler önce hükümet tarafından koruma altına alındı. Ancak zamanla bazı evlerin bakımsızlıktan zarar görmesi ve bir kısmının tamir edilemez hale geldiği görüldü. Tamir edilebilecek durumda olanlar hükümet tarafından onarıldı. Bir süre sonra sevk edilen Ermeni ve Rumların boşalttıkları bölgelere gerek İhtilalci Arapçılık anlayışına destek vermelerinden dolayı sürgün edilen Arapların gerekse işgal edilen bölgelerden Müslüman ailelerin gelmeye başlaması ve bunların kalacak yer problemi yaşamalarından dolayı hükümet tarafından bu Ermeni ve Rum emlaklarına Müslüman muhacirlerin yerleştirilmeye başladığı görüldü. Müslüman muhacirlerin yerleştikleri bu emlaklar hakkında eski sahiplerinin sürgün cezalarının sona ermesi ve geri dönmeleri büyük problemler ortaya çıktı. Bazı Müslüman muhacirlerin yerleştikleri evleri boşaltmaya yanaşmadıkları ve bu yüzden evlerin eski sahipleriyle aralarında çatışmaların yaşandığı görüldü. Gerek iktidara gelen Hürriyet ve İtilaf kabinesinin gerekse mütareke sonrası ülkeye gelen İtilaf askeri ve sivil görevlilerinin baskıları sonucu Müslüman muhacirlerin bu evlerden çıkarıldıkları gibi kendilerine yerleşecekleri bir bölge gösterilmeyerek mağdur duruma düşmelerine ortam hazırlanmıştır³⁴.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanması ve hemen ardından İttihatçı karşıtı kabinelerin Osmanlı yönetimine gelmesiyle birlikte Ermeni ve Rumların tehcirleriyle ilgili eski hükümet üyeleri ve tehcirde bilfiil görev yapmış olan yerel idareciler hakkında soruşturmalar ve suçlamalar başladı. Özellikle İtilaf Devletleri'nin temsilcilerinden de cesaret alan Ermeni ve Rum unsurların tehcirle alakalı olarak haklı ya da haksız suçlamalarını içeren şikâyetler hükümete gelmeye başladı. İstanbul'da bu konuyla alakalı olarak oluşturulan Divanı Harbi Örfiyye'nin haksız, yeterli incelemeden mahrum, sırf eski yönetime olan kinin izlerini taşıyan ve eski

³⁴ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 54/A, Belge No : 241; Dosya No : 58, Belge No : 37; Dosya No : 64, Belge No : 72; Dosya No : 74, Belge No : 315; Dosya No : 75, Belge No : 102; Dosya No : 77, Belge No : 182; Dosya No : 78, Belge No : 154; Dosya No : 91, Belge No : 195; MV. Defter No : 121, Karar Sıra No : 134; DH/İ-UM. Klasör No : 7/9, Dosya No : 3/11, Belge No : 2, 41, 45, 48, 50; Dosya No : 20/1, Belge No : 1/13. Klasör No : 21/1, Dosya No : 93, Belge No : 2.; MV. Defter No : 216, Karar Sıra No : 104.

yöneticilere yönelik olan tutuklamaları gerçekleştirdi ve tutuklananların da “*Bekirağa Bölüğü*” denilen ünlü hapishaneye yerleştirdikleri görüldü. Yapılan yargılamalarda özellikle Boğazlıyan kaymakamı Kemal Bey ile Bayburt kaymakamı Nusret Bey’in yargılamaları kamuoyunun yakından takip ettiği duruşmalar haline geldi. Her iki eski kaymakam tehcir sırasında suistimaller gerçekleştirildikleri ve sürgüne gönderilen Ermeni ve Rumlara yönelik saldırılara destek verdikleri suçlamalarıyla karşılaştılar. Nemrut Mustafa Paşa Divanı Örfiyyesi sahte tanıkların şahitliği altında her iki kaymakam hakkında da idam kararı verdi. Bu kararların uygulanması ve adı geçen kaymakamların idam cezalarının uygulanması ise toplumda gerçekleştirilen bu adaletsiz uygulamaya karşı bir tepkinin oluşmasına yol açtı.

İzmir’in 15 Mayıs 1919’da Yunanlılar tarafından, İstanbul’un da 16 Mart 1920’de İtilaf güçlerince işgali üzerine Türk tebaası içinde oluşan infialden rahatsızlık duyan işgalci güçler Bekirağa Bölüğü’nde tutuklu bulunan eski İttihatçı kadroyu gizlice İngiliz kontrolündeki Malta’ya sevk ettiler. Burada kurulan mahkeme bu kişileri somut kanıtlar eşliğinde tehcir ile ilgili olarak yargılamayı amaçladılar. Ancak gerek Osmanlı arşivinde yaptıkları taramalar, gerekse savaş sırasında Osmanlı ülkesinde bulunan diplomatların şahitlikleri sonucunda tehcirle ilgili olarak suç unsuru oluşturacak bir kanıt ulaşamadılar. Bunun sonucunda mahkeme kendiliğinden düştü ve Sakarya Savaşı sonrasında yapılan esir değiş tokuşu sonrasında Malta sürgünlerinin serbest bırakıldığı görüldü³⁵.

I. Dünya Savaşı Osmanlı toplumsal yapısına tıpkı ekonomi, askeri ve siyasi yapısına olduğu gibi ağır darbeler indirmiştir. Savaş sırasında gerek işgal edilen bölgelerden göç etmek mecburiyetinde kalan Müslüman nüfus, gerekse hükümet tarafından alınan zorunlu göç kararıyla birlikte Ermeni, Rum ve Arap topluluklarının sevk edilmeleriyle birlikte binlerce insanın yer değiştiği görülmektedir. Bu durumda

³⁵ Erich Feigl, *A Myth of Terror, Austria*, 1986, s. 78; Justin McCarthy – Carolyn McCarthy, *Turks and Armenians*, Washington, D.C., 1989, s. 55; Bayram Akça, “1915 Ermeni Tehciri ve Mondros Mütarekesi’nin Sonra Kurulan Osmanlı Hükümetlerinin Olaya Bakışı”, *Dünden Bugüne Türk – Ermeni İlişkileri*, Ankara, 2003, s.441; Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, cilt : I, Ankara, 1998, s. 65; Ergun Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, s. 88; Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Ankara, 1985, s. 222-229.

elbette problemler yaşanacaktır ve yaşanmıştır da. Hükümet elinden geldiği ölçüde bu problemleri gidermeye çalışmasına rağmen kimi zamanlarda yetersiz kalmıştır. Bu yüzden bilinçli olarak yapılan suçlamaların aksine Osmanlı hükümetinin soykırım yapmadığı, elinden geldiği ölçüde toplumlar arası çatışmaları engellemeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda önemli olan yaşanmış geçmişin objektif olarak incelenmesidir.

I - I. DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİNDE OSMANLI DEMOGRAFİSİ

Osmanlı Devleti de diğer Arap ve Müslüman Türk devletlerinde olduğu gibi ülke içindeki nüfusu tebaanın dini inanışlarına göre belirlenen çizgilerle milletlere ayırdı. Örneğin Arap, Çerkez, Türk ayrımı yerine Müslüman milleti, Bulgar, Sırp, Romen ayrımını yerine ise Ortadoks milletleri meydana getirildi³⁶.

Bu durum XIX. yüzyıla kadar sürdü. 1789 Fransız İhtilali'yle dünyaya yayılmaya başlayan etnik kimliğe dayalı milliyetçilik anlayışı kısa zamanda Osmanlı ülkesinde de etkisini göstermeye başladı ve Justin McCarthy'in deyimıyla milliyetçilik "*hâkim kimlik olan dini aşarak bir üst tanımlama*" haline dönüştü³⁷. Kanımca bu değişim birden oluşmadı. Çünkü ülke içinde oluşan Sırp, Bulgar, Yunan, Ermeni ayrılıkçı hareketlerinde bir milliyetçilik anlayışı etkili olmakla birlikte din de önemini korudu. Farklı bölgelerde ortaya çıkan bu ayrılıkçı hareketlerde hareketin içinde yer alan unsurlar genel anlamda hâkim unsur olarak gördükleri ötekilere yani Müslüman nüfusa tepki duymaktaydılar. Müslüman unsura tepki niteliğinde hristiyanlığın da savunulduğu gerek hareketin önderliğinde kilise ve papazların yer alması gerek se kullanılan dini içerikli sloganlar göstermektedir. Ayrıca ayrılıkçı çetelerin kontrolleri altına aldıkları bölgelerdeki Müslüman unsuru zorla hristiyan haline getirmeye çalışmaları hareketin özünde bir dini çatışmanın da bulunduğu kanıtı olarak karşımıza gelmektedir. Ancak önder kadro içinde yer alan batıda eğitim görmüş ve batı fikirlerini benimsemiş kişilerin etkisiyle ayrılıkçı hareketlerin etnik kökenli bir milliyetçiliğe dönüştüğünü düşünmekteyim. Bu andan itibaren

³⁶ Justine McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, s. 1.

³⁷ Justine McCarthy, *Osmanlıya Veda*, s. 80.

imparatorluk içindeki topluluklardan öncelikle Balkanlar'daki topluluklar kendilerini Osmanlı tanımlamasındaki millet anlayışından farklı olarak “ulus” şeklinde tanımlamaya başladılar. Artık onlar kendilerini Bulgar, Sırp, Rum ya da Ermeni ulusuna mensup saymaktaydılar. Tanzimat Dönemi Osmanlı yöneticileri, bu fikirlerin ayrılıkçı milliyetçiliğe dönüşmesini engellemek adına birlik ve beraberlik esasına dayalı ve tüm toplumu eşit kabul eden bir Osmanlı milliyetçiliği anlayışını oluşturmaya çabaladılar³⁸. Ancak bu düşünce sadece teoride kaldı. Çünkü gerek batılı devletlerin özellikle de Rusya'nın takip ettiği Panslavizm politikası niteliğindeki ayrılıkçı milliyetçiliği körükleyici kışkırtmalar, gerekse batılı devletlerin fiilen yaptıkları siyasi, ekonomik ya da askeri müdahaleler sonucunda imparatorluğun tasfiye sürecine girmesi, oluşturulmak istenen Osmanlılık fikrinin başarısız olmasına yol açtı³⁹.

1878 sonrası Osmanlı ülkesindeki Hıristiyan ve Müslüman nüfuslar arasında yükselen milli bilinç etnik ve dinsel bağlara dayanmaktaydı. Ülke sınırları içindeki bu niteliğe sahip her etnik unsur bilinçli olarak ya da olmayarak yaşadıkları bölgelerde kendi sayısal üstünlüklerini savunmaya başladılar⁴⁰. Bu durum XX. yüzyıl başlarında giderek şiddetlenmeye başladı. Bu topluluklar yaşadıkları alanlardaki diğer etnik unsurlara karşı sayısal üstünlüğü sağlamak adına çeteler halinde örgütlenerek bu unsurların ya kendi otoritelerini kabul etmelerine ya da başka bölgelere göç etmelerine yol açan şiddet hareketlerine giriştiler ve Pax Ottomana denilen Osmanlı toplumsal birlikteliğinin parçalanmasına katkıda bulundular.

Balkan Savaşları sonrasında İttihat ve Terakki hükümeti Pax Ottomana'yı parçalamaya yönelik etnik milliyetçiliği benimseyen kişi ve gruplara karşı kesin bir tavır aldı. Batıda Yunanistan'a katılmayı hedefleyen Rum milliyetçileriyle, doğuda bağımsızlık yanlısı Taşnak ve Hınçak taraftarı Ermenilerle, güneyde ayrılıkçı Arap teşkilatlarına karşı hükümet mücadele etti⁴¹. Osmanlı hükümetinin bu teşkilatlarla

³⁸ A.g.e., s. 142.

³⁹ A.g.e., s. 390.

⁴⁰ Kemal Karpat, a.g.e., s. 85.

⁴¹ Justine McCarthy, a.g.e., s. 146.

mücadelesi ve çeşitli cezalandırma yöntemleri ileriki bölümlerde ayrıntılı olarak anlatılmıştır.

Tanzimat Dönemi'nde gerçekleşen ilk nüfus sayımında ülke içindeki kadın nüfus sayım dışı bırakılarak yalnızca erkek nüfusun sayıldığı görüldü. Bunun sonucunda Osmanlı nüfusunun yaklaşık 35.000.000 olduğu anlaşılmaktadır. Bu nüfusun 15.500.000'i imparatorluğun Rumeli eyaletlerinde, 16.050.000'i Anadolu ve Arap Yarımadası'nda, 3.800.000'i ise Trablusgarp ve Tunus'ta yaşamaktaydı. Bu nüfusu meydana getiren unsurlar arasında heterojen bir yapının olduğu, bu yüzden de din, mezhep ve soy birliği olmadığı savunulabilir⁴².

1878 – 1912 yılları arasındaki Anadolu nüfusunun artış hızı incelendiğinde nüfusun yıllık olarak %1,5 oranında arttığı görülmektedir. Bu artış doğal olarak tüm toplumlar ve tüm bölgeler bakımından eşit olarak paylaşılmadı. Ancak Anadolu bir bütün olarak ele alındığında nüfusun önemli bir artış kaydettiği görülmektedir.

Anadolu nüfusunun artışının temelinde yüksek doğum oranı ön plana çıkmaktadır. Doğum sonrası dönemde anne ölüm oranının yüksek olmasına rağmen doğurganlık dönemi boyunca bir kadının ortalama 6 çocuk dünyaya getirmesi normal bir durum olarak kabul edilmekteydi. Bu 6 çocuktan 3 tanesi hastalık, yetersiz beslenme kötü yaşam koşulları ve benzeri nedenlerden dolayı daha 5 yaşına gelmeden ölüyordu. Yaşadığı bölgeye bağlı olarak sıradan bir Anadolu insanının 25 ile 35 yıl arasında ömür sürdüğü genellemesine ulaşılabilir. Bazen bu yaş sınırının 45 – 50 çizgisine ulaştığı görülse de bu durum çok nadir olarak gerçekleşmekteydi. Bir Anadolu insanının ölüm nedeni genellikle dizanteri, verem ya da sıtma gibi bir salgın hastalık olmaktadır⁴³. Ancak bu durum ülkede batı tarzında modern sağlık sisteminin yapılandırılmasıyla azalmaya yüz tuttu. Bunun en iyi göstergesi 1878 - 1912 yılları arasındaki dönemde ciddi bir salgın hastalığın oluşmamasıdır ki bu da teşkilatın bir başarısı olarak kabul edilmelidir.

⁴² Hidayet Vahapoğlu, “Yönetim ve Azınlıklara Bakış Açısından Osmanlı Devleti”, *Erdem*, Atatürk Kültür Merkezi Dergisi, VIII/ 22, (1996), s. 44

⁴³ Justine McCarthy, *Müslüman ve Azınlıklar*, s. 2.

1878 – 1912 yılları arasında Osmanlı nüfusundaki artışın en önemli nedeni hem salgın hastalıkların engellenmesi, hem de herhangi bir devletle büyük çaplı bir savaşın yapılmaması dolayısıyla ölüm oranının azalması olarak gösterilebilir. Ölüm oranının azalmasının yanında tarım ürünlerinin ayanlar ve yasadışı yollarla tebaadan vergi toplayanlar tarafından zorla el konulması uygulamalarının ülkenin büyük bir kesiminde önlenmesi ve önemli demiryolu hatlarının oluşturulması sonucu ulaşım faaliyetlerinin gelişmesi ve bunun sonucunda da tarım ürünlerinin daha hızlı bir şekilde nakledilmesiyle insanların daha sağlıklı ve iyi beslenmesi ile birlikte toplumsal hayatı düzenleyici gelişmeler yaşanmış ve bu gibi etkenlerle sağlıklı insan nüfusunun artması tetiklenmiştir⁴⁴.

Osmanlı ülkesinde nüfusa ilişkin verilerin, her Osmanlı vilayetinde görevli sicil memurları tarafından kayıtları tutulmaktaydı. İdeal olan çalışma şekli bu kayıtların eksiksiz olarak tutulması ve belli zamanlarda güncellenin yapılması olmasına rağmen siciller bu açıdan bakıldığında mükemmellik gösterir bir niteliğe ulaşamamışlardı. Merkezi otoritenin en güçlü olduğu Anadolu'nun kuzey ve batısındaki illerde nüfus kayıtları iyi tutulmaktaydı ve sağlıklı sonuçlara ulaşılmaktaydı. Bu durumun İç ve Güney Anadolu illerinde daha zayıf, Doğu Anadolu illerinde ve Arap bölgelerinde ise gözle görülür ölçüde eksik tutulduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra özellikle doğu illerinde nüfusun fazla artış göstermemesinde temel etkenin sağlık hizmetlerinin yetersiz olması, ekonomik açıdan bölgenin zayıf durumu ve bunun sonucunda ölüm oranlarının yüksek düzeyde bulunması gösterilebilir⁴⁵.

1906 sayımında görülen Osmanlı idari bölümlenmesinde zamanla bazı değişiklikler yapıldığı ve 1914 sayımında yeni idari yapıların oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Buna göre yaşanan değişiklikler şöyle sıralanabilir: Aydın vilayeti içinde bulunan Menteşe bölümü, Ankara vilayeti içinde yer alan Kayseri bölümü, Hüdavendigâr vilayeti sınırları içinde bulunan Kütahya, Karahisarısahip (Afyon), Karesi (Balıkesir), Eskişehir bölümleri, Trabzon vilayeti içinde bulunan Canik

⁴⁴ Justine McCarthy, *Osmanlıya Veda*, s. 68.

⁴⁵ Justine McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, s. 4.

(Samsun) bölümü, Konya sınırları içinde yer alan Niğde ve Antalya bölümleri, Kastamonu vilayeti içinde yer alan Bolu bölümü, Halep vilayeti sınırlarında bulunan Maraş ve Urfa bölümleri bağımsız birer sancak haline geldiler. Ayrıca 1906 sayımında Diyarbakır vilayeti sınırları içinde bulunan Siverek kazası yeni oluşturulan Urfa sancağına dâhil edildi. Aynı şekilde 1906 sayımında müstakil bir sancak olan Biga, yeni oluşturulan Kale-i Sultaniye Sancağı'yla birleştirildi. Bunların yanında 1906 sayımında Edirne ili sınırları içinde yer alan Gümülcine ve Dedeoğaç kazaları I. Balkan Savaşı sonucunda Batı Trakya'nın kaybedilmesinden dolayı 1914 sayımında Edirne vilayeti içinde yer almadı.

Vilayetlerdeki nüfusların ve yıllık artışlarının hesaplanmasında şu şekilde bir yöntem izlenmekteydi: farklı yönetim bölgelerinden farklı zamanlarda gelen nüfus kaydı bilgileri il merkezlerindeki nüfus dairelerinde toplanır ve senelik olarak Dâhiliye Nezareti'ne bu bilgiler bildirilirdi. Böylece senelik olarak nüfustaki artış ya da azalma ivmesi ortaya konulmuş olurdu. Ancak kimi bölgelerde, özellikle Güney Doğu Anadolu ve Arap bölgelerinde, küçük çocukların ve kadınların nüfus kayıtlarına geçirilmemiş olmasından dolayı nüfus eksik hesaplanmaktaydı⁴⁶. Bu sebepten dolayı bazı vilayetlerin nüfuslarına bakıldığında sadece erkek nüfusun yer aldığı görülmektedir. Kanımca nüfusun tam olarak saptanamaması devletin önemli bir zaafı olarak kabul edilmelidir. Elbette bu sonucun ortaya çıkmasında ülke şartlarında var olan olumsuzluklar etkili olmaktadır. Ülkenin bazı kesimlerinde geçit vermez sıradağlar, geniş çöllük araziler gibi olumsuz bir coğrafi yapının bulunması bu olumsuzluklar arasında sayılabilir. Üstelik ulaşım imkânlarının tam olarak oluşturulamaması, demiryollarının genellikle batılı devletler tarafından yapılmalarında dolayı ya yer altı kaynakları açısından zengin yada tarımsal üretim açısından verimli bölgelerden geçmesi ve bu yüzden batılı devletler açısından önemli görülmeyen bölgelerden demiryolu hatlarının geçirilmemesi ve bu yüzden demiryolu ulaşımının sınırlı olması, var olan karayollarının da yetersiz ve çoğu kez kapanmaya müsait olması devletin toplumu hakkında bilgi almasını ve onlar üzerinde denetim mekanizması oluşturmasını oldukça güçleştirmekteydi. Bununla birlikte toplumun

⁴⁶ A.g.e., s. 10.

önemli bir kesiminde gelenekçi yapının hâkim olması kadın nüfusun tam olarak saptanmasına, aile içinde yer alan egemen erkek nüfusun izin vermemesinden dolayı, olanak vermemiştir. Ayrıca ülkede göçebe Arap nüfusun yoğun olduğu güney bölgelerinde de göçebe aşiretlerin nüfus sayımına dâhil olmakla üzerlerindeki devlet kontrolünün artmasından endişe duyarak sayımın yapılmasına engel olmuşlardır.

Bu olumsuzluklara rağmen Ermeni, Rum ve Müslüman nüfuslarının Osmanlı sınırları içindeki demografik dağılımı şu şekilde ortaya konulabilir.

A - MÜSLÜMAN NÜFUS

II. Mahmut döneminden beri tutulan Osmanlı nüfus kayıtları etnik ya da dil özelliklerine göre bölümlendirilmemiştir. Ülke sınırları içinde yaşayan Arnavut, Boşnak, Pomak, Çerkez, Türk, Kürt, Arap unsurlar Kemal Karpat'ın deyimıyla “*imanın ifadesine dayanarak*” Müslüman milleti olarak nitelendirildi⁴⁷.

Osmanlı Anadolu'sunu, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren büyük çaplı bir etnik değişim yaşadı. 1850'den itibaren Kafkaslar'ın Rus kontrolüne geçmesi ve bölge halkının kendi istekleriyle ya da Rus baskısı sonucunda Osmanlı ülkesine göç etmesi üzerine Dağıstanlı, Çeçen, Gürcü, Laz ve Kafkaslar'da yaşayan başka pek çok Müslüman topluluk Anadolu'ya geldi. Bunun yanında çoğunluğu Bulgaristan ve Rumelili Türk ve Çerkezlerin oluşturduğu büyük bir Müslüman göçmen topluluğu, 1878 yılında Sırbistan, Romanya, Karadağ devletlerinin Osmanlı Devleti'nden ayrılarak bağımsız olmaları üzerine, kitleler halinde batı, orta ve güney Anadolu'daki toprakların tarıma elverişli olan her bölümüne yerleştiler. Bu gelişmelerin sonucunda imparatorluk sınırları içindeki Müslüman nüfusta hızlı bir tırmanma yaşandı. 1880'de Anadolu'daki toplam nüfus içinde Müslümanların oranı %80lere ulaşmıştı. 1908'de Girit'in Yunanistan tarafından ilhak edilmesinden sonra çoğunluğu

⁴⁷ Kemal Karpat., *a.g.e.*, s. 96.

Türklerin oluşturduğu ve Rumca konuşan farklı milletlere ait önemli oranda bir Müslüman nüfus Anadolu'nun güney kıyılarına göç etti. Bu da ülke içindeki Müslüman nüfusun oranını %80'lerin üzerine taşıdı.

1850 ile 1914 yılları arasında Kırım, Kafkasya ve Balkanlar'dan Anadolu'ya göç edip yerleşen Müslüman göçmenlerin sayısının yaklaşık altı milyon olduğu anlaşılmaktadır⁴⁸.

Bunun yanında yerli nüfusun da doğumlar yoluyla önemli artışlar yaşadığı anlaşılmaktadır. Osmanlı devletinde, askere alma işi için düzgün kayıtlara ihtiyaç duyulması dolayısıyla tüm ülke nüfusu içinde Müslümanların, Müslüman olmayanlara göre daha özenle kayıtları tutulmaktaydı. Osmanlı istatistiklerinden yararlanılarak Anadolu'daki her idari bölümde yaşayan Müslüman nüfusun her dönem ayrıntılı hesaplamasını yapmak mümkündür.

Buna göre 1906 sayımına göre çeşitli idari bölümlerde yaşayan Müslüman nüfustaki artış hızı şu şekilde gösterilebilir:

<u>İLLER</u>	<u>DOĞUM ORANI</u>	<u>ÖLÜM ORANI</u>	<u>NÜFUS ARTIŞ HIZI</u>
Hüdavendigâr	%4,9	%3,2	%1,7
Aydın	%4,9	%3,5	%1,4
İzmit	%4,9	%3,2	%1,7
Biga	%4,2	%3,7	%0,5
Kastamonu	%4,9	%3,5	%1,4
Trabzon	%4,8	%2,9	%1,9
Sivas	%5	%3,9	%1,1
Konya	%4,9	%3,5	%1,4
Adana	%5	%3,8	%1,2
Bitlis	%5,008	%3,853	%1,155
Mamüretülaziz	%5	%3,8	%1,20

⁴⁸ A.g.e., s. 99.

Diyarbakır	%4,9	%3,5	%0,7
Van	%4,9	%3,5	%1,4

1906 - 1914 arası dönemde Osmanlı sınırları içinde yaşayan Müslüman nüfusta bazı önemli değişimler ve hareketliliklerin yaşandığı görülmektedir. Bu durumun temel nedeni özellikle Trablusgarp ve Balkan savaşları sonucunda Müslümanların çoğunlukla yaşadıkları bölgelerin kaybedilmesidir. Bu bölgeler içinde yer alan Trablusgarp'ta önemli oranda Müslüman nüfus Osmanlı sınırları dışında kaldı. Kaybedilen bölgelerden İşkodra, Selanik, Kosova, Manastır, Yanya ve Batı Trakya'daki Müslüman nüfusun en az yarısının Osmanlı ülkesine göç ettiği ve geri kalanlarında ya yollarda açlık, sert iklim koşulları ya da Bulgar, Sırp, Rum çetelerinin saldırıları gibi nedenlerden dolayı öldüğü ya da Balkan ülkelerinde azınlık unsur haline geldiği düşünülürse bu bölgelerde yüksek oranda bir nüfus kaybının yaşandığı söylenebilir.

Ayrıca Bağdat, Basra, Musul, Hicaz bölgelerinde göçebeliğin yaygın olmasından dolayı 1906'da sağlıklı bir nüfus sayımı yapılamadığı ve ağırlıklı olarak önemli şehirlerin nüfuslarının sayılabildiği anlaşılmaktadır. 1914'de Bağdat, Basra, Musul ve Hicaz'da hem göçebelik etkisinden hem de yerel aşiretlerin engellemelerinden dolayı nüfus sayımı yapılamamıştır.

1906 ve 1914 sayımları arasında Müslüman nüfusun miktarında yaşanan değişim şu şekilde özetlenebilir: İstanbul ve çevresindeki Müslüman nüfus 431.759'dan 560.434'e Aydın vilayetinin Müslüman nüfusu 1906 sayımında 1.331.552 iken, 1914'de vilayetin ikiye bölünmesi sonucu Aydın vilayetinin nüfusu 1.249.067 Menteşe vilayetinin nüfusu 188.916 olmuştur. Ankara vilayetinin toplam nüfus 1.011.566 olarak belirlenmişken vilayetten merkez ve kayseri olmak üzere idari yapının oluşturulması üzerine merkez vilayetinin nüfus 877.285 olmuştur. 435.795 olarak belirlenen adana nüfusunun, vilayetin merkez ve İçel olmak üzere iki idari bölüme ayrılması üzerine vilayet merkezi nüfusu 341.903 olarak belirlendi. Erzurum vilayetinin nüfusu 551.506'dan 673.297'ye, Bitlis nüfusu 197.906'dan 309.999'a, Diyarbakır nüfusu 315.569'dan 492.101'e, Sivas vilayeti nüfusu

972.788'den 939.735'e, Mamüretül aziz vilayeti nüfusu 390.734'den 446.379'a, Beyrut nüfusunun 459.220'den 648.314'e, Suriye vilayet nüfusunun 407.999'dan 791.582'ye, Van Müslüman nüfusunun 54.582'den 179.380'e çıkmıştır. Hüdavendigâr vilayet nüfusunun merkez, Kütahya, Karahisarısahip ve karesi olarak bölümlere ayrılması üzerine 1.430.498 olan eski nüfusu, merkezde 474.114 olarak belirlenmiştir. Halep vilayetinin merkez, Maraş ve Urfa idari bölümlerine ayrılması üzerine 740.208 olan eski nüfusu merkez'de 576.320 olarak belirlenmiştir. Diğer yandan Trabzon vilayetinin merkez ve Canik olarak iki idari bölümüne ayrıldığı, bunun sonucunda 1.071.988 olan eski nüfusun Merkez'de 921.128'e dönüştüğü görülmektedir. Konya vilayetinin merkez, Niğde ve Antalya parçalarına ayrılması sonucunda 1.145.713 olan eski nüfusun merkezde 750.712'ye dönüştüğü görülmektedir. Kastamonu vilayetinin ise bolu sancağının ayrılması üzerine merkez nüfusunun 1.088.137'den 737.302'ye düştüğü görülmektedir. Bunların yanında balkan savaşları sonucunda Gümülcine ve Dedeoğaç parçalarını kaybetmesinden dolayı toplam nüfusu 618.604'den 360.417'ye dönüşmüştür⁴⁹.

Genel olarak ülkedeki Müslüman nüfusa bakıldığında Edirne dışındaki tüm merkezlerde nüfusun arttığı anlaşılmaktadır.

B - ERMENİ NÜFUSU

Osmanlı Ermeni nüfusu, diğer Osmanlı toplumlarına göre sürekli bir inceleme alanı oldu. Tüm XIX. yüzyıl boyunca birçok Avrupalı araştırmacı tarihçi ve yazar Osmanlı ülkesinde yaşayan Ermenilerin sayısına ilişkin bazı tahminlerde bulundular. Bu çalışmalara daha sonra Ermeni ve Osmanlı araştırmacılar katıldı. Ermeni araştırmacıları Patrikhane kayıtlarından, Osmanlı araştırmacıları ise resmi

⁴⁹ Kemal Karpat, *a.g.e.*, s. 204 – 214. Ayrıca ayrıntılı bilgi için bkz. Tablo 1

nüfus sicillerindeki kayıtlara dayanarak Osmanlı Ermenilerinin miktarlarıyla ilgili farklı rakamlar ileri sürdüler⁵⁰.

Osmanlı toplumsal yapısı incelendiğinde Arap, Türk, Arnavut ayrımı yapılmaksızın tüm bu grupların Müslüman milletine dâhil edilmesine rağmen Ermeniler kendi isimleriyle anılan bir millet statüsündeydiler. 1821’de Yunan İsyanı’nın çıkmasıyla birlikte devlet, yerli Rumlara karşı güvensizlik duymaya başladı. Bu tarihten itibaren de Ermeniler Rumların yerini almaya başladılar ve imparatorluğun en güvenilir Hıristiyan topluluğu⁵¹ olarak nitelendirildiler. Ermeni topluluğunun mensupları da bu pekişen ayrıcalıklardan yararlanılarak önemli devlet kademelerinde görev almaya başladılar.

Ermenilerin ülke içinde yaşayan Rum topluluklarıyla kıyaslandığında örgütlenme ve kültürel bakımdan genellikle daha geleneksel yapıda oldukları anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Ermenilerin Avrupa’daki gelişmelere Rumlara oranla daha uzak kaldıkları ve var olan yapılarının değişmesine tutucu bir biçimde karşı koydukları görülmektedir.

İmparatorluk sınırları içinde ağırlıklı grubu Gregoryen Ermeniler almaktadır. Bunların özellikle yoğun olarak altı doğu vilayeti olarak nitelenen⁵² Erzurum, Sivas, Elazığ, Diyarbakır, Van ve Bitlis bölgelerinde yaşadıkları anlaşılmaktadır. Bunların yanında toplam Ermeni nüfus içinde azınlıkta kalacak oranda Katolik ve Protestan Ermeni gruplara da imparatorluğun farklı bölgelerinde rastlanabilirdi⁵³.

1906 – 1914 yılları arasındaki nüfus sayımları incelendiğinde Ermeni nüfusunun verilen tarihler arasında İstanbul, Aydın, Adana, Mamüretülaziz, Beyrut, Suriye, Van vilayetleriyle, İzmit ve Zor sancaklarında arttığı anlaşılmaktadır⁵⁴.

⁵⁰ Justine McCarthy, *a.g.e.*, s. 45.

⁵¹ Milleti sadıka.

⁵² Vilayet-i Sitte.

⁵³ Kemal Karpat, *a.g.e.*, s. 92.

⁵⁴ Sedat Şenoğlu, “Yüzyıl Önce Türkiye’de Ermeniler”, *Toplumsal Tarih*, sayı : 134, (Şubat – 2005), s. 24

Özellikle bu dönemde Erzurum ve Bitlis vilayetlerinde büyük bir artış olduğu görülmektedir. Buna karşılık Ankara, Hüdavendigâr, Sivas, Trabzon, Konya, Kastamonu, Halep, Edirne, Kudüs ve Çatalca bölgelerinde ise azalmanın olduğu ortaya çıkmaktadır.

Akdeniz Adaları'nın, Yanya'nın, Manastır'ın, Kosova'nın, Selanik'in, İşkodra'nın Balkan Savaşları'nda ve Trablusgarp, Derne, Topruk ve Bingazi'nin de Trablusgarp Savaşı'nda kaybedilen bölgeler arasında olmasından dolayı bu bölgelerde yer alan Ermeni nüfus da 1914 sayımına katılamamıştır. Buna ek olarak Bağdat, Basra, Musul bölgelerinde 1906 sayımında yer aldığı halde 1914 sayımında bulunmayan Ermeniler içinde ya bu bölgelerde Ermenileri dışarıda bırakan bir sayım yöntemi izlendiği ya da bu Ermeni nüfusun farklı bölgelere göç ettiği görüşü savunulabilir.

1914 yılına bakıldığı zaman idari yapılanmada gerçekleşen değişikliklerle 1906 sayımında yer almayan Eskişehir, Antalya, Urfa, İçel, Bolu, Canik, Karahisarısahip, Kale-i Sultaniye, Kayseri, Kütahya, Maraş, Menteşe, Niğde idari bölümlerinin 1914 sayımına ilave edildikleri görülmektedir. Bunun sonucunda yeni idari bölümlerin oluşturulmasının 1906 sayımında yer alan illerdeki Ermeni nüfusunu 1914 sayımında düşürmesinde etkili olduğu savunulabilir⁵⁵.

1906 – 1914 yılları arasında Osmanlı ülkesindeki Ermeni nüfusunun miktarında yaşanan değişim şu şekilde nitelenebilir:

İstanbul ve çevresindeki nüfus 61.699'dan 72.962'ye, Aydın vilayetindeki nüfus 18.287'den 19.395'e, Erzurum vilayet nüfusu 109.310'dan 125.657'ye, Bitlis nüfusu 90.319'dan 114.704'e, Diyarbakır nüfusunun 42.160'dan 55.890'a, Beyrut nüfusunun 18'den 1.188'e, Suriye nüfusunun 360'dan 413'e, Van nüfusunun 59.382'den 67.792'ye, İzmit nüfusunun 51.265'den 55.403'e, zor nüfusunun 60'dan 67'ye, Kudüs nüfusunun 706'dan 1.310'a yükselerek söz edilen bölgelerdeki Ermeni nüfusunda hızlı bir artışın olduğu söz edilebilir. Bunların yanında Ankara, Adana, Hüdavendigâr, Trabzon, Konya, Halep, Kastamonu vilayet ve mutasarrıflıklarının

⁵⁵ Örneğin 1906 sayımında yer alan Biga Sancağı Ermeni nüfusunun 1914'de Kale-i Sultani Sancağı'na dâhil edildiği görülmektedir.

ermenî nüfusu kayserî, İçel, Kütahya, Karahisarısahîp, karesî şehirlerinin ayrılarak Canîk, Niğde, Antalya, Bolu, Maraş, Urfa, yeni idarî bölümlerinin oluşturulmasından dolayı düşme eğilimi göstermiştir. Ayrıca Sivas, Mamüretülazîz vilayetlerinin çevre vilayet ve mutasarrıflıklarına göç vermesinden dolayı, Edirne vilayetinin ise Gümülcine ve Dedeğaç bölümlerinin Osmanlı sınırları dışında kalmasından dolayı ermenî nüfusunda düşüş gözlenmiştir⁵⁶.

C – RUM NÜFUSU

Osmanlı sınırları içinde yaşayan Rum tebaa Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethinden sonra sürekli olarak Osmanlı devlet kademelerinde görev aldılar ve ayrıcalıklı bir konuma geldiler. Özellikle Ortadoks Patrikhanesi ile olan tarihsel bağlarından dolayı Rum toplulukları Avrupa ve Asya kıtalarında yaşayan Ortadoks Hıristiyanların en önemli temsilcisi ve sözcüsü oldular. Osmanlı devlet politikası olarak nitelendirilen hoşgörü anlayışından dolayı Rumlar İslam inancını kabul etmek zorunda bırakılmadan, Osmanlı resmi kademelerinde önce tercümanlık, 1711 – 1821 yılları arasında da Eflak ve Boğdan yöneticiliği konumlarına getirildiler. Her ne kadar 1821 Yunan ayaklanmasıyla devlet hizmetlerindeki ayrıcalıklı konumlarını kaybetmeler de ülke içindeki ekonomik üstünlüklerini sürdürdüler. Avrupa'da yaşanan ekonomik gelişmelere ilk kavrayanlar Rumlar oldu ve ticaret sayesinde ekonomik güçleri önemli oranda arttı. Tanzimat ve İslahat hareketlerinin getirdiği olumlu koşullardan dolayı Ege Adaları ve Anadolu içindeki Rum nüfus hızlı bir şekilde yükselişe geçti. Rumlar, zorunlu askerlik ya da diğer çeşitli ağır yükümlülüklerden muaf tutulmaları ve gelirlerine göre önemsiz oranda önemsiz bir

⁵⁶ Kemal Karpat, *a.g.e.*, s. 200 - 225. Ayrıca ayrıntılı bilgi için bkz. Tablo 2

vergi ödemeleri gibi nedenlerin etkisiyle, Osmanlı toplumsal yapısı içinde büyük aileler oluşturdular⁵⁷.

Osmanlı ülkesindeki Rum nüfusun miktarı hakkında zaman içinde çeşitli rakamlar ortaya atılmasına rağmen Rum nüfus ilk kez 1881 ve 1893 sayımlarında kapsamlı ve gerçeklere uygun şekilde belirlendi. Bunlara göre farklı Osmanlı coğrafyalarında yaşamalarına rağmen Osmanlı Rumlarının ağırlıklı olarak Yanya, Ege Adaları, Aydın, Edirne, Selanik, Manastır, Trabzon ve İstanbul illerinde yaşadıkları anlaşılmaktadır⁵⁸.

1906 – 1914 yılları arasında Osmanlı ülkesinde yaşayan Rum nüfusta bölgelere göre göreceli bir azalmanın olduğu anlaşılmaktadır. Azalmanın temel nedeni olarak Balkan Savaşları sırasında Yunanistan ile savaş halinde olunmasından dolayı yerli Müslüman tebaasın Rumlara tepki göstermesi ve İttihat - Terakki hükümetinin yerli Rumlara yönelik izlediği kontrolcü politikadan dolayı Anadolu Rumlarından önemli bir oranın Yunanistan'a ve Yunan kontrolüne geçmiş olan Ege Adaları'na göç etmesi olarak gösterilebilir⁵⁹. Bu nedenle özellikle Trakya bölgesindeki Edirne ve Çatalca, Ege bölgesindeki Aydın, Marmara bölgesindeki Hüdavendigâr, Karadeniz bölgesindeki Trabzon idari bölümlerinde dışa yönelik Rum göçü yaşandı. Ayrıca Akdeniz Adaları, Trablusgarp, Ege Adaları, İşkodra, Selanik, Kosova, Manastır, Yanya bölgelerinin, Trablusgarp ve Balkan Savaşları sonucunda kaybedilmesinden dolayı 1.273,153 gibi ülkedeki toplam Rum nüfusunun yaklaşık yarısına yakın bir oranda nüfus Osmanlı sınırları dışında kaldı. Bunların yanında Bitlis, Bağdat, Basra, Musul, bölgelerinde 1914 sayımında Rum nüfusunun görülmemesi de ya bu bölgelerdeki Rum tebaasının farklı idari bölümlere göç etmesi ya da 1914 sayımında Bitlis, Bağdat, Basra, Musul, bölgelerindeki Rumların sayım dışı tutulması olasılıklarını düşündürmektedir.

⁵⁷ Kemal Karpat, *a.g.e.*, s. 86.

⁵⁸ Justine McCarthy, *a.g.e.*, s. 90; ayrıca: Kemal Karpat, *a.g.e.*, s. 88.

⁵⁹ Necmi Ülker, "Mondros Mütarekesi Döneminde Aydın Vilayetinin Nüfusuna Dair Bir Belge", *Ege Üniversitesi Tarih İnceleme Dergisi*, IV, 1989, s. 27; ayrıca, Tülay Alim Baran, "Balkan Savaşı'ndan Sonra İzmir'de Rumların Göç Hazırlığı", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, II/ 6-7, (1997), s. 172.

Bunların yanı sıra Ankara, Adana, Erzurum, Konya, Kastamonu bölgelerinde yaşayan Rum nüfustaki düşüşün nedeni olarak bölge Rumlarının İstanbul, Aydın, Beyrut, Suriye ve Kudüs gibi ekonomik durumu iyi, ticari yapısı gelişmiş bölgelere göç etmeleri gösterilebilir. Bu durum İstanbul, Aydın, Beyrut, Suriye ve Kudüs bölgelerinde Rum nüfusunun bir miktar artmasına yola açtı. Ayrıca Diyarbakır, Suriye, Mamüretülaziz, Halep, İzmit, Zor bölgelerinde görülen düşük orandaki nüfus artışı da bu bölgelerde doğum oranının ölüm oranına neredeyse eşit olmasına bağlanabilir.

1906 - 1914 yılları arasında Osmanlı sınırları içinde yer alan idari taksimata göre Rum nüfusunun miktarında yaşanan değişim şu şekilde gösterilebilir:

İstanbul ve çevresinde 176.444 olan Rum nüfusu 205.375'e, Diyarbakır vilayetinde 1.125'den 1.822'ye, Sivas vilayetinde 67.374'den 75.324'e, Mamüretülaziz vilayetinde 651 olan nüfus 971'e, Beyrut vilayetinde 51.712'den 87.244'e, Kudüs mutasarrıflığında 15.885'den 26.035'e yükselmiştir. Ayrıca aydın vilayetine Aydın ve Menteşe olarak ikiye bölünmesine rağmen 285.105'den 299.096'ya yükselmiştir. Aynı şekilde Ankara, Adana, Hüdavendigar, Konya, Kastamonu vilayetlerinden ayrılarak kayseri, İçel, Kütahya, Karahisarısahip, Karesi, Niğde, Antalya, Bolu isimlerinde yeni idari yapılar oluşturulmasına rağmen yukarıda sözü geçen vilayetlerin merkez nüfusunda artış sürmüştür. Burada istisna olarak Erzurum nüfusunda yaşanan ki bu düşüşün nedeni olarak çevre bölgelere göçlerin yaşanmış olma olasılığı üzerinde durmamız gerekmektedir. Bunların yanında Balkan Savaşları sonucunda Edirne Vilayeti ile Çatalca Mutasarrıflığı'nın nüfusunda yaşanan düşüşü de Yunanistan'a yönelik gerçekleşen Rum göçüne dayandırmamız gerektiği kanısındayım⁶⁰.

⁶⁰ Kemal Karpat, *a.g.e.*, s. 200-225; ayrıca ayrıntılı bilgi için bkz. Tablo 3.

D – DİĞER DEVLETLERİN OSMANLI ÜLKESİNDEKİ VATANDAŞLARININ NÜFUSU

1 – Levanten Kavramı

Batılı toplumlarca Doğu Akdeniz ülkelerini tanımlamakta kullanılan Fransızca kökenli “*levant*” kelimesinden türetilen “*Levanten*” bu ülkelerde doğup yaşayan Hıristiyan inancına sahip Avrupa ya da Amerikalıları nitelemektedir⁶¹.

Levantenlerin kim olduklarına dair farklı görüşler öne sürülmektedir. Tuncer Baykara’ya göre Levantenler, Avrupalı tacirlerin yerli Rumlarla evlenmelerinden doğan yeni bir ırktır⁶². Şerife Yorulmaza göre Levantenler tarihsel süreç içerisinde, özellikle Akdeniz ticaretinin gelişmeye başladığı dönemden itibaren Doğu Akdeniz ülkelerine yerleşen farklı Avrupa ulus ve topluluklarından (Venedikli, Cenevizli, İngiliz, Fransız, Felemenk, Avusturyalı) kimselerin; zamanla birbirleriyle ve bazı yerel unsurlarla evlilikler yoluyla kaynaşmaları sonucu farklı ölçülerde, değişken, baskın yerel Türk kültürüne kapalı ve seçkin kalmaya çalışan bir zümredir⁶³. Meydan Larousse’nin Levanten maddesinde ise bu kişiler Avrupa asıllı olan ve Osmanlı ülkesinde yaşayan kişiler olarak tanımlanmaktadır⁶⁴.

Tarihsel anlamda Levantenlerin ortaya çıkışı oldukça eskilere dayanmaktadır. Kolonicilik faaliyetleri adı verilen, bir ülke tüccarının başka bir ülkeye yerleşip burada kimliğini muhafaza ederek ticaret yapması durumu İlkçağ’da karşımıza çıkmaktadır. Ancak tanıma uygun olarak Avrupalıların Doğu Akdeniz liman şehirlerine yerleşerek ticaret kolonileri oluşturmalarına yol açan ilk gelişme Haçlı Seferleri’dir. Özellikle I. Haçlı Seferi sonucunda Doğu Akdeniz kıyılarındaki şehirlerin haçlıların kontrolü altına girmesiyle Avrupalı tüccarlar Lübnan ve Filistin

⁶¹ Oxford Hachette, *Frech Dictionary*, Newyork - USA, 2001, s. 489.

⁶² Tuncer Baykara, *İzmir Şehri ve Tarihi*, İzmir 1974, s. 35.

⁶³ Şerife Yorulmaz, “Tarih Sürecinde Bir Zümre : Levantenler”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, II/ 4-5, (1995), s. 136.

⁶⁴ Meydan Larousse , Büyük Lugat Ve Ansiklopedi, Levanten maddesi,. XII, İstanbul, 1992, s. 326.

bölgelerindeki haçlıların kontrolü altındaki şehirlere gelerek ticaret kolonileri oluşturdular ve bu koloniler genellikle İtalyan şehir devletlerinin tüccarları tarafından oluşturuldu⁶⁵. Kısa bir süre içinde haçlı devletlerinin kendilerine tanıdıkları ayrıcalıklardan yararlanarak Venedik Dükalığı Akdeniz ticaretinin en sözü geçer devleti haline geldi⁶⁶.

Venediklerin Akdeniz’de sağladıkları bu üstünlük uzun bir süre devam etti. Bu nedenle XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti Doğu Akdeniz’e açılmaya başladığında bu bölgede Venedik ticaret tekeliyle karşılaştı. XVI. ve XVII. yüzyıllar boyunca birçok devlet adamı Venediklilerin Akdeniz üstünde kurdukları bu ticari ve askeri üstünlüğü kırmaya çalıştı. Bunun için hem denizlerde askeri alanda mücadeleye ağırlık verdi, hem de Venedik’in rakibi durumunda olan Cenova, Floransa ve Raguza gibi diğer İtalyan tüccar devletleriyle ticari ilişkiler kurmaya çalıştı⁶⁷.

XVI. yüzyıl sonlarına doğru Avrupa ekonomisinin ağırlık merkezi Akdeniz kıyılarından Atlas Okyanusu kıyılarına kaymaya başladı. Bunun sonucunda Fransa, Hollanda ve İngiltere bandıralı ticaret gemileri Doğu Akdeniz limanlarında görünmeye başladı. Osmanlı Devleti Venediklilere karşı izlediği karşıt tutumu Fransız, Hollanda ve İngiliz tüccarlarına karşı göstermedi ve onların Osmanlı karasularında özgürce ticaret yapmalarına imkân tanıdı. Özellikle İngiliz ve Fransız tüccarlara tanınan kapitülasyonlardan yararlanarak, XVII. yüzyıldan itibaren İstanbul, İzmir, Antalya, Beyrut, Halep ve İskenderiye gibi şehirlerde İngiliz ve Fransız ticaret kolonileri oluşmaya başladı⁶⁸.

⁶⁵ Herbert Heaton , *Avrupa İktisat Tarihi* , Cilt : I, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Osman Aydoğmuş), Ankara, 1985, s. 130.

⁶⁶ Herbert Heaton, *a.g.e.*, s. 149.

⁶⁷ *A..g.e.*, s. 233.

⁶⁸ Şevket Pamuk, *100 soruda Osmanlı- Türkiye İktisadi Tarihi (1500-1914)*, İstanbul, 1988, s. 85.

İngiltere'nin Osmanlı Devleti'yle ticari ilişkilerini, 1581'de kurulan *Turkey Company* ve sonradan *Levant Company* adını alacak olan şirket başlattı ve uzun bir süre tek başına bu ticari ilişkileri sürdürdü⁶⁹.

Avrupalı devletler XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti ile olan ticari ilişkilerin yoğunlaşmasından dolayı ülke sınırları içinde birçok siyasi temsilcilikler ve konsolosluklar oluşturdular. Bu temsilcilikler buldukları bölgelerdeki yerel yöneticiler ve yerli tüccarlarla diyalog sağlayabilmek için gayrimüslim Osmanlı reayasından tercüman olarak yararlanmaya başladılar⁷⁰. Böylece imparatorluk içindeki bu Hıristiyan ve Musevi reaya uzun zamandan beri ülkenin ekonomik hayatındaki uygun rollerine ilaveten Avrupa ile Osmanlı Devleti arasındaki ticari ilişkilerde aracılığa başladılar⁷¹. Gayrimüslim reayanın bu şekilde batılıların tercümanlığını resmi olarak yapabilmeleri için padişah'tan bir onay yazısı almaları gerekiyordu⁷².

İmparatorluğun müslüman olmayan unsurları zamanla yardımda buldukları devletlerin vatandaşlığına geçme olanağına sahip oldular. Böylece Osmanlı ülkesinde gerçek Avrupalıların yanı sıra İzmir İstanbul, Bursa gibi önemli ticaret merkezlerinde mahallesi, giyimi ve yaşayışı farklı, sözde Avrupalılar sınıfı ortaya çıktı⁷³. Feyyaz Erdi de bu durumu iki Levanten sınıfının varlığına dayandırarak ispatlamaktadır. Ona göre bu Levanten grubundan ilki Osmanlı ülkesine yerleşen “*düveli muazzama*” uyruklu etkin ekonomik ve siyasi güce sahip kişi ve ailelerini kapsar. Diğeri ise bölge tebaasının Avrupalı tüccarlarla karışmalarının sonucu oluşan melez etnik kökenli kişilerdi. Eprı'ye göre bu grup

⁶⁹Herbert Heaton, *a.g.e.*, s. 250, Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, cilt : II, İstanbul, 1979, s. 196; ayrıca Robert Mantran, *XVII.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ticaretin Değişmesi*, İzmir, 1987, s. 162.

⁷⁰ Robert Mantran, *a.g.e.*, s. 160.

⁷¹ Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler, Kapitülasyonlar-Berathlı Tüccarlar –Avrupa ve Hayriye Tüccarları (1750- 1839)*, Ankara, 1983, s. 25.

⁷² Doğan Avcıoğlu, *a.g.e.*, s. 197.

⁷³ Ali İhsan Bağış, *a.g.e.*, s.26.

köklü bir kültürel geçmişe sahip olmadığı için, kendilerini batılı göstermek pahasına taklitçi ve yozlaşmış kişilerden oluşmuştur⁷⁴.

Bu ikinci grup genellikle Rum, Ermeni, Yahudi ve az sayıda Türk'ten oluşmaktaydı. Ancak bunlar yabancı devlet vatandaşlığına geçip eski isimlerini de değiştirdikleri için nüfuslarının miktarı hakkında kesin bilgilere ulaşmak zorlaşmıştı. Bu durum aynı zamanda Osmanlı ülkesinde yaşayan levanten nüfusunun ne kadarının sonradan Avrupalılaştan nüfus olduğunu belirlemede de zorlukların yaşanmasına yol açmaktadır⁷⁵.

16 Ağustos 1838 tarihli Türk - İngiliz ticaret anlaşması sonucu kapitülasyonlarla yabancılara tanınan ayrıcalıklar genişletildi ve onların Osmanlı iç ticaretinde de etkin rol oynamalarına olanak sağlandı. Bu anlaşmanın imzalanmasından kısa bir süre sonra Osmanlı ülkesinde bulunan batılı devletlere ait ticaret bürolarının sayısında hızlı bir artış yaşandığı görüldü⁷⁶. Bu artışla birlikte yabancıların Osmanlı ülkesinde gayrimenkul elde etmeleri de hızlandı. Ancak 1867 yılına kadar yabancıların Osmanlı ülkesinde gayrimenkul edinme hakkı olmadığından dolayı eski vatandaşlıklarını kaybetmeden⁷⁷ arazi sahibi olabilmek için elde etmek istedikleri gayrimenkulü, tapu dairelerinde Osmanlı tebaasından güvendikleri bir kişinin üzerine yazdırarak elde etmekteydiler⁷⁸.

Bu uygulama 1867 yılında sona erdi. Bu tarihte çıkartılan “*tabayı ecnebiyenin emlaka mutasarrıf olmaları hakkında kanun ile*” yabancılara Türkiye’de tapusu kendi üzerlerinde olacak şekilde gayrimenkul edinme hakkı tanındı. Çıkartılan kanuna göre yabancılar Hicaz bölgesi hariç Osmanlı ülkesindeki her hangi bir yerde taşınamaz mülk edinebileceklerdi⁷⁹.

⁷⁴ Doğan Avcıoğlu, *a.g.e.*, s. 197.

⁷⁵ Feyyaz Erpi, *Buca'da Konut Mimarisi (1838 - 1934)*, Ankara, 1987, s. 10.

⁷⁶ Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Ankara, 1982, s. 20.

⁷⁷ İsmail Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, İstanbul, 1982, s. 216.

⁷⁸ 1867'ye kadar yabancıların Osmanlı ülkesinde, tapusu kendi adlarına olan gayrimenkuller edinebilmeleri için Osmanlı vatandaşlığına geçmeleri zorunlu tutulmuştu.

⁷⁹ Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul, 1980, s. 351.

1867 yılında çıkartılan mülk edinme yasasının etkisiyle Endüstri Devrimi'ni gerçekleştirmiş ülkelerin yatırımcıları hızla Osmanlı ülkesinde sanayi alanında yatırımları oluşturmaya başladılar. Kısa bir zaman içinde de Osmanlı ülkesindeki sanayiye dayalı üretimin ağırlığı yabancıların ve onların destekledikleri azınlıkların kontrolüne geçti. Çarpıcı bir örnek vermek gerekirse XX. yüzyıl başlarında İzmir'de var olan 391 fabrikadan sadece 14'ü Türklere ait olup geri kalan 244 fabrika Rumlara, 6'sı İngilizlere, 5'i Fransızlara, 3'ü İtalyanlara, 1'i Belçikalılara, 9'u Musevilere ve 3'ü Ermenilere aitti. Ayrıca bu sayıya 3'ü Avusturyalılara, 22'si Almanlara, ve 1'i de Amerikalılara ait olan atölyelerde dâhildi⁸⁰.

2 - Levantenlerin Etkin Oldukları İş Alanları

Osmanlı ülkesinde yatırım yapan levantenlerin iş alanları şu şekilde sıralanabilir:

1. **Yağ sabun işletmeleri:** Ağırlıklı olarak ayçiçeği ve zeytinyağı çıkarma tesisleri oluşturuldu. Ayrıca bu sanayinin yan dalı olan sabun yapma konusunda da yatırımları olduğu görüldü.

2. **Tarımsal ürünleri işleme:** Buğday değirmenleri, pamuk çırçır fabrikaları ve hidrolik presleme tesisleri meydana getirildi.

⁸⁰ Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni Ve Bu Düzenin Bozulması*, İstanbul, 1985, s. 80.

3. **Kapitalist çiftlikler:** Doğrudan pamuk, narenciye gibi önemli ticari gelir getiren tarımsal ürünleri yetiştirmek amacıyla geniş tarım arazilerini bünyesinde barındıran büyük çiftlikler oluşturuldu⁸¹.

4. **Maden tesisleri:** Batılı kapitalist ülkelerin fabrikalarının ihtiyacı olan petrol, kömür, demir vb. madenleri yer üstüne çıkarmak amacıyla oluşturuldu.

5. **Ulaşım sektörü:**

a-) **Demiryolları:** Özellikle İç bölgelerdeki tarım ürünlerinin ve madenlerin limanlara nakledilmesini kolaylaştırmak amacıyla önce İngiltere tarafında İzmir -Aydın hattı, ardından Fransa - Belçika ortaklığıyla İzmir-kasaba hattı, en sonunda da Almanya tarafından Berlin - Bağdat demiryolu hattı çerçevesinde İstanbul – Adana – Musul - Bağdat hattı oluşturuldu⁸².

b-) **Denizyolları:** Osmanlı ülkesinde varlığını sürdüren batılı tüccar kolonilerinin her biri kendi denizyolu kumpanyalarını oluşturdu.

c-) **Tramvay İşletmeleri:** İstanbul ve İzmir şehirlerinde oluşturulan tramvay işletmeleri Fransız ve Belçikalı yatırımcılarca oluşturuldu.

6. **Sigorta Şirketleri:** Batılı devletler deniz ticaretinde bulunurken gelen ya da giden malların güvenliğini sağlamak amacıyla kendi ülkelerine ait şirketlerce sigortalanmasını tercih ederlerdi. Özellikle 1838 Ticaret Anlaşması'nın imzalanmasından sonra büyüyen ticaret hacmi karşısında Osmanlı ülkesinde ağırlıklı olarak İngiltere, Fransa ve İsviçre devletlerine ait sigorta şirketleri oluşturuldu.

⁸¹ M. Çınar Atay, *Tarih İçinde İzmir*, İzmir, 1978, s. 133 .

⁸² Ali İhsan Bağış, *a.g.e.*, s. 50.

7. **Posta İşletmeleri:** Şark postaları ya da uluslararası alandaki ismiyle levant postaları diye adlandırılan posta teşkilatları XIX. yüzyılda Osmanlı ülkesinde oluşturuldu. Bu teşkilat Osmanlı sınırları içinde oluşan batılı devletlerin ticaret kolonilerinin Osmanlı posta idaresinin iyi çalışmadığını, Arap harflerini kullandığını, bazı mektupları kaybettiğini veya geç teslim ettiğini ileri sürerek oluşturdukları bir sektördü. Bu posta servisleri içinde en revaçta olanlar Fransız ve İngiliz posta işletmeleri olmuştur⁸³.

Bu çerçevede Osmanlı sınırları içinde yaşayan levantenlerin nüfusunun Osmanlı idari yapılarına dağılışı şöyle sıralanabilir;

3 - İllere Göre Levantenlerin Nüfus Oranı⁸⁴

Levanten nüfusun ağırlıklı olarak Suriye, Aydın, Adana, Edirne, İstanbul, Beyrut gibi gerek yüksek rekolte alınabilen tarım bölgelerinde gerekse uluslar arası ticaretin canlı olduğu ticaret merkezlerinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu nüfusun yanı sıra Osmanlı ülkesinde çeşitli amaçlarla ülkeye gelmiş farklı milletlerden insanlar da bulunmaktaydı. Bunlardan bir kısmının Osmanlı ülkesine iş bulmak amacıyla geldikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca bu nüfus içinde zamanla batılı ülkelerin vatandaşlığına geçerek onların koruması altına girmiş yerli nüfus da bulunmaktaydı. İncelenen bazı belgelerden anlaşıldığı üzere yerli Rumlardan bazılarının Yunan, Ermenilerde de Bulgar vatandaşlığına geçenler olduğu anlaşılmaktadır⁸⁵. Örneğin 1915 yılında yapılan incelemeye göre Suriye vilayetinde 620, Aydın vilayetinde

⁸³ Peter Hopkirk, *Bitmeyen Oyun*, İstanbul, 1995, s. 15.

⁸⁴ 1915 yılı itibari ile

⁸⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.), Dosya No : 62, Belge No : 8; Dosya No : 67, Belge No : 167; Dosya No : 79, Belge No : 259; Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 3. Şube (DH.EUM.3.ŞB.), Dosya No : 14, Belge No : 63; Dosya No : 25, Belge No : 18.

2864, Adana vilayetinde 1165, Edirne vilayetinde 986, İstanbul vilayetinde 9890, Beyrut vilayetinde 4314 yabancı nüfus yaşamaktaydı. Diğer yerleşim merkezlerindekiyle birlikte Osmanlı ülkesinde bulunan yabancı olarak nitelenecek diğer ülkelerin tebaa ya da vatandaşlarının toplamı 21974 olarak karşımıza gelmektedir⁸⁶.

⁸⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (*BOA*), Dâhiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Ecnebi Kalemî (DH.EUM.ECB) Dosya No : 17/39, Belge No : 3-19, 21-27, 29-30, 54-57, 63. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tablo 8.

II - OSMANLI SINIRLARI İÇİNDE I. DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA YAŞANAN RUM SEVKİYATI

I. Dünya Savaşı'nın başlaması ve 1914'ün Ekim sonlarında Osmanlı Devleti'nin de savaşa dâhil olmasıyla birlik İttihat ve Terakki hükümeti ülke içindeki tüm tebaayı genel seferberlik çerçevesinde silah altına çağırdı. Bu bağlamda müslüman ve gayrimüslim tebaadan yaşları askerlik çağına uygun erkeklerin askere alınmasına başlandı⁸⁷. Müslüman tebaanın genellikle bu seferberlik çağrısına riayet ettiği görülürken, gayrimüslim tebaa ile ilgili olarak seferberlik kararının uygulanmasında bazı pürüzler ortaya çıktı. Bu pürüzler şu şekilde sıralanabilir;

1. Ekonomik durumu yüksek ve gayrimüslimler 50 Osmanlı lirası gibi yüksek bir bedel ödeyerek seferberlik yükümlülüğünden kurtuldular⁸⁸.
2. Silah altına alınıp özellikle Doğu cephesine sevk edilen Ermeni kökenli er, astsubay ve subay kadroları arasında askeri teçhizatlarıyla beraber bağlı oldukları birliklerden firar edip Rus ordusuna katılmalar görüldü⁸⁹.
3. Ege ve Trakya bölgelerinde yurt dışına, ağırlıklı olarak ta Yunanistan'a yönelik Rumların yaşadıkları diğer bölgelerde ise ülke içindeki dağlık bölgelere yönelik firar olayları gerçekleşti⁹⁰.

⁸⁷ Eric Jan Zürcher, *a.g.e.*, s. 179. Önceleri Osmanlı ülkesindeki gayrimüslimler cizye vergisi ödemeleri sonucunda askerlik yükümlülüğünden muaf tutulmaktaydılar. 1839 Tanzimat fermanıyla askerlik görevi ile ilgili tüm Osmanlı vatandaşları ve gayrimüslimler de yükümlü tutuldu. Ancak buna yönelik tepkiler oluşması üzerine 1856 ıslahat fermanıyla gayrimüslimler düşük bir bedel karşılığında yeniden muaf tutuldular. 1909 tarihinde İttihat ve Terakki hükümeti bu alanda önemli bir düzenleme yaptı. Hem askerlikle ilgili tüm gayrimüslimlere de sorumlu tutuldu, hem de bedel-i askeriye denilen askere gitmeme bedeli oldukça yükseltildi.

⁸⁸ *A.g.e.*, s. 120.

⁸⁹ Y.Atilla Şehirli, "Ermeni Tehciri", *Ermeni Araştırmaları Dergisi I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, cilt : II, Ankara, 2003, s. 15.

4. Yunan konsolosluğu tarafından gizlice yunan pasaportu verilmek suretiyle yunan vatandaşlığına geçirilen bazı Rumların bu suretle askerlikten muaftutuldukları görüldü⁹¹.

Yukarıdaki gelişmelerin devletin hristiyan tebaasının hükümete olan bağlılığının zayıfladığının bir göstergesi olduğunu düşünmekteyim. Ayrıca kanımca bu durumun kaçınılmaz bir şekilde ülke içinde yeralan Müslüman tebaa ile gayrimüslim tebaa arasında bir takım anlaşmazlıklara da zemin hazırlamıştır kanaatindeyim. Osmanlı hükümeti bu aksaklıkları giderebilmek için hem askeri inzibatlar aracılığıyla sıkı bir takibata girişti, hem de askere alınan gayrimüslim Rum ve Ermeni askerlerinden silahsız “*amele taburları*” oluşturuldu.

A - Amele Taburları ve Çalışmaları

Amele Taburları, askere alınan Ermeni, Rum ve Süryanilerden oluşmaktaydı. Önceleri sadece askerlik muafiyeti bedelini ödemeyenler bu taburlarda yer alırken, sonradan bu bedelin firarlardan dolayı alınamaması üzerine tüm gayrimüslim askerlerin bu taburlara alınması uygulamasına başlanıldı⁹². Taburlardaki yaş sınırı genellikle 19 ve 46 yaş aralığında idi⁹³.

Amele Taburları, Harbiye Nezareti'ne bağlı yedi Osmanlı ordusunun menzil müfettişlerine bağlı olduğu Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın kurmay

⁹⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.), Dosya No: 62, Belge No: 10; Dosya No: 93, Belge No: 106.

⁹¹Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Müdüriyeti 3. Şube (DH.EUM.3.Şube). Dosya No: 25, Belge No: 18. Dâhiliye Nezareti Emniyet Genel Müdürlüğü'nün 3.şubesi tarafından yazılan bir belgede Osmanlı tebaasından olan Rumları bir takım menfaatler karşılığında yunan tebaasına geçirme faaliyeti içinde bulunan yunan konsolosluğunda çalışan yunan vatandaşı Dimitri Zeyaplo'dan bahsedilmektedir.

⁹² BOA, DH.ŞFR. Dosya No: 53, Belge No: 131; Dosya No: 89, Belge No : 111.

⁹³ Eric Jan Zürcher, *a.g.e.*, s. 210.

başkanı olan General Bronzart'ın 21 Eylül 1331 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne çektiği telgraftan anlaşılmaktadır⁹⁴.

Bu bağlamda sayıları 70 ile 120 arasında değişen taburlarda 25.000 ile 50.000 kişinin yer aldığı söylenebilir. Taburlardan ağırlıklı olarak yol tamiri, silah, cephane, ilaç, yiyecek maddelerinin silahlı muhafızlar eşliğinde taşınması gibi çalışma alanlarında yararlanıldığı anlaşılmaktadır⁹⁵. Bunların yanı sıra Harbiye Nezareti'nin levazım dairesi içinde yer alan endüstriye ilişkin görevlerde de bu taburlardan yararlanıldı. İstanbul ve çevresinde yer alan silah, cephane, ayakkabı ve elbise fabrikaları gibi askeri kuruluşlar ve tamir dükkânları ile fırınlar gibi dolaylı olarak askeriyenin hizmetinde olan sivil işletmeler Amele Taburları'nın çalışma alanı haline getirildi⁹⁶.

Endüstri yanında taburlar İç Anadolu'nun tarımsal üretim bölgelerinde çalıştırıldılar⁹⁷. Bunun temel nedeni düzensiz celpler sonunda işletmelerin kadın ve çocukların elinde kalması ve bunların tüm çabalarına karşılık üretimin normal seviyesinin altına düşmesidir⁹⁸. Bu taburlarda çalışanlar maliye nezareti tarafından günlük ücrete bağlandılar. Ücrete bağlanamayanların da günlük işeleri Harbiye Tahsisatı'ndan karşılandı⁹⁹. Bu taburların çalışmaları sırasında bazı kayıpların yaşandığı olasıdır. Ancak bu kayıpların Eric Jan Zürcher belirttiği kadar çok sayıda olmadığı kanaatindeyim. Ayrıca İttihat ve Terakki Kabinesi'nin de bu taburları “*baskı ve yok etme politikası bir kez kararlaştırıldıktan sonra bu politikanın uygulanması için çok elverişli bir araç işlevi*” görmesi amacıyla oluşturduğu fikrinin de doğru olmadığını düşünmekteyim. Bunun yanında yazarın iddiaları arasında yer alan bir nokta da Osmanlı ordusunda görev yapan Müslüman asker ve jandarmaların taburlardaki Ermeni askerleri elli ila yüz arasında değişen gruplar halinde belli noktalarda toplayıp silah ve süngü ile öldürdükleridir. Bu iddiaya göre bu yapılan

⁹⁴ BOA, Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye (DH/İ.UM.) Dosya No: 11, Belge No: 8.

⁹⁵ Eric Jan Zürcher, *a.g.e.*, s. 211.

⁹⁶ *A.g.e.*, s.210.

⁹⁷ BOA, DH.ŞFR. Dosya No: 76, Belge No: 156.

⁹⁸ Vedat Eldem, *a.g.e.*, s.35.

⁹⁹ BOA, DH.ŞFR. Dosya No: 45, Belge No: 211.

eylem hükümetin görüş ve bilgisi dâhilinde oluşmuştur¹⁰⁰. Her iki iddianın da gerçeklerle bağdaşmadığı düşüncesindeyim. Her şeyin ötesinde hükümetin her türlü ikmal faaliyetlerinde ve yol yapım hizmetlerinde kullandığı böyle bir birliği yok etmesi anlamsız gelmektedir. Bazı kayıpların yaşandığı elbette kabul edilmelidir. Ancak bu kayıpların Osmanlı ordusunun muharip sınıflarını da etkileyen iklim şartlarındaki olumsuzluklara, yetersiz beslenme ve bunun sonucunda yetersiz sağlık hizmetlerinin de etkisiyle oluşan salgın hastalıklara bağlanması gerekmektedir.

B - Rum Sevkiyatını Hazırlayan Etkenler

Osmanlı Devleti'nin savaşa dâhil olması ve Harbiye Nezareti'nin seferberlik emrinin uygulanmasıyla birlikte bazı bölgelerdeki Rum tebaasının ikamet bölgelerinde kalması devlet için sakıncalı sonuçlar ortaya çıkardı. Hükümet bu durum karşısında bazı acil önlemler almak mecburiyetinde kaldı. Bu önlemlerin alınmasına neden olan Rumların devlete yönelik zararlı faaliyetleri şu şekilde sıralanabilir;

1 – Askere alınan Rumların Ordudan Firar Etmelerini Sağlamak Ve Onlara Lojistik Destek Vermek

Rum gençlerinden askerlik çağına gelenlerden bazıları hükümetin ilan ettiği seferberlik çağrısına uymayarak firar teşebbüsünde bulundu. Özellikle Batı Anadolu, Marmara ve Karadeniz bölgelerinde yoğun olarak yaşanan firar olaylarında bölge Rum tebaanın önemli bir kesiminin de gerek akrabalık ilişkilerinden dolayı gerek kişisel kazanç sağlamak amaçlarıyla Rum askerlerin yurtdışına firar etmelerine

¹⁰⁰ Eric Jan Zürcher, *a.g.e.*, s. 212.

destek oldukları görüldü¹⁰¹. Firarların genellikle Batı Anadolu ve Marmara bölgelerinde Yunanistan ve Bulgaristan'a, Karadeniz bölgesinde ise Rus kontrolü altında bulunan Batum'a yönelik olduğu incelenen belgelerden anlaşılmaktadır¹⁰². Osmanlı hükümeti hem bu firar olaylarını engellemek hem de firarların geri dönüşünü sağlamak ve gözdağı verebilmek amacıyla 25 ve 27 Şubat 1915 tarihlerinde Dâhiliye Nezareti'nce bölgeye çekilen telgraflarla firar eden Aydın, Menteşe, Karesi ve İstanbul bölgeleri Rumlarının 10 gün içinde askerlik şubelerine teslim olmamaları, telgraflarda da ifade edildiği şekilde “*varlıklarını ispat etmedikleri*”,¹⁰³ takdirde ailelerinin ülkenin iç bölgelerine sürgüne gönderileceği bildirildi¹⁰⁴. Teslim olan Rum gençleri amele taburlarına sevk edildi. Teslim olmayanların aileleri ise incelenen belgelerden de anlaşıldığı üzere gruplar halinde sahil bölgelerinden denize kıyısı olmayan bölgelere sevk edilmeye başlandı¹⁰⁵. Denizlere kıyısı olmayan bölgelerin iskân bölgesi olarak seçilmesi de kıyılarda itilaf deniz güçlerinin varlığına ve onların verebilecekleri desteklerden dolayı Rum tebaanın isyan etmesinden çekinilmesine dayandırılabilir.

2 - Casusluk Faaliyetlerinde Bulunmak

Marmara, Akdeniz ve Karadeniz bölgelerinde yaşayan Rum azınlığın düşman kuvvetleri lehine casusluk faaliyetlerinde buldukları incelenen belgelerden anlaşılmaktadır.

Marmara Denizi kıyılarında özellikle Çanakkale Savaşı'nın başlamasıyla birlikte İtilaf deniz kuvvetlerine hedef göstermek Osmanlı ordusunun zayıf noktaları

¹⁰¹ BOA, DH.ŞFR. Dosya No: 92, Belge No: 51; Dosya No : 102, Belge No : 59.

¹⁰² BOA, DH.ŞFR. Dosya No: 93, Belge No: 51; Dosya No : 96, Belge No : 204.

¹⁰³ BOA, DH.ŞFR. Dosya No: 102, Belge No: 56, 59.

¹⁰⁴ BOA, DH.EUM.3.ŞB., Dosya No: 12, Belge No: 51.

¹⁰⁵ BOA, DH.ŞFR. Dosya No: 61, Belge No : 265.

hakkında bilgi vermek şeklinde casusluk faaliyetleri görüldü¹⁰⁶. Hüdavendigâr vilayetinden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir telgraftan anlaşıldığı üzere 27 Haziran 1331 günü sabahı bir İngiliz denizaltısının Mudanya kıyılarına yaklaştığı sırada bir kayık kıyıda denizaltına doğru hareket ederek ona yaklaşmış, sonradan da tekrar kıyıya döndüğü anlaşılmıştır. Kıyıda olanları izleyen bölge ihraç komutanı Mehmet Galip Bey'in bu kayığı yakalayarak, içindeki Rum gencini tutukladığı, tutuklanan gencin üzerinden de bazı mektup ve krokilere rastlanıldığı anlaşılmaktadır¹⁰⁷. 27 Nisan 1331 tarihinde çekilen bir telgraftan da Mürefte kazasına bağlı Tanas köyünden ayrılan bir kayığın, İtilaf denizaltılarından birine yanaştığının bölgede görev yapan jandarma kuvvetleri tarafından gözlemlendiği yer almıştır¹⁰⁸. Yine Güney Marmara'nın bazı kıyı bölgelerinde, Marmara Denizine sızmış olan itilaf güçlerine ait denizaltılara Rum tebaası tarafından geceleri fener ile işaret verildiği çekilen telgraflarla Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmektedir¹⁰⁹.

Akdeniz kıyılarında özellikle Fethiye ve Alanya arasındaki bölümde yaşayan bazı Rum topluluklarının aynı tarihlerde bölgede etkinlik gösteren İtilaf donanmasına yönelik hedef gösterme yolunda casusluk faaliyetlerinde buldukları anlaşılmaktadır¹¹⁰. Hatta kimi zaman daha önceden Osmanlı ülkesinden firar ederek İtilaf güçlerine sığınmış olan Rumların gizlice sahillere çıkartılarak casusluk yaptırıldıkları da incelenen belgelerde görülmüştür¹¹¹.

Bu faaliyetlerin sonucunda İtilaf deniz ve hava güçlerinin Antalya çevresi ile Söke'yi bombaladıkları anlaşılmıştır¹¹².

Doğu Karadeniz bölgesinde ise 1916 yılında Trabzon ve çevresinin Rus işgaline girmesiyle birlikte Sinop ve Samsun'da yaşayan Rum tebaası tarafından,

¹⁰⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Mahsus (DH.EUM.MH.), Dosya No: 158/41, Belge No : 1; DH.ŞFR. Dosya No : 90, Belge No : 3.

¹⁰⁷ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 54/A, Belge No : 34.

¹⁰⁸ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 52, Belge No : 293.

¹⁰⁹ BOA, DH.EUM. 3.ŞB. Dosya No : 7, Belge No : 19; DH.ŞFR. Dosya No : 52, Belge No : 231.

¹¹⁰ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 87, Belge No : 309.

¹¹¹ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 61, Belge No : 11; Dosya No : 78, Belge No : 56.

¹¹² BOA, DH.EUM.3.ŞB., Dosya No : 13, Belge No : 85.

bölgedeki Osmanlı gücünün durumu hakkında Rus ordusuna bilgi aktarımı gerçekleştirildiği 25 Haziran 1332 ve 15 Mart 1333 tarihli telgraflarla ortaya çıkarılmıştır¹¹³. Ayrıca Dâhiliye Nezareti'ne Canik Mutasarrıflığı'ndan ulaşan bir telgraftan da anlaşıldığı üzere İnebolu'da Küre Dağı'ndaki bir manastırda bulunan telgraf aletiyle Rum din adamlarının Rusya'ya askeri bilgi verdikleri bildirilmektedir¹¹⁴. Bu casusluk faaliyetleri bir bütün olarak incelendiğinde Osmanlı egemenliğinden kurtulmak amacıyla Osmanlı Rum ve Ermeni tebaalarının İtilafların desteğini elde etmek ve savaş sonunda onların destekleriyle bağımsızlıklarını ilan etmek amacıyla Osmanlı güç ve otoritesini kırma düşüncesiyle hareket ettikleri düşüncesindeyim. Ayrıca bu casusluk faaliyetlerinin kendiliğinden oluştuğunu düşünmek de hatalıdır kanaatindeyim. Çünkü gerçekleştirilen eylemler organize bir faaliyet intibasını yaratmaktadır. Ne tür bilgilerin edinileceği, bilgilerin hangi vasıtalarla itilaf güçlerine iletileceği konusunda itilaf güçleriyle bu eylemlerde bulunan unsurlar arasında önceden bir diyalogun kurulduğu düşüncesindeyim.

Tüm bu casusluk faaliyetinin ortaya çıkması üzerine hükümet bir dizi önlem aldı. İlk olarak casusluk suçuyla yargılananlar Divanı Harbi Örfiye¹¹⁵ tarafından yargılanarak Sinop, Bursa ve İzmir cezaevlerinde savaşın bitimine kadar gözetim altında tutulma cezasına çarptırıldılar¹¹⁶. Ardından da bu olayların tekrarının engellenmesi amacıyla casusluk faaliyetlerinin görüldüğü bölgede görev yapan jandarma kuvvetlerinin takviye edilmesi, Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın emriyle uygulamaya konuldu¹¹⁷. Ancak bu önleminde yetersiz kalması üzerine casusluk faaliyetleri görülen Marmara bölgesinde Edirne vilayetinin Çanakkale

¹¹³ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 65, Belge No : 166; DH.ŞFR. Dosya No : 76, Belge No : 167.

¹¹⁴ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 47, Belge No : 392.

¹¹⁵ Sıkıyönetim mahkemesi.

¹¹⁶ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 52, Belge No : 131.

¹¹⁷ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 88, Belge No : 100.

mutasarrıflığındaki¹¹⁸, Antalya bölgesindeki¹¹⁹ ve Trabzon'un batısındaki Rum köylerinin Anadolu'nun iç bölgelerine nakledilmesi kararlaştırıldı¹²⁰.

Rum tebaası arasında İtilaf Devletleri'ne yönelik casusluk faaliyetlerinin görülmesi üzerine silahlı çatışma alanlarına, askeri malzeme üreten fabrikalara ve cephane depolarına yakın bölgelerde ikamet eden Rumlar da devletin merceği altına alındı¹²¹. Bu bölgelerde bulunan Rumların bölgede görev yapan jandarma kuvvetleri tarafından sıkı bir takibata alındığını incelenen belgelerden anlıyoruz¹²².

Jandarma komutanları ve bölge idari sorumluları tarafından, şüpheli davranışları olduğu bildirilen Rumların isimlerinin yazılı olduğu listeler hazırlandı ve bu listeler Dâhiliye Nezareti'ne gönderildi¹²³. Listelerin Dâhiliye Nezareti'ne ulaşmasından sonra Dâhiliye Nazırı Talat Paşa tarafından 28 Mart 1331 tarihinde vilayetlere gönderilen telgrafta da yer aldığı üzere tahliyelerine ikinci dereceden lüzum görülen¹²⁴ bu yerleşim birimlerinin tahliyesine karar verildi¹²⁵. Bu karar çerçevesinde casusluk ve ya sabotaj şüphesi barındıran Rumların yer aldığı köyler de Anadolu'nun iç bölgelerine sevk edildiler¹²⁶. Bu gönderilen Rumlar içinde hükümete bağlı olarak ulaşım, haberleşme ve benzeri sektörlerde çalışan ve casusluk suçuyla İç Anadolu'ya sevk edilenlerin yerine de Dâhiliye Nazırı Talat Paşa tarafından 23 Nisan 1331 tarihinde çekilen telgrafla Müslüman memurların alınması sevkiyatın yapıldığı bölgelere bildirildi¹²⁷. Bu uygulamanın bazı karışıklıklara yol açtığını düşünmekteyim. Özellikle bu memurların istihdamlarının kısa bir sürede yapılamayacağını, bazı

¹¹⁸ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 52, Belge No : 293; Dosya No : 63, Belge No : 101, 257.

¹¹⁹ BOA, DH.EUM.3.ŞB., Dosya No : 13, Belge No : 85; DH.ŞFR. Dosya No : 88, Belge No : 198.

¹²⁰ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 65, Belge No : 166.

¹²¹ BOA, DH.EUM.3.ŞB. Dosya No : 24, Belge No : 35.

¹²² BOA, DH.EUM.3.ŞB. Dosya No : 14, Belge No : 43.

¹²³ BOA, DH.EUM.3.ŞB. Dosya No : 27, Belge No : 1; Dosya No : 28, Belge No : 6.

¹²⁴ Birinci dereceden lüzum görülenler doğrudan casusluk faaliyetlerine karışan köyler olarak nitelendirilmiştir.

¹²⁵ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 51, Belge No : 253; Dosya No : 61, Belge No : 61.

¹²⁶ BOA, DH.EUM.3.ŞB. Dosya No : 27, Belge No : 1, 25; DH.EUM.3.ŞB. Dosya No : 52, Belge No : 104..

¹²⁷ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 52, Belge No : 239.

memuriyetlerin boş kalacağından dolayı ulaşım ve iletişim sektörlerinde aksaklıklar yaşandığı, telgrafların zamanında çekilemediği, demiryollarının düzenli seferlerinin aksadığı kanaatındayım.

3 - İhtilal komiteleri ve çeteler oluşturarak güvenliği bozmak

Karadeniz bölgesinde Rus işgalinin yayılması üzerine hem Rusların desteğiyle, hem de Ermeni komitelerini örnek alarak bölgedeki Rum tebaa arasında ihtilalci çeteler oluştuğu görüldü. Özellikle Samsun Emniyet Müdürü'nün, Emniyet Genel Müdürlüğü'ne gönderdiği mektupta bu hareket şu şekilde bildirilmiştir:

“ Bölgede yaptığım incelemeler sonucunda anladım ki görünüşteki amacı Rus hükümetine destek vermek, ama asıl amacı bölgedeki Rumları bağımsızlığına kavuşturmak olan bir ihtilal komitesi genel merkezi oluşturmuş, köy papazları, öğretmenler ve muhtarlar bu teşkilatın Rum köyleri arasında yayılmasına yönelik faaliyetlerde bulunmuşlardır. Nihayet kendilerince zor olmayan araçlarla Rusya'ya adamlar ve mektuplar göndererek teşkilatlarına destek olacak silah, cephane ve mali yardımı elde etmişler ve bu yardımın kısım kısım gelmekte olduğu da anlaşılmıştır. Kendi aralarında “bizimkiler” olarak niteledikleri Rusların yardımını almaya başladıktan kısa bir süre sonra “kurtuluşa ulaşma” bölge Rumları arasında yayılmıştı.

Bu yardımlar sayesinde oluşturulan Rum çeteleri bölgedeki Müslüman köylerine saldırarak cinayet, gasp gibi suçlar işlemeye ve bu bölge huzurunu bozma faaliyetlerine girişmişlerdi. Bu durumu engellemek için bölgeye gönderilen III. Orduya bağlı süvari birliklerinin dağlardaki mağaralarda yaptıkları aramalarda ve yakalanan Rum çetelerinin üzerlerinde son imal Japon tüfekleri ve Rus ordusunca kullanılan binlerce el bombası ele geçirilmiştir.

Ortaya çıkartılan komitenin teşkilatlanması şu şekilde idi: dağ köylerinde yaşayan Rumlar arasında Samsun'da, Çarşamba da, ve Bafra'da bulunan önder

kadro tarafından tabur teşkilatına uygun ikişer, yüzer, ellişer ve onar kişilik kimi zaman bağımsız, kimi zamanda diğerlerine destek vermek amacıyla birleşen birlikler oluşturuldu. Bu arada Ermeni çetelerinin de oluşturulan bu Rum çeteleri ile birlikte hareket ettikleri yapılan çete takibatından anlaşılmıştır»¹²⁸

Oluşturulan bu hareketin hükümet tarafından ne kadar tehlikeli olduğunun anlaşılması üzerine komitecilik faaliyetlerinin görüldüğü bölgelerde sıkıyönetim ilan edildi ve özellikle bu faaliyetlerin yoğunluk kazandığı Canik mutasarrıflığı içinde yer alan Rum köylerinde çetelere yardım ve yataklık eden Rum tebaasının, lojistik desteklerine engel olabilmek amacıyla Anadolu'nun iç bölgelerine gönderilecekleri Dâhiliye Nazırı Talat Paşa tarafından Canik Mutasarrıflığı ile Sivas ve Kastamonu vilayetlerine bildirildi¹²⁹.

Karadeniz bölgelerinde de bu çetecilik faaliyetlerinin görülmesi üzerine aynı tehlikenin Çanakkale Savaşları nedeni ile İtilaf güçlerine yakın bir konumda bulunan Rum tebaası arasında da görülmemesi için Dâhiliye Nazırı Talat Paşa tarafından Balıkesir Mutasarrıflığı'na gönderilen bir talimatla, bölgede tahkikatın başlaması, evlerde silah aramasının yapılması ve bulunan silahların toplanması, evlerinde İtilaf güçlerince kullanılan silah ve teçhizat bulunduran kimselerinde İç Anadolu'ya sevk edilmesi bildirildi¹³⁰. Bu uygulamanın emniyet güçlerince acil olarak yapılmasının bildirilmesine rağmen kimi bölgelerde devletin jandarma birliklerinden de önemli bir askeri cephelere sevk etmesinden dolayı devletin iç emniyetini sağlamakla görevli olan unsurlarının güç kaybettiklerini ve bu yüzden de silah arama, bulunanları toplama ve suçluları tespit etme çalışmalarında bazı gecikmelerin oluşacağı düşünülmelidir.

¹²⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Kalemi Hususi (DH.EUM.KLH.), Dosya No : 3-39/A, Belge No : 9.

¹²⁹ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 64, Belge No : 28, 30; Dosya No : 70, Belge No : 5.

¹³⁰ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 74, Belge No : 274.

C - Rumların İkamet Bölgelerinden Çıkarılması

1 - Hazırlık

Zorunlu ikamete yönelik göç ettirilecek Rumların sevkıyatı başlamadan, öncelikli olarak sevkıyatın başlatılacağı bölgelerin idari sorumlularına Dâhiliye Nazırı Talat Paşa tarafından 21 Kanunisani 1332 tarihli şu talimatname gönderildi:

“1 - Rum köylerinden veya ahalisinden kimlerin iç bölgelere sevk olunacağını askeri kesim belirleyecektir.

2 - Askeri kesimce iç bölgelere sevki gerekli görülen köylerin ahalisinin ve şahısların düzenli bir şekilde sevk edilmelerinde bunların mümkün mertebe dinlendirilmeleri gereklidir, iaşeleri sağlanmalıdır ve kesinlikle can ve mal güvenlikleriyle birlikte namusları güvenlik altına alınmalıdır”¹³¹.

Bu talimatname çerçevesinde sevk edilecek olan Rum köylerinin ve ahalisinin listeleri hazırlanıp sevkıyat bölgelerinin idari sorumlularına bildirilmeye başlandı. Sevkıyatın başlamasından önce Harbiye Nezareti tarafından sevkıyat bölgelerine gönderilen telgrafla, sevkıyattan sorumlu olan kişilerin sadece belirlenen listelerdeki kişi ya da köy tebaasını sevk etmeleri, bunun dışında kalan Rum tebaanın, özellikle kadın ve çocuklardan oluşan tehlike yaratmayan kişilerin kendi istekleri dışında sevk edilmemesi, gitmek isteyenlere ise engel olunmaması bildirildi¹³². Devletin bu doğrultuda bir karar almakla sevkıyat sırasında kafilelerin karşılaşacakları zorluklar karşısında sevkıyatı en az kayıpla tamamlama amacını taşıdığı anlaşılmaktadır. Sevkıyat şartlarına dayanamayacaklarından dolayı gönderilmeleri sakıncalı bulunan Rum muhacir çocukları Dâhiliye Nazırı Talat

¹³¹ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 72, Belge No : 148.

¹³² BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 74, Belge No : 274.

Paşa'nın 8 Eylül 1332 tarihli emriyle Büyükada'da ki Rum okuluna yatılı olarak yerleşmeleri sağlandı¹³³.

Listelerin hazırlanmasıyla birlikte tahliye edilmesi gereken Rum köyleri birinci ve ikinci dereceden tahliye edilmesi gereken bölgeler olarak ikiye ayrıldı. Bu çerçevede savaş alanlarına, silah imalathanelerine yakın olan ve casusluk faaliyetlerinin görüldüğü Rum yerleşim bölgeleri öncelikli sevk bölgeleri olarak belirlendi. Bu faaliyetler görülmediği halde ilerde tehdit altına girebilme olasılığına yönelik olarak başkenteki, Trakya sınırına yakın bölgelerdeki ve Akdeniz sahilindeki Rum yerleşimleri ikinci dereceden sevk edilme bölgeleri olarak nitelendirildi¹³⁴.

2 - Sevkiyatın Başlatıldığı Bölgeler

Rum ailelerinden hükümet kararıyla sevk edilecekleri belirlemek amacıyla Harbiye Nezareti'nce hazırlanan sevkiyat listeleri hükümetin onayından geçtikten sonra uygulamaya kanuldu. Buna göre Harbiye Nezareti'nin hazırladığı listelere göre Rum sevkiyatının başlatılacağı bölgeler şu şekilde sıralanabilir :

¹³³ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 68, Belge No : 86.

¹³⁴ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 51, Belge No : 71; Dosya No : 52, Belge No : 121;

Trakya¹³⁵

- Tekfurdağı'na bağlı Rum köyleri
- Biga'ya bağlı Rum köyleri
- Gelibolu, İnöz, Edirne, Mürefte, Bolayır, Maydos, Kirte, Şarköy, Marmara Ereğlisi

İstanbul Ve Güney Marmara¹³⁶

- Bandırma (Marmara Adası, Kapıdağ Yarımadası, Paşalimanı)
- Boğaziçi (Yenimahalle)
- Karacabey
- Şile
- Erdek
- Mudanya
- İmralı Adası
- Kale-i Sultani sancağı

Ege¹³⁷

- Ayvalık
- Kuşadası
- Menteşe

Akdeniz¹³⁸

- Antalya
- Fethiye
- Alanya'ya bağlı Rum köyleri

¹³⁵ BOA, DH.EUM.3.ŞB. Dosya No : 6, Belge No : 87; DH.ŞFR. Dosya No : 51, Belge No : 272; Dosya No : 52, Belge No : 224, 232; Dosya No : 54, Belge No : 4, 275; Dosya No : 57, Belge No : 123, 324;

¹³⁶ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 53, Belge No : 253; Dosya No : 54/A, Belge No : 338; Dosya No : 55/A, Belge No : 212; Dosya No : 63, Belge No : 141; Dosya No : 64, Belge No : 74; Dosya No : 69, Belge No : 102; DH/İ.UM. Klasör No : 7/9, Dosya No : 3/11, Belge No : 11.

¹³⁷ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 50, Belge No : 236; Dosya No : 62, Belge No : 82; Dosya No : 67; Belge No : 185; Dosya No : 75, Belge No : 85, 204; Dosya No : 92, Belge No : 175; Dosya No : 93, Belge No : 257; DH.EUM.3.ŞB. Dosya No : 12/59, Belge No : 1.

¹³⁸ BOA, DH.EUM.3.ŞB. Dosya No : 7, Belge No : 39; Dosya No : 13/85, Belge No : 5; Dosya No : 26, Belge No : 15; Dosya No : 13/85, Belge No : 5.

- Akhisar
- Kilizman(İzmir)
- Söke
- Milas
- Bodrum
- Ayazment(İzmit)
- Ayasuluğ(Selçuk)
- Tarsus
- İçel
- Adana
- Mersin
- Kaş
- Teke

Karadeniz¹³⁹

Doğu Anadolu¹⁴⁰

- Bafra
- Çarşamba
- Sinop
- Trabzon
- Samsun
- Giresun
- Cide kasabası(Kastamonu)
- Zonguldak - Tirebolu
- Mazıköy
- Erzincan

¹³⁹ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 66, Belge No : 73; Dosya No : 72, Belge No : 59, 60, 61; Dosya No : 75, Belge No : 39; Dosya No : 81, Belge No : 181; Dosya No : 95, Belge No : 254; DH.EUM.3.ŞB. Dosya No : 26, Belge No : 14.

¹⁴⁰ BOA, DH.EUM.3.ŞB. Dosya No : 25, Belge No : 51.

Sevkiyat listeleri hazırlanırken Edirne, Hüdavendigâr, Aydın, Trabzon vilayetleriyle Karesi, Çanakkale ve Teke mutasarrıflıklarının sahilde ve sahile bir saat mesafede bulunan Rum köylerinin listelerde yer almaları sağlandı¹⁴¹. Ayrıca demiryollarının geçtiği bölgelerde, demiryoluna yakın Rum köyleri ahalisinden şüpheli davranışlar sergileyenlerinde sevk edilmeleri belirtildi¹⁴².

Hazırlanacak olan sevkiyat listelerinde yer alacak şüpheli kişiler hakkında önce bölge idari sorumluları tarafından bir listenin yapılması, hangi nedenlerden dolayı zararlı ve tehlikeli oldukları hakkında ayrıntılı bilgi verilmesi, ardından bu bilgilerin yer aldığı hazırlanan listenin Harbiye Nezareti'ne gönderilmesi istendi¹⁴³. Hazırlanan listelerde sevkedilecek Rumların isimleri, yaşları, meslekleri, eski ikamet bölgeleri, yeni ikamet bölgeleri ve sevk edilme nedenlerini içerir bilgiler yer aldı. Hükümet bu yolda bir uygulamada bulunmakla sevkiyat sırasında oluşabilecek yanlışlıkların, suçsuz kişilerin sevk edilmelerinin ve kabilelerde yaşanabilecek firarların önüne geçmeye çalıştı. Bunun ardından Harbiye Nezareti'nce hazırlanacak olan listelerdeki Rum tebaanın sevkiyatını ordu komutanlıklarına bağlı olarak oluşturulan sevkiyattan sorumlu komutanların gerçekleştirmesi emredildi¹⁴⁴ ve Dâhiliye Nazırı Talat Paşa tarafından bu sevkiyat komutanlarına gönderilen emirlerle, sevk edilen Rumların Müslümanlarla aralarında sorun yaşamaması için öncelikle sevkiyat bölgelerindeki Rum köylerine yerleştirilmeleri vurgulandı¹⁴⁵. Sevk edilecek bütün gayrimüslim tebaaya iskân sırasında karışıklık çıkmasına meydan vermemek amaçlarıyla kimliklerini belirten bir belgenin verilmesi sağlandı. Sevk edilen kişilerinde iskân bölgelerine ulaştıktan sonra, o bölgelerdeki emniyetten sorumlu olan kişilere bu kimlik belgelerini göstererek kayıtlarını yaptırmaları Dâhiliye Nezareti'nce emredildi¹⁴⁶. Bu konuda yerel makamlara büyük sorumluluk

¹⁴¹ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 54, Belge No : 118.

¹⁴² BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 87, Belge No : 309.

¹⁴³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Kalem-i Hususi (DH.KLH.), Klasör No : 3, Dosya No : 39/A, Belge No : 9.

¹⁴⁴ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 53, Belge No : 253.

¹⁴⁵ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 52, Belge No : 75.

¹⁴⁶ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 96, Belge No : 12.

düştüğü kanaatındayım. Öncelikli olarak bu kimlik belgelerinin düzenli kontrollerinin yapılması yerel makamların önemli sorumluluklarından biridir. Ayrıca gelen kabileler ile ellerindeki listeleri doğru bir şekilde karşılaştırılması ve belgeleri olmayan kişilerin ve listede yer aldığı halde iskân bölgesine ulaşan kabilelerin içinde yer almayıp kayıp olan kişilerin derhal belirlenmesi gerekmektedir.

3 - Sevkiyat Araçları

Trakya bölgesinden Anadolu'ya yönelik sevkiyatın başlamasıyla birlikte sevk edilen Rum muhacirlerinin güney Marmara bölgesinde yer alan Hüdavendigâr vilayetiyle, Karesi mutasarrıflığına nakliyatını sağlamak için Harbiye Nezareti'nin emriyle Dâhiliye nezareti Seyrüsefain Müdüriyeti'ne bağlı çeşitli deniz araçları tahsis edildi¹⁴⁷. İncelenen belgelerden de anlaşılacağı üzere Başkomutanlık vekâleti'nce, bu amaca uygun olarak Sezayı Nur, Hayfa, Şampiluna ve Edremit isimlerini taşıyan vapurların Tekfurdağı, Şarköy iskeleleri ile Bandırma, Erdek iskeleleri arasında Rum muhacirleri taşınması emredildi¹⁴⁸. Bu nakliyat sırasında vapurlarda oluşacak boş yerlerin miktarına göre Marmara Denizi'nde bulunan adalardaki sevk edilecek Rumların da taşınması Harbiye Nezareti'nce emredildi¹⁴⁹. Ayrıca vapur seferlerinin aksamaması ve oluşabilecek karışıklıkların engellenmesi için sevkiyatta kullanılacak olan vapurların Bandırma İhraç Kumandanlığı'nın kontrolü altında bulunacağı Harbiye Nazırı Enver Paşa tarafından Karesi Mutasarrıflığı'na gönderilen 30 Mayıs 1331 tarihli telgrafla bildirildi¹⁵⁰.

¹⁴⁷ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 54, Belge No : 159; Dosya No : 62, Belge No : 166; DH.EUM.3.ŞB. Dosya No : 7/32, Belge No : 2.

¹⁴⁸ BOA, DH.EUM.3.ŞB. Dosya No : 7/32, Belge No : 2; DH/İ-UM. Dosya No : 19/4, Belge No : 1/83; DH.ŞFR. Dosya No : 53, Belge No : 44; Dosya No : 54/A, Belge No : 19.

¹⁴⁹ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 53, Belge No : 252; DH.EUM.3.Şube. Dosya No : 14/77, Belge No : 3.

¹⁵⁰ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 53, Belge No : 329.

Karayoluyla iç bölgelere yapılacak sevkîyâta demiryolu güzergâhında olan iskân bölgelerine asker, askeri malzeme ve iaşe nakli dışındaki zamanlarda Rumların nakledilmeleri için tren seferleri Dâhiliye Nezareti'nce tahsis edildi¹⁵¹. Demiryolu hattı dışındaki sevkîyat bölgelerine Rum muhacirlerinin sevkîyatında ise kendi vasıtası olan muhacirlerin araçlarıyla, olmayanların ise tahsis edilecek arabalarla taşınması kararlaştırıldı¹⁵².

Ancak hükümetçe alınan karara göre Rum muhacirlerin nakliyatında kullanılmak üzere tahsisi edilen vasıtalar için hiç kimsenin angarya suretiyle araba veya yük hayvanlarının sevk edilmemesi istendi. Buna göre taşımacılıkta kullanılacak araçların ve yük hayvanlarının sevkîyat bölgesi idari makamınca sahiplerine günlüğü 80 kuruş ücret verilmesi karşılığı kiralanması bildirildi¹⁵³.

Sevkîyata dâhil edilen Rumların ilk başta tek başlarına sürgüne gönderilmeleri söz konusu iken sonradan isteyenlerin ailelerini de yanlarında götürmelerine Dâhiliye Nazırı Talat Paşa tarafından izin verildi¹⁵⁴. Bu durumun olumlu yanları olduğu kadar olumsuz yanları da ortaya çıktı. Sevkîyattan dolayı ailelerin parçalanmasına bu suretle engel olunmasına rağmen ailelerin birlikte nakliyatı kabilelerin kalabalıklaşmasına ve bu suretle sevkîyatın planlananın üzerinde zorlukları beraberinde getirmesine neden oldu. Sevkîyat giderlerine ayrılan bütcenin yeterli gelmemesi, ulaşım araçlarından verimli yararlanılamaması gibi olumsuzluklar bu etkenin sonucunda ortaya çıktı. Ermenilerin de aileleriyle birlikte sevk edilmekte olduğundan dolayı Rum ailelerinin Ermeni ailelerle karışıp kargaşaya yol açmasını engellemek için Dâhiliye Nazırı Talat Paşa tarafından kargaşanın yoğun olduğu anlaşılan Kale-i Sultaniye Mutasarrıflığı'na 30 Kanunievvel 1331 tarihli şifreli bir telgraf gönderildi ve bölgeden nakledilen Rum ve Ermenilerin birbirlerinden ayrı kabileler halinde nakledilmeleri vurgulandı¹⁵⁵. Ancak kanımca bu uygulamanın

¹⁵¹ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 55, Belge No : 25.

¹⁵² BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 54, Belge No : 4; Dosya No : 76, Belge No : 43.

¹⁵³ BOA, DH/İ-UM. Klasör No : 13/2, Dosya No : 2/5, Belge No : 5.

¹⁵⁴ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 61, Belge No : 42.

¹⁵⁵ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 59, Belge No : 280.

sevkedilenlerin miktarının hesaplananın üzerinde olmasından ve yığılmaların gerçekleşmesinden dolayı yeterince sağlıklı gerçekleştirilemediği düşüncesindeyim. Kafilelerin belli bölgelerde yığılmalarından dolayı kimi zamanlarda Ermeni kafilelerin arasına Rumların ya da Rum kafileleri arasına Ermenilerin karışmasının mümkün olabildiği düşüncesindeyim.

4 – Sevkedilen Rumların Taşınamaz Mülkleri

Sevkiyata tabi tutulan Rumların yanlarında taşıyabilecekleri mülklerini beraber götürmelerine izin verildi. Mobilya benzeri taşınamaz mülkleri ise sevkiyatın başlatıldığı yerleşim merkezindeki depo olarak kullanılacak boş binalarda toplandı. Bu nakliyatın büyük bir ciddiyetle yapılması ve suistimâllere meydan verilmemesi Dâhiliye Nazırı Talat Paşa tarafından Edirne, Adana, Ankara, Aydın, Hüdavendigâr, Trabzon, Kastamonu, Konya vilayetleri ve İzmit, Mersin, Bolu, Canik, Çatalca, Karesi, Menteşe, Teke Mutasarrıflıklarına çekilen telgraflarla bildirildi¹⁵⁶. Nakliyat bedelinin de Dâhiliye Nezareti tarafından terk edilen Rum tarla ve bahçelerinin mahsulünün satılmasıyla karşılanacağı bildirildi. Buna örnek olarak nazır namına Canik Mutasarrıflığı'na gönderilen 20 Ağustos 1333 tarihli telgraf gösterilebilir. Bu belgeye göre Canik Mutasarrıflığı'ndan sevk edilen Rumların mallarının depolara nakledilmesi için sevk edilen Rumlara ait bahçelerin ürününden karşılanmak üzere beş bin kuruşun Ziraat Bankası'na yatırıldığı ve meblağın kullanıma açıldığı bildirilmektedir¹⁵⁷.

Depolara konulan eşyaların sıkı bir şekilde gözetim altında tutulması amacıyla Dâhiliye Nezareti'nce, sevkiyat bölgelerindeki jandarma komutanlıklarınca

¹⁵⁶ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 66, Belge No : 194.

¹⁵⁷ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 79/A, Belge No : 150.

tahsis edilecek atlı jandarma kıtalarının bu depoların buldukları bölgelerde sıkı bir devriye hizmetinde bulunmaları bildirildi¹⁵⁸.

Bunların dışında kalan Rumlara ait taşınmaz durumdaki ev, arsa, dükkân, bahçe gibi mülklerin durumu ise bölümün sonundaki Rum emvali metrukeleri başlığı altında ayrıntılı olarak incelenecektir.

5 - Sevk Edilen Rumlarm Güvenliğinin Sağlanması

Nakledilen Rum kabilelerine yol boyunca gerçekteşebilecek saldırılara karşı sevkiyattan sorumlu idari amirler merkez idaresince uyarılmaktaydı. Rumlara yönelik herhangi bir saldırı ya da yanlarında eşyalarının gasp edilme hareketlerine kesinlikle meydan verilmemesi, bu gibi hareketlere karşılaşanların şiddetle cezalandırılması Dâhiliye Nezareti'nce sevkiyat bölgelerine çekilen telgraflarla sık sık vurgulandı¹⁵⁹.

Daha önce gerçekteşen Ermeni sevkiyatı sırasında kabilelerin yollarda uğradıkları saldırılardan hükümetin bu konuya eğilmesine neden oldu ve sevk edilen Rum ailelerin de aynı durumla karşılaşmamaları için, kabilelerin yeterli derecede muhafız korumasında sevk edilmeleri Dâhiliye Nazırı Talat Paşa tarafından bildirildi¹⁶⁰.

Muhafız birliklerinin sağlanmasında büyük şehirlerde bölgenin emniyet müdürü Dâhiliye Nezareti'nce sorumlu tutuldu ve yeterince polis memurunun kabilelerin korunması amacıyla görevlendirilmeleri bildirildi¹⁶¹. Bazı sevkiyat bölgelerindeki polis memuru sayısının, kabilelerin korunmasını sağlamada yetersiz kaldığıının bildirilmesi üzerine Dâhiliye Nezareti tarafından yeni polis memurlarının

¹⁵⁸ BOA, DH.EUM.3.ŞB. Dosya No : 4, Belge No : 31.

¹⁵⁹ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 74, Belge No : 299.

¹⁶⁰ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 54, Belge No : 363.

¹⁶¹ BOA, DH.EUM.3.ŞB. Dosya No : 7/32, Belge No : 1.

istihdam edilip sevkiyat bölgelerine gönderildiği incelenen belgelerden anlaşılmaktadır¹⁶². Ancak kanımca yeni güvenlik birimlerinin göreve başlamalarının zaman almasından dolayı bazı münferid olayların yaşandığı düşüncesindeyim.

Daha küçük yerleşim bölgelerinden yapılacak sevkiyatın güvenliğini sağlama konusunda bölge jandarma komutanları ve kaymakamlar valiler tarafından görevlendirildiler. Valiler tarafından gönderilen telgraflarla nakil olunacak toplulukların iâşe ve dinlenme ihtiyaçlarının sevkiyat boyunca jandarma komutanlığının tedarik edeceği muhafız kıtalarında karşılanması ve herhangi bir şikâyete imkân bırakılmaması belirtildi¹⁶³. Ancak vilayet merkezlerinde olduğu gibi daha küçük yerleşim bölgelerindeki sevkiyatlarda da jandarma muhafızlarının yetersiz kaldığı anlaşılmaktadır. Kafilelere yönelik bazı saldırıların gerçekleşmesi üzerine Dâhiliye Nazırı Talat Paşa tarafından başkomutanlık vekletinden muhafız olarak ek birliklerin görevlendirilmeleri istendi¹⁶⁴.

6 - Sevk Edilen Rumların Miktarı

İncelenen belgelerden anlaşıldığı üzere Rum nüfusu sevk edilen bölgeler ve sevk edilen Rum miktarı şu şekilde sıralanabilir:

Marmara bölgesinde İstanbul Vilayeti'nden 67, Edirne Vilayeti'nden 19.295 Kırkkilise Mutasarrıflığı'ndan 37.822, Tekfurdağı Mutasarrıflığı'ndan 120, Karesi Mutasarrıflığı'ndan 19.393, Rum nüfusu sevk edilmiştir. Ege bölgesinde Aydın Vilayeti'nden 42.200, Rum nüfusu hükümet kararıyla iskân bölgelerinden çıkarılmıştır. Karadeniz bölgesinde Canik Vilayeti'nden 62.000, Trabzon

¹⁶² BOA, DH.EUM.KLH. Dosya No : 3-39/A (19. belge).

¹⁶³ BOA, DH.EUM.3.ŞB. Dosya No : 14/43, Belge No : 3; Dosya No : 17/56, Belge No : 1.

¹⁶⁴ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 74, Belge No : 236.

Vilayeti'nden 29 Rum nüfus yerlerinden çıkarılmıştır. İç Anadolu bölgesinde Konya Vilayeti'nden 20.386 Rum nüfusu iskân bölgelerinden çıkarıldılar. Bunun sonucunda toplamda 213.483 Rum nüfusunun Osmanlı hükümetinin aldığı karar doğrultusunda ikamet merkezleri değiştirildi¹⁶⁵.

Bu toplamın dışında incelenen belgelerden Marmara bölgesinde Biga, Mürefte, Bolayır, Kirte, Marmara Ereğlisi, Bandırma - Paşa limanı, Boğaziçi - Yeni mahalle, Karacabey, Mudanya; Ege Bölgesi'nde; Muğla, İzmir - Kilizman, Söke, Milas, Bodrum, Ayvalık – Altınova; Akdeniz Bölgesi'nde; Antalya, Fethiye, Tarsus, İçel, Adana, Mersin; Karadeniz Bölgesi'nde; Çarşamba, Sinop, Giresun, Zonguldak, Tirebolu; Doğu Anadolu Bölgesi'nde, Erzincan yerleşim bölgelerinden de sevkiyat yapıldığı anlaşılmaktadır. Ancak gerek incelenen belgelerde nakledilenlerin net bir sayısının yer almaması, gerekse adı geçen yerleşim merkezlerinden bazılarının sevk edilen Rumların sevkiyat güzergâhındaki yığılmaların ve kargaşanın oluşması nedeniyle geçici iskân bölgeleri olarak belirlenmesi nedeniyle hazırlanan sevkiyat listelerinde sevkiyatın başlatıldığı merkezler içinde yer almamışlardır.

Rum kabileleri içinde yapılan incelemeler sonucunda kabilelerde nakledilen Rum tebaadan bazılarının gizlice Yunan pasaportu taşıdıkları ve Yunan vatandaşlığına geçtikleri fark edilmiştir. Talat Paşa tarafından çekilen telgraflarla, henüz Osmanlı Devleti ile Yunan hükümeti arasında savaş halinin oluşmaması nedeniyle¹⁶⁶ bu gibi kişilerin savaş esiri olarak nitelendirilmemesi ve saptanan bu Yunan vatandaşlarının kabilelerden çıkarılarak önce İstanbul'a gönderilmeleri¹⁶⁷, ardından burada toplanan kabilelerin de sınır dışına çıkarılmaları bildirildi¹⁶⁸. Bu uygulamanın gerçekleştirilmesi esnasında yerel idari makamların gerçekten yoğun bir çalışma temposuyla Yunan vatandaşlarını mümkün olduğu oranda kabilelerden ayırmışlar ve İstanbul'a sevk edebilmişlerdir¹⁶⁹.

¹⁶⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Tablo 4

¹⁶⁶ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 67, Belge No : 243.

¹⁶⁷ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 67, Belge No : 18.

¹⁶⁸ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 72, Belge No : 193.

¹⁶⁹ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 74, Belge No : 234.

7 - Sevkedilen Ailelerin Sevkiyat Ve İskân Ödenekleri

Bu bütçe, muhacirin tahsisatından sevkiyat, iaşe ve iskân masrafı olarak sevkiyat ve iskân bölgelerine gönderilmiştir. İncelenen belgelerden sevkiyat ve iskân bölgelerine gönderilen ekonomik yardım miktarını gösterir liste şu şekildedir:

Aydın vilayetine	50.000 kuruş
Musul vilayetine	50.000 kuruş
İstanbul vilayetine	250.000 kuruş
Ankara vilayetine	500.000 kuruş
Halep vilayetine	800.000 kuruş
Hüdavendigâr vilayetine	150.000 kuruş
Sivas vilayetine	500.000 kuruş
Suriye vilayetine	750.000 kuruş
Kastamonu vilayetine	20.000 kuruş
Konya vilayetine	500.000 kuruş
Mamüretülaziz vilayetine	30.000 kuruş
Diyarbakır vilayetine	30.000 kuruş
Edirne vilayetine	50.000 kuruş
Eskişehir mutasarrıflığına	150.000 kuruş
İzmit mutasarrıflığına	500.000 kuruş
Bolu mutasarrıflığına	100.000 kuruş

Zor mutasarrıflığına	1.000.000 kuruş
Karesi mutasarrıflığına	500.000 kuruş
Kütahya mutasarrıflığına	50.000 kuruş
Mersin mutasarrıflığına	500.000 kuruş
Canik mutasarrıflığına	80.000 kuruş
Kayseri mutasarrıflığına	50.000 kuruş
Kale-i Sultaniye mutasarrıflığına	30.000 kuruş
<u>Toplam</u>	6.640.000 kuruş

Bu ödemelerin yeterli gelmemesi üzerine tahsisata 24 Nisan 1333'de 50.000 kuruş, 20 Ağustos 1333'de 5.000 kuruş, 24 Nisan 1334'de 50.000 kuruş, 11 Haziran 1334'de 50.000 kuruş, 10 Teşrinievvel 1334'de 900.000 kuruş ilave yapıldı¹⁷⁰. Bu miktarın da yeterli gelmemesi üzerine muhacirin tahsisatının 1334 senesi bütçesine 100.000.000 kuruşluk bir ilave yapıldı¹⁷¹.

Ayrıca sevk edilen Rumlara ait tarlalardan ya da bahçelerden elde edilen tarım ürünleri de açık arttırmaya tabi tutularak satıldı ve elde edilen gelir tahsisata eklendi. Buna örnek olarak Trabzon vilayetinden göç ettirilen Rumlardan kalan 150.000.000 lira değerindeki fındık mahsulünün müzayedeye satılıp gelirin tahsisata ilave edilmesi gösterilebilir¹⁷².

¹⁷⁰ Meclis-i Vükela Mazbataları (M.V.) Defter No : 212, Karar Sıra No : 16; *BOA*, DH.ŞFR. Dosya No : 74, Belge No : 234; Dosya No : 75, Belge No : 216, 244; Dosya No : 79/A, Belge No : 150; Dosya No : 86, Belge No : 243; Dosya No : 88, Belge No : 121; Dosya No : 92, Belge No : 103.

¹⁷¹ *BOA*, Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Defter No : 360, Karar Sıra No : 361.

¹⁷² *BOA*, DH.ŞFR. Dosya No : 89, Belge No : 181.

Bunun yanında Rum Patrikhanesinin de sevk edilen Rumların ikamet masraflarına katkı sağlamak amacıyla tahsisata 1.500.000 kuruş bağısladığı Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 7 Ağustos 1335 tarihli telgraftan anlaşılmaktadır¹⁷³.

Tüm bu ilavelerle Aşiretler ve Muhacirin Müdüriyeti tahsisatından muhacirlere sevkiyat, iaşe ve iskân masrafları olarak ödenen miktar 260.195.000 kuruş ya da 260.195 Osmanlı Lirası'dır.

8 - Sevkiyat Sırasında Yaşanan Sorunlar

Rumların ikamet bölgelerinden çıkarılıp ülkenin iç bölgelerine sevk edilmelerinde Osmanlı hükümeti bazı sorunlarla karşılaştı. Bu sorunlar şu şekilde sıralanabilir:

a - Sevkiyata Karşı Silahlı Direniş

Bazı bölgelerden gerçekleştirilmek istenen Rum sevkini engellemek için hükümet görevlileriyle Rum tebaası arasında silahlı çatışmanın yaşandığı anlaşılmaktadır. Buna örnek olarak gösterilecek olan, Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın 11 Ağustos 1333 tarihinde Aydın vilayetine gönderdiği telgrafta, Söke'de yaşayan Rumların hükümet tarafından Konya'ya sevkleri esnasında silahlarla karşı koydukları ve Aydın demiryolunun bozma eylemlerinde bulunmalarının anlaşılmaması

¹⁷³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Asayiş Şubesi (DH.EUM.AYŞ.), Dosya No : 18, Belge No : 15.

üzerine derhal gerekli tedbirlerin alınarak silahlı direnişin engellenmesi ve kafilelerin güvenlik içinde nakledilmesi bildirilmiştir¹⁷⁴.

b - Merkezden Emir Gelmeden Sevkiyat Yapılması

Rum nakli başladıktan sonra sevkiyat bölgesi olmadığı halde bazı bölgelerin idari amirleri kendi insiyatiflerini kullanarak ve Harbiye Nezaret'nin hazırladığı sevkiyat listelerinde yer almadıkları halde buldukları bölgelerdeki Rum tebaasını sevk etmeye teşebbüs etmişlerdir. Bu gibi sevkiyatların sevk programını aksatması ve yollarda Rum muhacirlerin yığılması kargaşalara yol açmıştır¹⁷⁵. Bu durumu engellemek için Dâhiliye Nazırı Talat Paşa tarafından yerel idari amirlerin merkezden emir gelmedikçe sevkiyata girişmemeleri, bu şekilde sevk edilen kişilerin kimliklerini gösteriri belgelerin sevkiyat görevlilerince kontrol edilmesi, belgesiz olan kişilerin de dönmesinin mümkün olamayacağı için belgelerinin tedarik edilerek iskân bölgelerine gönderilmesi ve o bölgenin idari amirlerince mesken ve iaşelerinin sağlanması istendi¹⁷⁶.

c - Sevkedilen Rumların Hayvanları ve Tarım Ürünleriyle İlgili

Yaşanan Suistimler

Dâhiliye Nazırı Talat Paşa tarafından sevkiyat bölgelerine gönderilen 22 Nisan 1332 tarihli telgrafta yer alan, nakil edilen Rumların eşyalarını yanlarında götürmelerine müsaade edilmesi ve kendilerine karşı yağmacılık gibi eylemlerin

¹⁷⁴ BOA, DH.ŞFR, Dosya No : 79, Belge No : 94.

¹⁷⁵ BOA, DH.EUM.3.ŞB. Dosya No : 11, Belge No : 29.

¹⁷⁶ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 58, Belge No : 133; Dosya No : 70, Belge No : 109.

yapılmasına kesinlikle izin verilmemesi yolundaki telgrafa rağmen¹⁷⁷, sevkiyat sırasında Rumların hayvanları ve ziraat mahsulleri ile ilgili bazı yolsuzlukların ve suistimallerin yaşandığı incelenen belgelerden anlaşılmaktadır. Bu konuda özellikle Bandırma bölgesindeki sevkiyat sırasında yerel idari amirler tarafından bazı yolsuzlukların yapıldığı belgelerden anlaşılmaktadır. 18 Ağustos 1331 tarihinde İznik Sancağına gönderilen bir telgrafta Bandırma ve civarındaki köylerden kaldırılan Rumlara ait menkullerin kaymakam ve mal müdürü tarafından yağma edilmelerine dair şikayetlerin olduğu dile getirilmiştir. Ayrıca bu şikâyetlerin doğruluk payının araştırılması için bölgeye bir mülkiye müfettişinin de gönderilmesi istenmiştir¹⁷⁸. Bu istek üzerine bölgeye gönderilen mülkiye müfettişi Hayri beyin yaptığı inceleme sonucu Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği raporu şu şekildedir:

“ Bandırma kaymakamı dâhile sevk olunmak üzere istasyonda toplanan Rum muhacirlerinde bazılarının para karşılığı, sevk edilmelerini engellemek yolunda belge vererek Bandırma’da alıkoymuş ve bu hareketiyle emirlere karşı gelmiştir. Bununla birlikte cemal efendi adında biri aracılığıyla sevk edilen Rumlardan bedelinin altında hububat aldırıldığı, 20 - 30 bin kuruş değerindeki hestel ve muhaniye köyleri üzüm mahsulünü keşif ettirilmeden 3 bin kuruşa ihale ettiği ve Rumlardan kalan hayvanları gözetim altında tutması gerekirken sattığı, ve mal müdürünün satış işleriyle ilgilenip bu köylerden 200 kadar koyun alıp parasının bir kısmını vermediği ve eski polis komiseri mustafa efendiye paralı, parasız at, sığır, inek ve eşya aldırıldığı ve Parama karakol kumandanı hasan onbaşının biraderi de bu köylerden ucuz fiyata buğday, arpa aldığı ve polis hafız Süleyman efendinin de bu şekilde eşya ve hayvan edindiği ve belediye reisi hasib efendininde bir kayık dolusu eşya aldığı, bunlarla birlikte sevkiyat sorumlusu Yüzbaşı Hayri Efendi'nin de bedelinin altında hayvan sahibi oldukları yapılan tahkikatlardan anlaşılmaktadır. Dâhile sevk olunmak üzere iken burada kalan Rumlardan para aldığı gerçeğinin ortaya çıkması ve bu gibi konularda resmen ifade vermekten kaçınılmasından dolayı bu tahkikatın hükümet tarafından yürütülmesi gerekmektedir. Bu çerçevede;

¹⁷⁷ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 73, Belge No : 182.

¹⁷⁸ BOA, DH/İ-UM. Klasör No : 78/1, Dosya No : 39, Belge No : 1.

1 - Kaymakam Nizamettin Bey'in soruşturma neticesine kadar hemen İstanbul'a davet edilip mal müdürü, polis komiser muavini, polis hafız Süleyman, belediye reisi hasib efendilerle, Parama karakol kumandanının görevden uzaklaştırılmasına ve Yüzbaşı Hayri efendi hakkında askeri akmamlar tarafından yapılacak tahkikat sonucuna kadar memuriyetten uzaklaştırılmasına

2 - O suretle hayvan ve eşya aldıkları kesinleşen memurların görevden uzaklaştırılmalarına, aşar ve diğer satış işlerindeki aksaklığı incelemek için buradaki mülkiye müfettişinin görevini sürdürmesine

3 - Kaymakamın görev yerinde olmadığı sırada vekaleten ordu kumandan vekili refet beyin bu görevi üstlenmesine izin verilmesine karar verilmiştir¹⁷⁹,

Bu rapor üzerine Dâhiliye Nezareti'nden nazır namına 1 Teşrinievvel 1331 tarihinde Karesi Mutasarrıfı'na bir telgraf çekilerek, dâhile sevk olunan Rum muhacirlerinden usulsüzlük yapmak suretiyle ucuz fiyatlarla hububat ve hayvan aldıkları bildirilen Bandırma kaymakamı, mal müdürü, polis komiser muavini ile polisler ve belediye reis hasibi efendi ile Parama karakol kumandanının görevden uzaklaştırıldıkları, kaymakamlık görevinin de vekaleten ordu kumandan vekili Refet Bey'e verilmesi, sevk memuru Yüzbaşı Hayri Efendi'nin de görevinden uzaklaştırılması konusunda Harbiye Nezareti'nden istekte bulunulduğu bildirildi¹⁸⁰. Ardından İdare-i Umumiye-i Dâhiliye Müdüriyeti'nden Karesi Mutasarrıflığı'na çekilen 15 Teşrinievvel 1331 tarihli telgrafla Harbiye Nezareti'nden gelen cevaba göre Refet Bey'in kaymakamlık görevine vekalet etmesinin uygun görülmemiş olduğu ve Yüzbaşı Hayri Efendi hakkındaki işlemlerin başlatıldığı ve Maliye Nezareti'ne, alınan hububatın bu suretle incelenmesinin gerekli olduğu bildirildiğinden bölgeye bu konuyu araştırmak amacıyla gelecek olan maliye müfettişine konuyla ilgili ayrıntılı bilgi verilmesi bildirilmiştir¹⁸¹.

¹⁷⁹ BOA, DH/İ-UM. Klasör No : 78/1, Dosya No : 39, Belge No : 3.

¹⁸⁰ BOA, DH. ŞFR. Dosya No : 57, Belge No : 2; DH/İ-UM. Klasör No : 78/1, Dosya No : 39, Belge No : 4.

¹⁸¹ BOA, DH/İ-UM. Klasör No : 78/1, Dosya No : 39, Belge No : 6.

Sevkiyat sırasında yaşanan suistimaller sadece bu olaylarla da kalmamıştır. Trabzon vilayetine bağlı Tirebolu kazası kaymakamı Sami Bey'in Rumlardan kalan bütün emlâkları gasp ederek sattığının sevkiyat memurluğundan bildirilmesi üzerine nazır namına 8 Kanunievvel 1332 tarihinde Trabzon valiliğine gönderilen bir telgraftan da anlaşılacağı üzere bölgeye bir müfettiş gönderilmiş ve yapılan inceleme sonucunda kaymakam görevden uzaklaştırılmıştır¹⁸². Ayrıca Yenepınar Rum tebaasının Hayrabolu'ya nakilleri sırasında da buna benzer bir suistimalin yaşandığını ve yapılan tahkikatla sorumlu yöneticilerin görevden uzaklaştırıldıkları incelenen belgelerden anlaşılmaktadır¹⁸³.

Bu gelişmeler üzerine Dâhiliye Nazırı Talat Paşa tarafından 7 Nisan 1332 tarihinde yayınlanan bir bildiriyle Rumlardan kalan hayvan ve ürünlerin maliye müfettişleri tarafından belirlenecek fiyat üzerinden idari görevlilerce satın alınması ve parasının Ziraat Bankası şubelerine yatırılması istendi¹⁸⁴. Böyle bir uygulamayla hem kayıt dışı gelir devlet denetimi altına alınacak ve yerel yetkililerin suistimleri engellenmiş olacak, hem de Osmanlı bütçesine ek gelir kaynağı sağlanarak savaş, zorunlu göç, bayındırlık, kamu harcamalarının baskısı hafifletilmiş olacaktır.

d - Sevkiyat Sırasında Rum Muhacirlerin Yollarda Yığılmaları

Rum sevkiyatının başlamasından kısa bir süre sonra kısa bir süre sonra belli merkezlerde yığılmalar başladı. İncelenen belgelerden Rum muhacirlerinin Konya, Bandırma, Çorum şehirlerinde yığılmalara yol açtıkları anlaşılmaktadır. Bu durum karşısında önce Trakya bölgesinden yeni kabilelerin Anadolu'ya geçerek izdihamı daha da arttırmalarına engel olmak amacıyla İstanbul - Galata bölgesinde geçici olarak kabileler ikamet ettirildi. Ancak bu rum kabilelerinin gayri sıhhi şartlarda

¹⁸² BOA, DH. ŞFR. Dosya No : 71, Belge No : 58.

¹⁸³ BOA, DH. ŞFR. Dosya No : 79/A, Belge No : 3.

¹⁸⁴ BOA, DH. ŞFR. Dosya No : 73, Belge No : 51.

bulduklarına işaret edilerek bir an evvel sađlık Őartlarının dŪzeltilmesi yolunda çalıŐmanın yapılması rapor edilmektedir¹⁸⁵. Bandırmada yıđılan Rum kabilelerin de bŲlgenin iç kısımlarına toplu olarak yerleŐtirilmelerinin uygun olmadıđının Dâhiliye Nezareti'ne çekilen telgraflarla bildirilmesi ūzerine bŲlgedeki Rum tebaasının Karahisarısahip ve KŪtahya sancaklarına sevk edilerek o bŲlgelerdeki Rum kŲylerine iskân ettirilmesi istendi¹⁸⁶. Ancak İzmir bŲlgesinden sevk edilen Rumların da Karahisarısahip'e gŲnderilmesi bŲlgede kargaŐaya yol açtı. Bu durum ūzerine ūnce İzmir bŲlgesinden Rum sevkıyatı durduruldu ve bu toplulukların vilayet içinde yer alan Rum kŲylerine yerleŐtirilmeleri istendi¹⁸⁷. Ardından da Bandırma'dan bŲlgeye yeni Rum kabilelerinin sevk edilmemesi ve bunların izdihama yola atıklarından dolayı Karesi sancađının i bŲlgelerindeki uygun yerlere yerleŐtirilmeleri Dâhiliye Nazırı Talat PaŐa tarafından 13 Kanunisani 1332 tarihinde Karesi mutasarrıfına çekilen telgrafla bildirildi¹⁸⁸.

Diđer yandan Marmara'nın kuzey kıyıları ile Marmara adalarından sevk edilecek Rumların Bandırma iskelesine çıkarılmaması, sevk olunacakların kısmen Mudanya ve kısmen de İzmit'e sevk olunmaları istendi¹⁸⁹. İzmit valiliğinden gelen bu Rum topluluklarının Konya'ya doğru tekrar yola çıkarması ūzerine Talat PaŐa tarafından İzmit valiliğine gŲnderilen bir telgrafla Konya'daki Rum muhacirin sayısının aŐırı artmıŐ olduğundan bahsedilerek mevcut Rumların kesinlikle Konya'ya sevklerine meydan verilmesi, bu kiŐilerin vilayetin i bŲlgelerinde uygun yerlere yerleŐtirilerek iaŐelerinin karŐılanması istendi¹⁹⁰. Aynı Őekilde Karadeniz kıyılarından orum'a yapılan sevkıyatın da orum'da yığılmaya yol atığının Ankara valiliği tarafından Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmesi ūzerine Nazır Talat PaŐa tarafından Canik Mutasarrıflığına ekilen 4 Kanunisani 1332 ve 14 Őubat 1332 tarihli

¹⁸⁵ BOA, DH.EUM.3.ŞB. Dosya No : 16, Belge No : 77.

¹⁸⁶ BOA, DH.EUM.3.ŞB. Dosya No : 7/3, Belge No : 2.

¹⁸⁷ BOA, DH. ŞFR. Dosya No : 68, Belge No : 163.

¹⁸⁸ BOA, DH. ŞFR. Dosya No : 70, Belge No : 107.

¹⁸⁹ BOA, DH. ŞFR. Dosya No : 54, Belge No : 279.

¹⁹⁰ BOA, DH. ŞFR. Dosya No : 57, Belge No : 369.

telgraflarla Çorum'a bundan sonra Rum sevk edilmemesi istendi¹⁹¹. Sevkedilen Rum nüfusun belli bölgelerde yığılması o bölgelerdeki yerel nüfusun da problemler yaşamasına yol açtığını düşünmekteyim. Belgelerin incelenmesinden de anlaşıldığı üzere Rum sevkياتındaki yığılmanın beraberinde sağlık problemlerini getirdiği aşikardır. Kafiledeki insanların temel ihtiyaçlarını rastgele karşılamaları çevrenin kirlenmesine ve salgın hastalık tehlikesinin baş göstermesine yol açmıştır. Bu durumun o bölgede yaşayan yerli halkın da salgınlardan etkilenmesine yol açmıştır. İleriki bölümde de işleyeceğimiz üzere bu öngörünün gerçekleştiğini görmekteyiz. Diğer yandan kafilelerin ekonomik ihtiyaçlarının kendilerine tahsis edilen ödeneğin yetersiz kalmasından karşınamaması beraberinde yerli halka yönelik bazı saldırıların oluşmasına ortam hazırladığını da düşünmekteyim. Bu durumun elbette beraberinde emniyetin sağlanması ve karmaşanın önlenmesi zorluklarını da getirdiği kanaatindeyim.

e - Sevkiyatta Yaşanan Ekonomik Sıkıntılar

I. Dünya Savaşı'nın başlamasından kısa bir süre önce 24 Temmuz 1914 tarihinde hükümet tarafından alınan kararlarla yiyecek maddelerinin ve canlı hayvanların ihracatı durdurulmuştu. Seferberliğin ilan edilmesinden sonra 9 Ağustos 1914 tarihinde ise Osmanlı tebaası ve ordusunun iâşe işleriyle ilgilenmekle görevli Dâhiliye, Harbiye ve Maliye nazırlarından oluşan bir komisyon kuruldu. Harbiye Nezareti'ne bağlı olarak oluşturulan levazımat umumiye dairesi tarafından piyasada bulunan stok fazlaları tespit edilerek toplatılmaya başlanılmıştı.

¹⁹¹ BOA, DH. ŞFR. Dosya No : 73, Belge No : 24, 94.

14 Aralık 1915 tarihinde çıkartılan bir kararname ile hububat ithalinden alınan gümrük vergisi kaldırıldı ve bu suretle Romanya'dan az miktar buğday alınabildi¹⁹².

Buna karşılık tebaanın temel tüketim maddelerini yeterince sağlanamaması yolundaki sıkıntı çözülemedi. Özellikle gerek Rumların, gerek Ermenilerin gerekse Müslümanların ülke içinde yer değiştirmelerinden doğan sıkıntılara bir de iaşe yetersizliği eklendi. İnceleme konumuz olan Rum kabilelerin göçü sırasında da iaşe yetersizliği önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. İncelenen belgelerden de anlaşıldığı üzere Rum sevkiyatının özellikle Marmara bölgesinde yoğunlaşması dolayısıyla bölgedeki iaşe yetersizliği tüm şiddetiyle hissedildi. Dâhiliye Nazırı Talat Paşa tarafından 1331 senesi Kanunisani ve şubat ayları içinde Karesi ve İzmit mutasarrıflıkları ile Hüdavendigâr ve Edirne vilayetlerine çekilen telgraflarla sevk edilen Rumların iaşe yetersizliğinden dolayı pek feci bir durumda oldukları yolunda haberlerin merkeze ulaştığını ve bu durumun derhal tetkik edilerek bildirilmesi gerektiği vurgulanmaktaydı¹⁹³. Yapılan tetkikler sonucu durumun gerçekten kötü olduğunun ve Rumlar arasında temel tüketim maddelerinin yeterince sağlanamamasından dolayı açlık sorununun yaşandığının anlaşılması üzerine Nazır Talat Paşa tarafından bu gibi iaşe yetersizliğinden dolayı sıkıntı çeken Rum kabilelerine muhacirin tahsisatından karşılanmak üzere iaşe ve iskân ihtiyaçlarının giderilmesi bildirildi¹⁹⁴. Ayrıca bu kabilelerin vakit geçirmeksizin sözü geçen mutasarrıflıklar dâhilindeki Rum köylerine yerleştirilmeleri ve şehir içinde toplu halde bulunarak sefalet çekmelerinin önüne geçilmesi istendi¹⁹⁵.

Ancak bu çabalar ülke içinde iaşe yetersizliğini gideremedi ve gıda maddelerinin karaborsası oluştu. Bu durumu açıklamak amacıyla gıda ve yakacak maddelerinin İstanbul ve Anadolu'daki fiyatlarının karşılaştırılmasını şu şekilde gösterebiliriz:

¹⁹² Vedat Eldem, *a.g.e.*, s. 39.

¹⁹³ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 60, Belge No : 55, 106, 110.

¹⁹⁴ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 60, Belge No : 74; Dosya No : 61/2, Belge No : 174.

¹⁹⁵ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 63, Belge No : 217.

<u>(1916)</u>	<u>İstanbul</u>	<u>Anadolu</u>
Un (50 okkalık çuvalda)	12 lira	30 lira
Yağ	90 kuruş	180 kuruş
Soğan	4 kuruş	13 kuruş
Koyun eti	16 kuruş	25 kuruş
Şeker	30 kuruş	300 kuruş
Gaz (tenekesi)	5 lira	24 lira

Buna göre İstanbul ile kıyaslandığında Ege ve Orta Anadolu'daki perakende fiyatlar savaş öncesi döneme göre 1915'de % 40, 1916 da % 90, 1917'de % 200 - 205, 1918'de ise % 400 - 500 gibi inanılması güç rakamlara ulaşmıştır¹⁹⁶.

İaşe sıkıntısını azaltabilmek için hükümet tarafından 18 Nisan 1916'da çıkarılan Muvakkat Kanun'la Anadolu'daki valilerin, mutasarrıfların İstanbul şehreminin gerekli gördükleri takdirde değirmenlere el koymaya, gıda maddelerinin en yüksek satış fiyatını belirleme ve tekel tüketim maddelerinin satış usullerini tayin ve tespitte yetkili kılındılar. Hükümet tarafından yine aynı senenin 23 Temmuz'unda çıkarılan iaşe kanunu ile karaborsayı önlemek, yardıma muhtaç kişileri sağlıklı şekilde belirlemek ve dağıtımın daha adil şekilde yapılmasını sağlamak amacıyla Osmanlı ülkesi bölgelere ayrılmış ve bu bölgeler dışına iaşe gönderilmesi yasaklanmıştır. Ülkenin ayrıldığı dört bölgeye giren vilayet ve mutasarrıflıklar şu şekilde sıralanabilir:

Birinci bölge: İstanbul, Trakya, Marmara denizi kıyılarındaki bütün yerleşim birimleri, Ege vilayetleri, Eskişehir, Ankara, Konya ve Kastamonu

İkinci bölge: Diyarbakır, Mamuretülaziz, Maraş, Urfa ve Antep

¹⁹⁶ BOA, DHEUM.KLH. Dosya No : 3-39/A, Belge No : 9. Ayrıca Vedat Eldem, *a.g.e.*, s. 51.

Üçüncü bölge: Sivas, Trabzon, kayseri, Samsun ve Sinop

Dördüncü bölge: Adana, Halep, Şam, Beyrut, Kudüs, Cebeli Lübnan ve

İçel¹⁹⁷.

Ancak bu çalışmalar dahi karaborsayı ve iaşe yolsuzluğunu engellemeye yetmedi, mütarekenin imzalandığı sırada Osmanlı tebaasının özellikle de Anadolu insanının önemli bir kesimi arasında yeterli iaşe maddesi bulamama sıkıntısı yaygındı.

f - Sevk Edilen Rum Muhacirleri Arasında Salgın Hastalıkların Ortaya Çıkması

Sevkiyat sırasında yaşanan muhacirin yığılması sonucu ortaya çıkan yetersiz iaşe tedariki ve sağlıksız ortamlardan dolayı bazı salgın hastalıkların muhacirin kabileleri arasında görülmeye başlandığı incelenen belgelerden anlaşılmaktadır. Görülen hastalıkların mevsimlere göre farklılık arzettiği anlaşılmaktadır. Kış aylarında tifüs, yaz aylarında sıtma, yaz sonlarında ve sonbaharda ise kirli içme sularından kaynaklanan kolera salgınları görülmektedir¹⁹⁸. Bu tehlike Dâhiliye Nazırı Talat Paşa tarafından önceden hissedildi ve yığılmanın olduğu Karesi mutasarrıflığına çekilen

14 Mayıs 1331 tarihli telgrafla muhacirin yığılmasının hastalık tehlikesini ortaya çıkaracağı, bu yüzden uygun miktarda Rum muhacirinin Bandırma ve civarındaki Rum köylerine yerleştirildikten sonra geri kalanlarında Müslüman köylerine küçük gruplar halinde yerleştirilmelerine özen gösterilmesi istendi¹⁹⁹.

¹⁹⁷ Vedat Eldem, *a.g.e.*, s.45.

¹⁹⁸ Eric Jan Zürcher, *a.g.e.*, s.185.

¹⁹⁹ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 54, Belge No : 143.

Ancak bu isteme karşılık Bandırma kasabasında lekeli humma²⁰⁰ hastalığının çıktığı anlaşılmaktadır. Dâhiliye Nazırı Talat Paşa tarafından Karesi mutasarrıflığına çekilen 8 Mart 1332 tarihli telgrafla bölgedeki Rum muhacirleri arasında hastalığa yakalananlar tahaffuzhanelerde²⁰¹ gözetim altında tutulması, diğerlerinin ise derhal başka bölgelere sevk edilmeleri istendi²⁰². Ancak salgının başka bölgelere de sıçraması karantina uygulamasının yeterince etkili olmadığı izlenimini yaratmaktadır. Bunun da salgın hastalık saptamasının geç yapılmasından ve salgın hastalık başladıktan sonra da sevkîyatın sürdürülmesinden kaynaklandığını düşünmekteyim. Aynı durumun Ayvalıktan sevk edilerek Hüdavendigâr vilayetine gelen Rum muhacirleri arasında da görülmesi üzerine derhal bölgeye sağlık ekiplerinin gönderilmesi ve bölgedeki Rum topluluklarından hasta olanların tahaffuzhanelere alınması, sağlıklı olanların da çevre bölgelere nakil edilmesi Nazır Talat Paşa tarafından çekilen 30 Nisan 1333 tarihli telgrafla bildirildi²⁰³.

Bafra'dan sevk edilenler arasında az da olsa hastalık görülmesi üzerine bu kişilerin derhal tedavi altına alınması, tedavi edilemeyecek durumda olanların da İstanbul'da oluşturulan karantina bölgelerine vapurlarla gözetim altında nakledilerek tedavilerinin sağlanması Dâhiliye Nezareti tarafından bildirildi²⁰⁴. Ancak gerek Rusya ile savaş halinde olunması ve Karadeniz'de Rus donanmasının tehlike arzemesi, gerek se mevcut deniz taşıma araçlarının Marmara kıyılarındaki Rum sevkîyatıyla meşgul olmalarından dolayı bu uygulamanın sağlıklı bir şekilde gerçekleştirilemediğini düşünmekteyim.

²⁰⁰ Tifüs.

²⁰¹ Karantina.

²⁰² BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 62, Belge No : 72.

²⁰³ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 75, Belge No : 268.

²⁰⁴ BOA, DH.EUM.3.ŞB. Dosya No : 26, Belge No : 7.

D - Rum Muhacirlerin Zorunlu İskân

İskân bölgelerine ulaşan Rum kabilelerinin önce sevkiyat memurları tarafından kendilerine verilen seyahat vesikalarını iskân bölgelerindeki polis müdüriyetlerine bildirmeleri hükümet tarafından zorunlu tutuldu²⁰⁵. Ardından iskân bölgesi polis müdüriyetleri sevkiyat bölgeleri ile haberleşme içine girerek sevkiyat belgelerinin doğruluğunu kanıtlamaları gerekli görüldü²⁰⁶. Bu şekilde Rum ve Ermeni kabilelerinin birbirleriyle karışmaları engellenmiş ve sevkiyat sırasında yaşanan firar olayları da ortaya çıkarılmış olacaktı. Bu uygulama büyük oranda başarılı bir şekilde gerçekleştirildi, ancak uygulamada bazı aksaklıklarda yaşandı. Yaşanan bu sorunlar daha sonraki bölümde ele alınacaktır.

1 – Rumların Zorunlu İskân Bölgeleri

İskân bölgelerinden çıkarılarak zorunlu ikamet amacıyla sevk edilen Rum muhacirleri hükümet kararıyla sürgün cezalarını çekecekleri sürgün merkezleri şu şekilde sıralanabilir: Marmara bölgesinde Edirne Vilayeti'nin iç bölgeleri, Karesi Mutasarrıflığı'nın Marmara Denizi'ne kıyısı olmayan iç bölgeleri, İzmit Mutasarrıflığı'nın ve Hüdavendigâr Vilayeti'nin denize kıyısı olmayan iç bölgeleri zorunlu ikamet merkezi olarak kabul edildi. Ege bölgesinde Aydın Vilayeti'nin Ege Denizi'ne kıyısı olmayan sancakları, Afyon Karahisarısahip ve Kütahya mutasarrıflıklarının merkezleri ikamet bölgesi haline getirildi. Diğer yandan İç Anadolu bölgesinin Ankara Vilayeti'ne bağlı sancaklar, Konya Vilayeti'nin iç bölgelerinde yer alan sancaklar, Sivas, Eskişehir, Niğde vilayet ve mutasarrıflık merkezleri zorunlu ikamet bölgeleri olarak tespit edildi. Son olarak Güneydoğu

²⁰⁵ BOA, DH.EUM.3.ŞB. Dosya No : 27, Belge No : 25.

²⁰⁶ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 93, Belge No : 66.

Anadolu bölgesindeki Maraş mutasarrıflık merkezi ve Karadeniz bölgesindeki Kastamonu vilayet merkezi de sevk edilen Rumların sürgün cezalarını çekecekleri iskân bölgeleri olarak belirlendi²⁰⁷.

Sevk edilen Rum muhacirlerinin iskân bölgelerindeki vilayet ya da mutasarrıflık merkezlerinde yığılması beraberinde sefalet ve izdihama yol açtı²⁰⁸. Bu nedenden dolayı bazı bölgelerde iskân merkezlerinin değiştirildiği görüldü. Buna örnek olarak gösterilebilecek Dâhiliye Nezareti'nden Ankara'ya gönderilen bir telgrafta Bafra'dan nakil edilen 22.000 Rum nüfuzdan 5.000 kişinin Kastamonu Vilayeti tarafından İskilip Kazası'na yerleştirilmiş olmasına rağmen bu kazada çok miktarda muhacir iskân edilmiş olması nedeniyle yeni gelecek Rum kabilelerin bu kazada fazlasıyla izdiham ile sefaletle yol açması tehlikesinden ve yeni gelen kabilelerin Ankara Vilayeti dâhiline yerleştirileceği bildirilmiştir²⁰⁹.

İzdiham nedeniyle Rum kabilelerinin yerleri değiştirilebilmiştir. Ancak iskân sırasında temel alınan nokta bu kabilelerin casusluk ya da diğer ülkelere firar faaliyetlerine engel olmak amacıyla sahillerden uzak²¹⁰, demiryolu ulaşımını aksatma, demiryollarını bozma tehlikesini giderebilmek için de demiryollarından ya da istasyonlardan uzak bölgelere yerleştirilmeleri olmuştur²¹¹.

Bu yerleştirme faaliyetleri sırasında şehir merkezlerinin yeterli gelmemesi üzerine iskân bölgesi olarak belirlenen vilayet ve mutasarrıflık merkezlerine bağlı Rum köylerine, sevk edilen Rum muhacirlerin küçük kabileler halinde nakil edilerek

²⁰⁷ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 51, Belge No : 226; Dosya No : 53, Belge No : 75; Dosya No : 54, Belge No : 276, 377; Dosya No : 54/A, Belge No : 55; Dosya No : 65, Belge No : 136; Dosya No : 66, Belge No : 96; Dosya No : 67, Belge No : 231, 241; Dosya No : 68, Belge No : 25, 28, 35; Dosya No : 70, Belge No : 241; Dosya No : 74, Belge No : 305; Dosya No : 75, Belge No : 113-114, 119-120, 200, 269; Dosya No : 79, Belge No : 9, 161; Dosya No : 80, Belge No : 59; Dosya No : 82, Belge No : 39; Dosya No : 83, Belge No : 123; Dosya No : 86, Belge No : 243; Dosya No : 91, Belge No : 19; Dosya No : 92, Belge No : 33; Dosya No : 94, Belge No : 23; Dosya No : 96, Belge No : 267; Dosya No : 98, Belge No : 225; DH.EUM.3.ŞB. Dosya No : 8/79, Belge No : 1-2, Dosya No : 17/56, Belge No : 1, Dosya No : 18, Belge No : 45, Dosya No : 27, Belge No : 25. Ayrıntılı bilgi için bkz Tablo 5

²⁰⁸ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 92, Belge No : 33.

²⁰⁹ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 83, Belge No : 123.

²¹⁰ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 54, Belge No : 371; Dosya No : 57, Belge No : 329.

²¹¹ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 68, Belge No : 25.

iskânları sağlanmışır²¹². Bununla birlikte yapılan tahkikatlar sonucunda Rum köylerine iskânın izdihamı azaltmada yetersiz kaldığının anlaşılması üzerine merkeze bağı Müslüman köylerine de Rum kabilelerin küçük gruplar halinde iskân ettirilmesi uygulamasına geçilmiştir. Özellikle Dâhiliye Nazırı Talat Paşa tarafından 30 Ağustos 1331 tarihinde Karesi Mutasarrıflığı'na²¹³ ve 8 Kanunisani 1332 tarihinde Sivas, Kastamonu, Ankara vilayetleriyle Bolu Mutasarrıflığı'na gönderilen telgraflarla merkezlere bağı Rum köylerinin muhacirin iskânında yetersiz kalması üzerine Müslüman köylerinin de iskâna açılması bildirilmiştir²¹⁴. Ancak bu uygulama gerçekleştirilirken Doğı Karadeniz ve Doğı Anadolu bölgelerinin Rus işgali altına giren bölgelerinden Kastamonu, Ankara, Sivas vilayetlerine de göç eden Müslüman muhacirlerle sevk edilen Rum muhacirler arasında bir çatışma çıkmasını engellemek amacıyla bu kabilelerin Müslüman mülteci bulunmayan bölgelere iskân ettirilerek koruma altına alınmaları Dâhiliye Nazırı Talat Paşa tarafından adı geçen bölgelere gönderilen telgraflarda ağırlıklı olarak vurgulanmıştır²¹⁵. Bu arada Müslüman köylere yerleştirilen Rum muhacirlerin yerli halk tarafından nasıl karşılandığı sorusu karşımıza gelmektedir. Kanaatimce uzun yıllar bir arada yaşayan Osmanlı Müslüman tebaasıyla Rum tebaası arasındaki dostluk ortamının bozulduğu kanaatındayım. Köylere iskân edilen Rum tebaaya yönelik Müslüman tebaa tarafından her hangi bir genel saldırıyı işaret eden belgeler bulunmamasına rağmen zannımca topluluklar arasında pek de dostluk ilişkileri görülmemiştir düşüncesindeyim.

Bu arada Rum muhacirlerinin iskânları sırasında casusluk, isyan, eşkiyalara yataklık gibi suçlardan dolayı sürgüne gönderilen Rumların toplu olarak iskân edilmeleri hükümet tarafından sakıncalı bulundu. Nazır Talat Paşa'nın da 22 Mayıs 1333 tarihinde Ankara, Sivas, Kastamonu, vilayetleri ile Samsun mutasarrıflığına gönderdiği telgrafta da vurguladığı gibi zararlı faaliyetlerinden dolayı sürgün gönderilen, şüpheli faaliyetlerinin sürdüğü emniyet müdüriyetleri tarafından

²¹² BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 50, Belge No : 260; Dosya No : 54/A, Belge No : 55;

Dosya No : 54, Belge No : 104, 157.

²¹³ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 54, Belge No : 437.

²¹⁴ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 72, Belge No : 62.

²¹⁵ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 64, Belge No : 29-30.

bildirilen kişilerin bir arada bulunmalarının engellenmesi ve küçük gruplara bölünerek gözetim altında tutulmaları istendi²¹⁶. Tüm bu çalışmalarla birlikte muhacirlerin sefalet düşmelerinin engellenmesi ve iaşelerinin tedarik edilmesi görevi illerde valilere, mutasarrıflıklarda kaymakamlara ya da kaymakam vekili olarak polis müdürü ve jandarma bölge komutanlarına verildi²¹⁷. Bu görevi aksatmadan dolayı oluşacak karışıklıklar, muhacirlerin sefalet düşmeleri, açlık çekmeleri ya da saldırılara maruz kalmaları gibi durumlardan adı geçen memurların sorumlu tutulacağı ve bu kişilerin memurluktan uzaklaştırılarak askeri mahkemede yargılanacağı bildirildi²¹⁸. Bu uygulamanın kısmen caydırıcı olduğu görülmekle birlikte sorunları tamamen çözemediğini de ileriki bölümlerde işleyeceğiz.

2 - Rumların İskân ve İaşe Masrafları

Aileleriyle birlikte sevk edilen Rumlar arasında hükümetten herhangi bir yardım talebinde bulunmayanların ülke içinde İstanbul ve sahil bölgeleri dışında istedikleri köy ve kasabalarda kendi imkânlarıyla yerleşmelerine hükümet tarafından izin verildi²¹⁹. Ancak bunların dışında yardım talebinde bulunanların düzenli olarak iaşelerinin sağlanabilmesi için belirlenecek bölgelere iskânları zorunlu tutuldu²²⁰. Hükümetçe yardım edilecek bu kişilerden çalışabilecek durumda olanlarının yapabilecekleri bir işe yerleştirilerek geçimlerini sağlayacakları bir aylığa bağlanmaları sağlandı²²¹. Bununla beraber çalışamayacak durumda olan sakat, ihtiyar, kadın ve çocukların eski ikamet bölgelerine geri dönüşlerine kadar muhacirin

²¹⁶ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 60, Belge No : 144; Dosya No : 73, Belge No : 72; Dosya No : 76, Belge No : 243.

²¹⁷ BOA, DH.EUM.3.Şube. Dosya No : 17/56, Belge No : 1.

²¹⁸ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 75, Belge No : 226.

²¹⁹ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 74, Belge No : 306/1.

²²⁰ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 76, Belge No : 194.

²²¹ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 77, Belge No : 163.

tahsisatından iaşe ve iskân masraflarının karşılanmasına karar verildi²²². Muhacirlerden geride metruk emlâk ya da tarla bahçesi kalan kişilerin bu emlâklarının kiraya verilmesi, tarım ürünlerinin satılmasıyla da elde edilen gelirin sahiplerine havale yoluyla gönderilmesi kararlaştırıldı²²³. Ancak devletin ekonomik kaynak yaratmak amacıyla bu bedeli muhacirin tahsisatına aktarması üzerine bu proje başarısız oldu. Bunun üzerine muhacirler için yevmiye bordroları düzenlenerek²²⁴ çalışamayacak durumda olan Rum muhacirlerine muhacirin tahsisatından kişi başına günlük 2 kuruş verilmesi uygulaması başlatıldı²²⁵. Ancak bir süre sonra muhacirin tahsisatının bu işi yürütmede yetersiz kaldığı görüldü ve Rumların iskân masraflarının Harbiye Nezareti tahsisatından da karşılanmasına başlanıldı²²⁶. İncelenen belgelerden anlaşıldığı üzere, bu amaçla Harbiye Nezareti'nden Rum muhacirlerinin iskânlarının gerçekleştirileceği bölgelere havale yoluyla ödenek gönderildiği tespit edildi²²⁷. Bazı bölgelerde bu tahsisatın da yetersiz kaldığı görüldü ki böyle durumlarda gönüllü kuruluşların yardımları kabul edildi. Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın 19 Temmuz 1331 tarihinde Karesi Mutasarrıflığı'na gönderdiği bir telgrafta, Gelibolu metropolitinin Edremit'e ve Gelibolu Rumlarının iskân edildiği bölgelere bu toplulukların iaşe masrafları için bağıştta bulunmasına mutasarrıflık tarafından izin verilmesi istenmiştir²²⁸.

²²² BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 70, Belge No : 28; Dosya No : 72, Belge No : 36.

²²³ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 69, Belge No : 54.

²²⁴ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 82, Belge No : 64.

²²⁵ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 66, Belge No : 50; Dosya No : 68, Belge No : 97; Dosya No : 69, Belge No : 54.

²²⁶ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 75, Belge No : 5- 6.

²²⁷ Bu ödeneğin gönderildiği bölgeleri gösterir belgeler şu şekilde sıralanabilir: DH.ŞFR. Dosya No : 80, Belge No : 121/18 - Sivas Vilayeti'ne havale; 212/6 - Edirne Vilayeti'ne havale, 212/8 - Eskişehir Mutasarrıflığı'na havale; 212/9 - Karesi Mutasarrıflığı'na havale; 212/11 - Aydın Vilayeti'ne havale; 212/10 - Konya Vilayeti'ne havale; 212/13 - Kastamonu Vilayeti'ne havale; 212/15 - Canik Mutasarrıflığı'na havale; 212/17 - Bolu Mutasarrıflığı'na havale; 212/19 - Kütahya Mutasarrıflığı'na havale; 212/20 - İzmit Mutasarrıflığı'na havale; 212/22 - Hüdavendigâr Vilayeti'ne havale; 212/24 - Ankara Vilayeti'ne havale.

²²⁸ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 54A, Belge No : 212.

3 - İskân Edilen Rumların Yaşantıları

Sevk edildikten sonra yeni iskân bölgelerine yerleştirilen Rumlar arasında askerlik yaşına gelmiş olan kişilerden, eski sisteme göre bedeli nakdi ödeyenlerin muaf tutulması, ödemeyenlerin ise amele taburlarına sevk edilmeleri hükümet tarafından kararlaştırıldı²²⁹.

Önceleri iskân ettirilen Rumların Anadolu içinde halen sevkiyatın sürmesinden dolayı ülke içi seyahatlerine hükümet tarafından izin verilmemiştir²³⁰. Daha sonra iskân bölgelerinin emniyet müdürlükleri tarafından, durumu şüpheli olarak belirlenen kişilere seyahat izninin verilmemesi²³¹, bunların dışında kalan kişilere ise yerel idari makamlar tarafından seyahat belgesi verilerek ülke içi seyahat etmelerine müsaade edilmesi Dâhiliye Nazırı Talat Paşa tarafından 1333 senesi içinde çekilen telgraflarla bildirildi. Buna örnek olarak nazır Talat Paşa imzasıyla Canik Mutasarrıflığı'na çekilen 4 Şubat 1333 tarihli telgraf gösterilebilir. Bu telgrafa göre Rumlardan durumu mahzur görünmeyenlere verilen emir çerçevesinde müsaade edilmesi ve yalnız şüpheli kişilerin seyahatlerine engel olunması dile getirildi²³². Ancak bu seyahat sırasında Rumların sahil bölgeleri, askeri alanlar, eski ikamet bölgeleri ve savaş alanları dışındaki bölgelerde seyahatlerine izin verilmesi Nazır Talat Paşa tarafından öncelikli şart olarak belirtildi²³³.

²²⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Sicil-i Nüfus Tahriri (DH.SN.THR.), Dosya No : 66, Belge No : 15.

²³⁰ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 72, Belge No : 49.

²³¹ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 78, Belge No : 124. Dosya No : 79, Belge No : 75.

²³² BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 73, Belge No : 9.

²³³ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 54, Belge No : 377.

4 - İskân Sırasında Yaşanan Sorunlar

a - Rumların Kontrol Dışı İskânları

Sevk edilen Rumların iskânı sırasında bazı kabilelerin sevk edildikleri iskân bölgelerinin dışına çıkararak düzensiz olarak yerleştirildikleri, bu yüzden de hükümet tarafından kendilerine gereken yardım gönderilemediği için ekonomik sıkıntılar çektikleri, korumanın sağlanamamasından dolayı saldırılara maruz kaldıkları görüldü. Talat Paşa tarafından iskân bölgelerindeki idari sorumlulara gönderilen telgraflarla hükümet yardımına muhtaç durumda olan bu kabilelerin hükümet görevlilerinin gözetimi altında iskân bölgelerindeki Rum köylerine yerleştirilmeleri sağlandı²³⁴. Bu şekildeki düzensiz iskânlar yerel yetkililerin aşırı yığılmaya çare oluşturmak amacıyla gerçekleştirdikleri davranışlar olarak da düşünülmelidir.

b - İskâna Ayrılan Bütçenin Yetersiz Kalması Ve Muhacirlerin Ekonomik Sıkıntı İçine Düşmesi

İskân edilen Rumlara tahsis edilen bütçe zaman ilerledikçe yetersiz gelmeye başlamıştı. Ağırlıklı olarak Marmara bölgesinden olmak üzere neredeyse bütün iskân bölgelerinden tahliye edilen vilayetlerden gelen insan sayısının artmasından dolayı iskân edilenler arasında hızla zahire sıkıntısının yaşanmaya başladığı, bu durumun muhacirleri feci bir sefaletе düşürdüğü yolunda telgraflar merkeze ulaşmaya başladı²³⁵. Bunun yanında kış mevsimiyle birlikte elbise ve yakacak ihtiyacının da arttığı Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen telgraflardan

²³⁴ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 74, Belge No : 241.

²³⁵ BOA, DH/İ-UM. Dosya No : E/28, Belge No : 19; DH.ŞFR. Dosya No : 60, Belge No : 59.

anlaşılmaktadır²³⁶. İklim şartlarındaki olumsuzluklar diğer Osmanlı topluluklarını ve ordu birliklerin olduğu kadar ikamet bölgelerinden çıkarılarak zorunlu ikamet bölgelerine sevk edilen bu kişileri de önemli oranda etkiledikleri kanaatindeyim. Ayrıca arzın talebi karşılayamamasından dolayı temel tüketim maddelerinin fiyatlarındaki yükselme ve karaborsa gibi etkenler giderek Osmanlı tebaasının belini bükmeye başladı.

Hükümet bu duruma bir çare bulabilmek amacıyla 18 Ağustos 1333 tarihinde İaşe-i Umumiye Kararnamesi'ni çıkartarak ordu ve sivil tebaanın iaşe işlerini birleştirdi. Ayrıca demiryollarında askeri sevkiyat dışındaki bütün nakliyat işleri ve Seyrüsefain İdaresi'ne ait gemilerden ihtiyaç kadarı yeni oluşturulan İaşe Nezareti'nin emrine verildi. Almanya ve müttefiklerinin savaş sırasında kontrolüne geçen Romanya ve Ukrayna gibi bölgelerden Osmanlı Devleti payına düşen ve düşecek her nevi maddelerin dağıtımını işi yine bu nezaretin sorumluluğuna verildi. Bu sayede bir miktar buğdayın Romanya'dan alınabilmesi mümkün oldu²³⁷. Ancak bu ithal edilen buğdayın yeterli gelmediği ve dağıtımın sonucunda muhacirlerin iaşe ihtiyacını karşılayamadığı belgelerden anlaşılmaktadır²³⁸. Bunun üzerine seferberlik ve muhacirin tahsisatlarının Rum muhacirlerine ayırdığı bütçenin artırılması yoluna gidildi²³⁹. Ayrıca idari sorumluların kendi insiyatiflerini kullanarak depolardaki tohumluk hububatın bir kısmını da tüketime ayırarak muhacirlere iaşe olarak verdikleri görüldü²⁴⁰. Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir belgeden de anlaşıldığı gibi Edirne bölgesinde muhacirin yerleştirilmiş olan köylere gönderilen zahire miktarı ayrıntılı olarak gösterilmiştir²⁴¹.

²³⁶ BOA, DH.EUM.3.ŞB. Dosya No : 26/60, Belge No : 1.

²³⁷ Vedat Eldem, *a.g.e.*, s. 47.

²³⁸ BOA, DH/İ-UM. Dosya No : E/17, Belge No : 56.

²³⁹ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 75, Belge No : 216, 244.

²⁴⁰ BOA, DH/İ-UM. Klasör No : 22/1, Dosya No : 6, Belge No : 5.

²⁴¹ BOA, DH/İ-UM. Klasör No : 20/6, Dosya No : 2/12, Belge No : 6 - "Yenice karyesine 10.959 kilo, Çavuşköy karyesine 6.664 kilo, Sar karyesine 1.514 kilo yemeklik zahire gönderilmiştir. Ayrıca gene aynı bölgeye tohumluk olarak 4.242 kilo buğday ve 1.720 kilo arpanın gönderilmesi mümkün oldu".

Tüm bu çalışmalar ülke içindeki iae ihtiyacını gideremedi. Özellikle tüketimin hızla artması, üretimin ve beraberinde ithalatın da bu açığı kapatamamasından dolayı ağırlıklı olarak Ege, Güney Marmara ve Orta Anadolu bölgelerinde perakende fiyatlar savaş öncesi döneme göre hızla arttı ve Osmanlı tebaasını perişan bir hale getirdi²⁴².

c - İskân Bölgelerinde İşlenen Suçlar

İskân bölgesinde emniyetin yeterince sağlanamadığı bölgelerde muhacirlere yönelik gasp, cinayet ve benzeri suçların işlendiği görüldü. Savaş gibi olağanüstü şartların yaşandığı bir dönemde ülke içi emniyetinin sağlanmasıyla ilgili bazı problemlerin yaşanması kaçınılmazdır. Bu olağanüstü şartlara ülke içi nüfusun bir kısmının iskân bölgelerinin değiştirilmesinin de eklenmesi şartları daha da ağırlaştırdı. İskân bölgelerinde gerek zorunlu ikamet cezasına çarptırılan Rumlar tarafından, gerekse iskân bölgelerinin yerli halkı tarafından parası olan kişilere yönelik saldırılar gerçekleştirildi. İncelenen bir belgede, ekonomik durumlarının iyi olduğu bilinen bazı muhacirlerin paralarının ve hayvanlarının gasp edildiği ve yapılan şikayetler ve ardından gerçekleştirilen tahkikatlar sonucunda suçluların emniyet güçlerine yakalandığı ve askeri mahkemede yargılanarak cezalandırıldığı anlaşılmaktadır²⁴³.

²⁴² Vedat Eldem, a.g.e., s. 50.

²⁴³ BOA, DH/İ-UM. Klasör No : 78/1, Dosya No : 39, Belge No : 2.

d - Seyahat İzni Almadan İskân Bölgelerinden Başka Bölgelere

Seyahat Edenler

Şüpheli davranışları olduğu halde bazı kişilerin yerel idari makamlarca seyahat edecek kişilere verilen izin belgesini almadan seyahat ettikleri görülmüştür. Buna örnek olarak Şile Kaymakamı'na II. Ordu Kumandanlığı'ndan yazılan 18 Mayıs 1332 tarihli ve 256 numaralı tahrirat gösterilebilir. Buna göre bölgeye sevk edilen Rumlardan bazılarının iskân bölgelerinden izin almadan bölgeye geldikleri, bunların gizlice Romanya'ya seyahat ederek muhasım devletlere Osmanlı Hükümeti hakkında bilgi verdikleri, yakalandıktan sonra bu kişilerin verdikleri ifadelerden anlaşıldığı vurgulanmıştır. Bu gibi casusluk faaliyetlerinden dolayı, devlet güvenliği tehlikeye düştüğü için izin belgesi almadan yapılacak seyahatlere engel olunması kaymakamlık nezdinde hükümetten istenmiştir²⁴⁴. Hükümet ise bunun üzerine aldığı kararla izin belgesi olmadan seyahat eden herhangi bir Rum'un yakalanması durumunda bu kişilerin yerel idari makamlarca derhal iskân bölgesine iade edilmeleri istendi²⁴⁵.

e - İskân Bölgelerinden Yaşanan Firarlar

Muhacirlerin yerleştirilmesinden sonra iskân bölgelerinden firarların ya da izinsiz olarak Rum muhacirlerinin sevk edildikleri bölgelere geri dönmelerinin engellenmesi yolunda Dâhiliye Nezareti'nden iskân bölgelerinin idari makamlarına talimatlar gönderildi ve bu durumda her hangi bir gevşeklik gösteren idari makamın derhal görevine son verileceği bildirildi²⁴⁶. Ancak bu uyarılara rağmen firar

²⁴⁴ BOA, DH.EUM.3.ŞB. Dosya No : 14/43, Belge No : 2.

²⁴⁵ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 80, Belge No : 219.

²⁴⁶ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 55A, Belge No : 98; Dosya No : 63, Belge No : 264.

olaylarının yaşandığı hatta kimi zaman yetkililerinde kişisel menfaat elde etmek amacıyla bu durumun yaşanmasına katkıda buldukları görülmüştür. Buna örnek olarak Eskişehir Mutasarrıflığı'ndan Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 10 Nisan 1334 tarihli telgraf gösterilebilir. İncelenen telgrafa göre Eskişehir'e tehcir edilen Rumlardan 29 kişinin firara teşebbüs ettikleri, bunların firar teşebbüslerine yardım eden Naci ve İbrahim Hakkı isimlerindeki tren kondüktörlerinin emniyet güçlerince adli makamlara teslim edildiği bildirilmektedir²⁴⁷.

Bazı idari makamların da Rum muhacirlerine seyahat vesikası vererek bunların eski iskân bölgelerine ve özellikle İstanbul'a gitmelerine izin verdikleri²⁴⁸ hatta bu izin belgelerinin şüpheli davranışları olabilecek kişilere de verildikleri görülmüştür. Kanımca bu durumun ülke içindeki karışıklıları daha artıracığı ve tehcir ile ulaşılmak istenen durumun amacından saptığı görülmektedir. Bu durumu açıklayıcı bir belge olarak Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın 26 Haziran 1331 tarihinde Hüdavendigâr Vilayetine, Karesi, İzmit mutasarrıflıklarına gönderdiği şifreli telgraf gösterilebilir. Buna göre savaş hali nedeniyle çeşitli bölgelerden tahliye edilen Rum köyleri ahalisinden bazılarının sevk edildikleri bölgelerden küçük gruplar halinde seyahat belgeleri alarak İstanbul'a geldikleri vurgulanmıştır. Sözü edilen uygulamanın başkentteki muhacir miktarını arttıracığından dolayı devamı uygunsuz görülmüş, bahsedilen vilayet ya da sancak içinde bulunan bu nitelikteki tebaasın doğrudan İstanbul'a gelmek üzere seyahat belgesi almalarına izin verilmemesi, özellikle şüpheli görülecek davranışlarda bulunan kişilerin sevkîyat bölgelerinde gözetim altında tutularak kendilerine seyahat izin belgesinin kesinlikle verilmemesi bildirilmiştir²⁴⁹.

Ülke içinde yaşanan bu firar olaylarının yanı sıra kimi zaman da Rum toplulukları arasında ülke dışına yönelik olarak firar olayları görülmüştür. Özellikle Karadeniz kıyılarında gerçekleşen Rum tehciri sırasında Trabzon ve çevresinden bazı

²⁴⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Müdüriyeti Seyrüsefain Şubesi (DH.EUM.SSM.), Dosya No : 18, Belge No : 77.

²⁴⁸ BOA, DH.EUM.SSM. Dosya No : 12, Belge No : 8, DH.EUM.3.ŞB. Dosya No : 24/49, Belge No:1.

²⁴⁹ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 56, Belge No : 332.

Rum topluluklarının Rusya'ya firar ettiklerine incelenen belgelerde rastlanmıştır. Bu durumun yaşanmasında gerek Rus ordusuna katılarak tıpkı savaşın başında Ermeni unsurların Rus ordusuna katılmalarında olduğu gibi sığınan Rum gençlerinin Rus ordusunda Osmanlı güçlerine karşı savaşmak istekleri etkili olduğu gibi mezhepsel anlamda da kendileri gibi Ortodoks olan Rusya'nın kendilerini himaye edeceği düşüncesi de etkili olmuştur. Talat Paşa tarafından gönderilen emirlerle bu firarlara yerel makamlarca engel olunması, firar edenlerin de geride kalan taşınamaz mülklerinin iyi bir şekilde korunması istenmiştir²⁵⁰. Bu mülklerin durumu bir sonraki bölümde ağırlıklı olarak işlenecektir.

E- Rum Muhacirlerin Geri Dönüşü

1 - Rumları Geri Dönüşü Kararının Hükümet Nezdinde Alınması

I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru ekonomik durumun giderek kötüleşmesini, Müslüman ve gayrimüslim muhacirlerin Anadolu'daki yerleşim bölgelerinde giderek yığılması, Bolşevik ihtilalinin çıkması üzerine Rusya'nın bir tehdit olmaktan çıkması, Çanakkale Savaşları'nın kazanılmasıyla batıda savaşın sona ermesi gibi nedenlerden dolayı kademeli olarak yerel makamlar Rum muhacirleri eski iskân bölgelerine göndermeye başladılar²⁵¹. Temmuz 1334'den itibaren düzensiz olarak Rumların geri dönmeye başladıkları görülmüştür. Henüz Harbiye Nezareti'nden bu yolda bir karar çıkmadığı için geri dönen Rum kabilelerinin nakil oldukları bölgelere geri gönderildiler²⁵². Ancak Ağustos ayında bu geri dönüş faaliyetlerinin yoğunlaştığı görüldü. Bunun üzerine Dâhiliye ve Harbiye

²⁵⁰ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 86, Belge No : 62.

²⁵¹ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 96, Belge No : 7, 192, 258; Dosya No : 98, Belge No : 60; DH.EUM.3.ŞB. Dosya No : 14/43, Belge No : 5.

²⁵² BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 92, Belge No : 3.

Nezaretleri'nin yaptıkları incelemeler sonucunda düzensiz olarak gerçekleşen bu geri dönüş faaliyetlerinin hükümetin kontrolü dışına çıkarak bir kaosun yaşanmasına engel olabilmek amacıyla Rumların eski iskân bölgelerine geri dönüşlerinde herhangi bir askeri sakınca kalmadığı belirtildi ve öncelikli olarak Karadeniz bölgesindeki yönetim birimlerine Rumların geri dönüşlerine izin verilmesi bildirildi²⁵³. Ancak bu sevkiyatla birlikte sürgüne gönderilen Ermeni ve Arap topluluklarının da geri dönüşlerinin başlaması üzerine Dâhiliye Nazırı Talat Paşa tarafından şu talimat sevkiyat bölgelerine gönderildi:

<i>“Edirne Vilayetine</i>	<i>Urfa Mutasarrıflığına</i>
<i>Erzurum Vilayetine</i>	<i>İzmit Mutasarrıflığına</i>
<i>Adana Vilayetine</i>	<i>Bolu Mutasarrıflığına</i>
<i>Ankara Vilayetine</i>	<i>Canik Mutasarrıflığına</i>
<i>Aydın Vilayetine</i>	<i>Çatalca Mutasarrıflığına</i>
<i>Bitlis Vilayetine</i>	<i>Zor Mutasarrıflığına</i>
<i>Halep Vilayetine</i>	<i>Karesi Mutasarrıflığına</i>
<i>Hüdavendigâr Vilayetine</i>	<i>Kale-i Sultaniye Mutasarrıflığına</i>
<i>Diyarbakır Vilayetine</i>	<i>Menteşe Mutasarrıflığına</i>
<i>Sivas Vilayetine</i>	<i>Teke Mutasarrıflığına</i>
<i>Trabzon Vilayetine</i>	<i>Kayseri Mutasarrıflığına</i>
<i>Kastamonu Vilayetine</i>	<i>Karehisarısahip Mutasarrıflığına</i>
<i>Konya Vilayetine</i>	<i>Eskişehir Mutasarrıflığına</i>
<i>Mamüretülaziz Vilayetine</i>	<i>İçel Mutasarrıflığına</i>

²⁵³ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 91, Belge No : 144, 150, 233; Dosya No : 92, Belge No : 176.

Musul Vilayetine

Van Vilayetine

Kütahya Mutasarrıflığına

Maraş Mutasarrıflığına

Niğde Mutasarrıflığına

Erzincan Mutasarrıflığına

1- *Savaş hali nedeniyle askeri karar ile bir bölgeden çıkarılarak diğer bölgelere sevk edilmiş olan bütün tebaasın çıkarıldıkları bölgelere geri dönmelerine izin verilmesi Meclis-i Vükela'ca karar alınmış olduğundan geri dönmek isteyenlere izin verilmesi*

2- *Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis, Diyarbakır ve Mamüretülaziz vilayetleriyle Erzincan mutasarrıflığı dâhilinde iâşenin yeterince karşılanmasıyla birlikte bu bölgeler tebaasından geri dönmek isteyenler için önceki emirde bölgeleriyle yapılan yazışmayla seyahatlerinin güvenliği ve iâşe araçlarının yeterince sağlandığı anlaşıldığı için sevk edilenlerin kısım kısım geri dönüşlerine izin verilmesi uygundur.*

3- *Bu karar ülkenin genel durumu dikkate alınarak gerçekleştirilmiş olduğundan emrin uygulanmasında kesinlikle ertelemeye izin verilmeyecektir.*

18 Teşrinievvel 1334

*Nazır Mehmet Talat*²⁵⁴

Rum muhacirlerinin geri dönüşlerine izin verilmesiyle birlikte bazı Rum ailelerinin eski ikamet bölgeleri yerine yurt dışına çıkmak ve diğer ülkelere göç etmek istedikleri görüldü. Bu durumda olanların önceleri yerel makamlarca yurt dışına çıkmalarına izin verilmedi, ancak sonradan hükümet tarafından bu izinin verildiği görüldü. Bunun sonucunda bazı Rum ailelerinin Rusya, Avusturya gibi

²⁵⁴BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 92, Belge No : 187.

ülkelere göç ettikleri ve bu durumun da Osmanlı sınırları içinde Rum nüfusunun azalmasına yol açtığı incelenen belgelerden anlaşılmaktadır²⁵⁵.

Yurt dışına göç etmek isteyenler seyahat ve o ülkelerdeki iskân masraflarını kendileri karşıladılar. Ancak ülke içinde ikamet bölgelerine geri dönen Rum ailelerinin sevkıyat, iaşe ve iskân masraflarının ağırlıklı olarak Maliye Nezareti bünyesinde oluşturulan seferberlik tahsisatı ile Dâhiliye Nezareti'ne bağlı olarak oluşturulan muhacir ve aşiretler komitesi tahsisatından karşılandığı görüldü²⁵⁶.

Geri dönüşü kolaylaştırmak için Trabzon, Bandırma, İzmir bölgelerinden İstanbul, Ayvalık gibi merkezlere vapur seferleri hükümet tarafından tahsis edildi ve bu yolla muhacirin taşınmaya başlandı. Ağırlıklı olarak yabancı şirketlerin denetiminde bulunan vapur şirketlerinin ücretlerinin muhacirin tahsisatından ödendiği incelenen belgelerden görülmektedir²⁵⁷. Vapur seferlerinin yetersiz kalması durumunda vilayet merkezlerine, var olan ulaşım araçlarından yararlanarak, bu araçların muhacirin taşınmasına tahsis etmeleri yolunda telgraflar çekildi. Bu araçların yerel idarelerce bulunması, ücretlerinin vilayetlere gönderilen havalelerle ödenmesi ve bu şekilde uygun olduğu ölçüde muhacirlerin küçük gruplar halinde nakil edilmesi istendi²⁵⁸.

Sevkiyatın başlangıcında, aileleri sevk edilen Rumların 8 - 10 yaş arasındaki erkek ve kız çocukları sevkiyat şartlarından ve iskân bölgelerinin zorluklarından etkilenmemeleri için yatılı okullara ve Müslüman ailelerin yanlarına yerleştirildiler. Rum ailelerin geri dönüşlerine hükümetçe izin verilmesinden sonra bu çocuklar da ailelerine iade edildiler²⁵⁹.

Sevk edilen Rum tebaanın eski iskân bölgelerine geri dönmelerinden sonra yaşanan en önemli sorun diğer Osmanlı tebaalarında olduğu gibi Rumlar arasında da

²⁵⁵ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 79/A, Belge No : 134; Dosya No : 87, Belge No : 109; Dosya No : 90, Belge No : 97.

²⁵⁶ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 92, Belge No : 270.

²⁵⁷ BOA, DH.EUM.SSM. Dosya No : 37, Belge No : 159; DH.ŞFR. Dosya No : 87, Belge No : 25.

²⁵⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus (DH.KMS.), Dosya No : 50/2, Belge No : 7.

²⁵⁹ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 94, Belge No : 137.

ekonomik sıkıntılarının yaşanmasıdır. Yapılan incelemeler sonucunda her ne kadar bu kafilelere bir önceki bölümde bahsedildiği gibi hükümet tarafından günlük maaş tahsisi yapılmış olsa da, gerek bu maaşın bütçe eksikliği dolayısıyla düzensiz verilmesi, gerekse temel tüketim maddelerinin yetersizliği dolayısıyla ortaya çıkan karaborsa ve yüksek fiyatlar Rumları ekonomik sıkıntıya düşürdü. Bu duruma örnek olarak Ayvalık Kaymakamlığı'nın 9 Şubat 1335 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgraf gösterilebilir. Telgrafta Kaymakam Emin Bey'in Ayvalık'tan tehcir edilen Rumların maaş yetersizliği yüzünden mahvolmuş ve belki birkaç sene boyunca bu toplulukların ekonomik sıkıntı çekecekleri yolunda düşünceleri vurgulanmıştır²⁶⁰.

Bu duruma çare bulabilmek ve Rum kafilelerinin hem iskân hem de iâşe masraflarını karşılayabilmek için seferberlik tahsisatının bütçesi arttırılmış ve bu bütçeden iskân bölgelerine kaynak aktarımı sağlanmıştır²⁶¹. Ayrıca kaynak aktarımından sonra da iskân bölgesi idari amirlerinin bu kaynağı Rumların iskân masraflarında kullanmaları ve ailelerinin günlük iâşelerinin sağlanması yolunda birçok telgrafın Dâhiliye Nezareti'nden çekildiği görülmektedir²⁶².

İskân ve iâşelerinin sağlanmasıyla ilgili Maliye ve Dâhiliye Nezaretleri'nin işbirliği yaptıkları incelenen belgelerde görülmektedir. Buna göre kafilelerin masraflarının nasıl karşılanacağı sorusuna her iki nezaretin ortak çalışmalarıyla şu yolda bir çözüm bulunmuştur:

“Rum muhacirlerinin memleketlerine iade masrafı, geri dönmelerinden sonra bir iş buluncaya kadar 25 - 30 gün kadar bir süre muhtaç olanların Müslümanlardan alınacak yardımlar neticesinde ikamet masrafları karşılanacaktır. Bunun dışında hane inşaatı ve çift hayvanlarının sağlanmasının bu yolla

²⁶⁰ BOA, DH/İ-UM. Klasör No : 19/4, Dosya No : 1/83, Belge No : 2.

²⁶¹ Bu duruma örnek olarak iskân masraflarını karşılamak amacıyla seferberlik tahsisatından altı milyon dokuz yüz bin kuruş Konya, Ankara ve Hüdavendigâr vilayetlerine gönderilmesi gösterilebilir. BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 83, Belge No : 143; Dosya No : 92, Belge No : 103; M.V. Defter No : 212, Kayıt Sıra No : 16.

²⁶² BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 100, Belge No : 59; Dosya No : 102, Belge No : 270; Dosya No : 103, Belge No : 100; Dahiliye Umur-ı Mahalliye Vilayat Müdüriyeti (DH.UMVM.), Dosya No : 160, Belge No : 76,

karşılanmasına imkân olmadığından dolayı bu konuda Maliye Nezareti ek bütçe tahsis edecektir"²⁶³. Bu karar sonucunda, bölgelere göre ödemelerde farklılık göstermekle birlikte muhacirlerin masraflarının karşılanmaya çalışıldığı görülmektedir. Edirne valisinden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 23 Nisan 1335 tarihli telgraftan bu durum anlaşılmaktadır. Telgrafa göre İzmit kazasından Edirne vilayeti dâhiline geri dönen Rumların işlerinin temin edildiği ve kendilerine tohumluk zahire verilmek suretiyle gerekli yardımın sağlandığı ve sefil, perişan kalmış ve müracaatlarına karşılık verilemiş hiçbir Rum kalmadığı bildirilmiştir²⁶⁴. Diğer bölgelerden de düzenli bilgi alabilmek için Dâhiliye Nezareti tarafından 11 Mayıs 1335 tarihinde iskân bölgelerine şu talimat gönderilmiştir:

" 1- Rum ahalisi tamamen veya kısmen nakil olunan köylerin mevkilerini ve bunların bağlı buldukları kasaba ve nahiyeyi gösteren bir kroki tanzim edilerek bu köyler özel bir işaret ile gösterilecektir.

2- Her köye şimdiye kadar geri dönen tahmini ahali miktarını gündelik olarak gösteren bir cetvel hazırlanacaktır.

3- İç bölgelerdeki vilayet ve livaların nerelerinde, ne miktar ve nereli rum muhacirleri bulunduğunu beyan ve memleketlerinin bağlı olduğu kaza ve livalara bildirilmek üzere gündelik bir cetvel hazırlanacaktır.

4- Ahalisi çıkarılan köylerde mevcut hanelerin miktarı ile buralarda bulunan Müslüman muhacir hakkında bir cetvel hazırlanması.

*5- Bu malumat her müstakil liva veya vilayette toplanarak hazırlanacak cetveller bu merkezlerde tasnif olunaca, nihayet 15 güne kadar hükümet merkezine gönderilecektir. Hazırlanacak olan cetvellerde her bölgenin ayrıntılarıyla belirtilmesine önem verilmesi kanunen bir zorunluluk olarak kabul edilecektir*²⁶⁵".

Mondros Ateşkesi'nin imzalanması sonrasında Osmanlı ülkesinin İtilaf güçlerince fiili işgali gerçekleşmiştir. Bununla birlikte İtilaf askeri yetkililerinin

²⁶³ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 102, Belge No : 58.

²⁶⁴ BOA, DH/İ-UM. Klasör No : 20/6, Dosya No : 2/12, Belge No : 5.

²⁶⁵ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 97, Belge No : 190; Dosya No : 101, Belge No : 62.

Osmanlı ülkesindeki azınlıkların iskân faaliyetlerini denetlemek amacıyla askeri ve siyasi temsilcilerini iskân bölgelerine sevk ettikleri görüldü. Bu görevliler gelişmeleri yakından tetkik ederek hükümet gerekli gördükleri noktalarda uyardırmaya başladılar²⁶⁶.

Bu yetkililerin kimi zaman yerel Ortodoks dini yetkililerle işbirliği yaptıkları da görüldü. Bu duruma örnek olarak Edirne valisinin 7 Ağustos 1335 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgraf gösterilebilir. Telgrafa göre Aynaz Metropolidi'nin başkanlığında biri sivil kıyafetli İngiliz ve Amerikalı iki subay ile beş Rum'dan oluşan bir heyetin Şarköy'de metropolithaneye geldikleri ve burada bir gün kaldıktan sonra Mürefte'ye gittikleri ve heyetin seyahat maksatlarının geri dönen Rumlara patrikhane tarafından ayrılmış olan paranın dağıtılması ve hükümetin sevkiyata ne derece yardımcı olduğunu araştırmak ve bunların hayvanat ve benzeri ihtiyaçlarını tedarik etmek için mevcut Rum nüfusunu saptama gibi nedenlere dayandığı Şarköy kaymakamlığından Edirne valiliğine bildirilmektedir²⁶⁷. Bu gibi faaliyetlerin Osmanlı iç işlerine bir müdahale olduğu açık olsa da o sırada İttihat ve Terakki Hükümeti'nin iktidardan çekildiği ve yerine itilaf güçleriyle işbirliği yapmaya dayalı politikalar üreten Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin iktidarı söz konusu olduğu için bu heyetlerin çalışmalarına engel olunmadı.

2 - Rum Ailelerinin Geri Dönüşü Sırasında Yaşanan Sorunlar

a - Sevkiyat Sırasında Yaşanan Zorluklar

Geride dönüş sırasında sert doğa koşullarının muhacirin kabilelerini olumsuz etkilediği görülmüştür²⁶⁸. Mevsim şartlarının kabilelere zarar vermemesi için

²⁶⁶ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 100, Belge No : 107; DH.EUM.AYŞ. Dosya No : 1/13, Belge No : 1.

²⁶⁷ BOA, DH.EUM.AYŞ. Dosya No : 18, Belge No : 15.

²⁶⁸ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 83, Belge No : 166.

kademeli nakliyat yoluna gidildi. Buna göre kabileler sevkîyat güzergâhı üzerindeki yerleşim merkezlerinde ya da jandarma karakollarında konaklayarak memleketlerine ulaştırılmaya çalışıldı. Bu arada Dâhiliye Nezareti'nce, kabilelerin karşılaştıkları iâşe sıkıntısının da güzergâh üzerindeki yerleşim merkezlerinin idari amirleri ya da jandarma karakol komutanları tarafından karşılanması yolunda direktifler verildi²⁶⁹.

Sevkîyat sırasında karşılaşılan önemli bir sorunda muhacirin ailelerinin kabileler arasında parçalanması olmuştur. İncelenen bir belgeden de anlaşıldığı üzere Ankara'nın Kalecik kazasında bulunan Rum ailelerinin memleketleri olan Bafra'ya geri dönmelerine rağmen bu ailelerin çocuklarının Ankara'da kaldıkları anlaşılmaktadır. Bu durumun derhal çözüme kavuşturulması ve çocukların da memleketlerine iade edilmeleri Dâhiliye Nezareti tarafından Ankara Vilayeti'ne bildirildi²⁷⁰. Aynı şekilde Dâhiliye Nezareti'nden Konya Vilayeti'ne 7 Ağustos 1334 tarihinde çekilen bir telgrafta da buna benzer bir durumun yaşandığı görülmektedir. Telgrafa göre memleketlerine sevk ve iade edilmek üzere Akşehir'den gönderilen üç yüz seksen altı Rum nüfusun arzu ve isteklerine bakılmadan zor kullanılarak sevk edildiği ve içlerinden pek çoğunun aile üyelerinin geride kaldığı ifade edilmektedir. Bu gibi durumların diğer ülkelerde duyulması durumunda tamir edilemez vaziyetlere yol açacağı, gönderilen Rum'ların geride kalan aile üyelerinin de iş eşyalarıyla birlikte sevk edilmeleri Dâhiliye Nezareti'nce Konya valiliğine tebliğ edildi²⁷¹.

b - Seferberlikten Kaçarak Komşu Ülkelere Firar Edenlerin Geri

Dönüşü

I. Dünya Savaşı'nın başlangıcında Osmanlı ülkesinde ilan edilen seferberlik çağrısına Rum nüfusun bir kısmı iştirak etmeyerek gerek tek başlarına gerekse

²⁶⁹ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 91, Belge No : 179; Dosya No : 93, Belge No : 119.

²⁷⁰ BOA, DH.UMVM. Dosya No : 159, Belge No : 33.

²⁷¹ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 90, Belge No : 56.

aileleri ile yurt dışına firar ettiler. Bu firarların ağırlıklı olarak Rusya, Yunanistan ve Bulgaristan'a yapıldığı incelenen belgelerden anlaşılmaktadır. Aileleriyle birlikte göç eden Rumların Osmanlı nüfus kütüklerinden kayıtları silindi ve bunların savaş sonrasında da Osmanlı ülkesine kabul edilmeyeceği firarların yaşandığı bölgelerin idari amirlerine hükümet kanalıyla bildirildi²⁷². Bu gibi firariler arasında hükümete vergi ya da Ziraat Bankası'na kredi borcu olanların borçlarının da geride bıraktıkları arazi, ev, bahçe gibi taşınmaz mülklerin müzayede sonucu satılmasıyla karşılanmaya çalışıldığı görüldü²⁷³.

Firari Rumların Osmanlı ülkesine geri dönüşleri savaş sonuna kadar engellendi. Ancak Mondros Ateşkesi'nin imzalanması, İttihat ve Terakki Partisi'nin iktidardan çekilip yerine Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin hükümeti oluşturması sonucunda İtilaf hükümetlerinin tepkisini çekmemek kaygısıyla firari Rumların Osmanlı ülkesine geri dönüşüne izin verildi²⁷⁴. Bunun sonucunda Rusya'ya firar etmiş olan Rumların kabileler halinde Trabzon ve çevresine geri döndükleri anlaşılmaktadır²⁷⁵. Ancak bu geri dönenlerle birlikte gizlice bölgedeki Rum nüfusunu artırmak amacıyla kuzey Yunanistan'dan Yunan vatandaşlarının da bölgeye getirildikleri Trabzon valiliğinin Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 18 Haziran 1335 tarihli telgrafından anlaşılmaktadır²⁷⁶. Aynı şekilde Menteşe Vilayeti'nden gelen şikâyetlerin de bu yolda olduğu anlaşılmakta ve bu bölgeye de bazı Yunan adaları ahalisinin Yunan hükümeti tarafından gönderildiğinden söz edilmekteydi²⁷⁷. Bu şekildeki gelişmelerle ülke içindeki Rum nüfus artırılmaya çalışılmakta ve özellikle Yunan hükümeti, ileride gerçekleştirmek istediği politikalarına önemli bir destek elde etmek istemekteydi.

Diğer taraftan Bulgaristan - Osmanlı sınırındaki Rumların da İtilaflar Devletleri'nden gelen yoğun baskılar sonucunda Osmanlı ülkesine kabul edildiği, bu

²⁷² BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 102, Belge No : 319; DH.EUM.ECB. Dosya No : 28, Belge No : 13.

²⁷³ MV. Defter No : 208, Karar Sıra No : 38.

²⁷⁴ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 98, Belge No : 48.

²⁷⁵ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 95, Belge No : 238, 277; Dosya No : 96, Belge No : 120.

²⁷⁶ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 101, Belge No : 19/136.

²⁷⁷ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 97, Belge No : 222.

toplulukların hem iaşelerini temin etme hem de iskânlarının sağlanması konusunda Osmanlı hükümetinin İtilaf hükümetlerinin baskısına maruz kaldığı ve bu taleplerin Osmanlı hükümetince yerine getirilerek sınır bölgesinde bekleyen Rum topluluklarının ülkeye kabul edilerek iaşe ve iskân masraflarının karşılandığı görülmektedir²⁷⁸.

c - İkamet Bölgelerine Geri Dönenlerin Emanete Bırakılan Hayvan Ve Eşyalarını Geri Alamamaları

Rumların sürgüne gönderildikleri sırada eski ikamet bölgelerindeki götürmeyecekleri eşyalar depo olarak ayrılan belli binalara kaldırılıp gözetim altına alındı. Aynı şekilde hayvanları da yerel idarelere emanet olarak bırakıldı. Bu arada yapılan incelemelerden sevk edilen Rumların yanlarında götürmedikleri mallardan Dâhiliye Nezareti, Ermenilerin mallarından ise Maliye Nezareti'nin sorumlu olduğu ve tasfiye komisyonunun Maliye Nezaretine bağlı olarak çalışacağı Talat Paşa tarafından yayınlanan 31 Kanunisi 1332 tarihli talimattan anlaşılmaktadır²⁷⁹. Bu uygulamayla tehcir edilen Ermenilerin mallarının satılacağı ve elde edilen gelirle Ermenilerin zorunlu olarak sevk edildikleri Suriye Vileyeti sınırları içindeki yerleşim bölgelerinde yeni haneler oluşturulacağı ki bunun da Doğu Anadolu'nun Ermeni nüfustan arındırılacağı anlamına geldiği anlaşılmalıdır. Buna karşılık Rumların mallarının tasfiye edilmeyeceği ve seferberliğin sonunda eski iskân bölgelerine geri dönmelerine müsaade edileceği düşüncesini Dâhiliye Nazırı Talat Paşa tarafından yayınlanan 7 Mart 1333 tarihli talimat da desteklemektedir:

“Rum emvali tavsiyeye tabi değildir. Yapılacak muamele sahip olunmuş emvali toplayarak güvenlik içinde saklanmasıdır. Rumların emvali ile ilgili yapılacak işlem tavsiye komisyonu bulunan yerlerde adı geçen komisyon tarafında, komisyonun olmadığı yerlerde en büyük mülkiye memurluğunun başkanlığında oluşturulacak

²⁷⁸ BOA, DH.UMVM. Dosya No : 1, Belge No : 77.

²⁷⁹ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 72, Belge No : 229.

*komisyon tarafından gerçekleştirilir. Şu halde taşınamaz mülklere örnek olmamak kaydıyla sevkiyat esnasında kendileri veya vekilleri taşınabilir eşyalarını satabilirler. Şimdilik sevk olunan erkeklerin mallarını sevk edilememiş ailelere vermelerinde herhangi bir mahsur yoktur*²⁸⁰. Ancak bazı bölgelerde tahliye edilmekte olan Rum köylerinin malları ve hayvanlarının depolara konularak yeterli güvenliğin sağlanmadığı, depoların mühürlenmediği, bu yüzden de Rum mallarının yağmalandığı görüldü. Hükümet bu durumun engellenmesi yolunda yerel idarelere kesin talimatta bulundu²⁸¹. Hükümetin bu talimatına rağmen Rum muhacirlerinin depolanması gereken mülkleri ve hayvanlarıyla ilgili yolsuzluklar sürdü. Kanımca bu durumun Rum emvallerinin de Ermeni emvalleri gibi tasfiye edileceği düşüncesinin yerel idareciler arasında yayılmış olmasından ve bu yüzden gerekli güvenlik tedbirlerin alınmaması sonucunda yerli halkın gayriresmi açıdan bu emvallerden yararlanmasına meydan verilmesinden kaynaklanmaktadır. İncelenen bir belgeden anlaşıldığı üzere İzmit mutasarrıflığına bağlı Geyve'den jandarma bölük komutanının Rumların hayvanlarını ve üzüm bağlarını yerli tüccarlar sattığı ve parasını da kendi hesabına geçirdiği öğrenilmektedir. Hükümet bu kişiyi işten el çektirerek mahkemeye sevk etmesine rağmen yolsuzlukların önüne geçemedi²⁸². Bu sürecin devam etmesinde verilen cezaların caydırıcı olmaması önemli bir etken oluşturmuştur.

Hükümet, Rumların eski ikamet bölgelerine geri dönüşlerine izin verdikten sonra, ikamet bölgelerindeki yerel idarecilere geri dönen Rumların hayvanlarının ve depolarda mevcut eşyaların iade edilmesini bildirdi²⁸³. Ancak sevk edilen Rumlardan mallarının kendilerine teslim edilmediği yolunda yoğun şikâyetlerin yapıldığı görüldü. Şikâyetlerden bir kısmının İtilaf yetkililerinin Rum sevkiyatını denetlediklerinden dolayı haksız kazanç elde etmek amacıyla yapıldığı bilinmekle birlikte önemli bir kısmının gerçek temellere dayandığı incelenen belgelerden anlaşılmaktadır. Edirne Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 1 Mayıs 1335

²⁸⁰ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 74, Belge No : 69.

²⁸¹ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 72, Belge No : 181.

²⁸² BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 80, Belge No : 139.

²⁸³ BOA, DH/İ-UM. Klasör No : 19/5, Dosya No : 1/88, Belge No : 10; Dosya No : 1/89, Belge No : 4.

tarihli telgrafta Tekfurdağı'na bağlı Marmara Ereğlisi'ne geri dönen Rumların mallarını geri alamadıkları yolunda yapılan şikâyetlerin tahkikat sonucunda haklı nedenlere dayandığı ve bu durumda suistimali görülen kişilerin süratle mahkemeye sevk edilerek mağdurların durumlarının düzeltilmesi yolunda önlemlerin alındığı bildirilmektedir²⁸⁴. Benzeri iki belgede de Marmara bölgesindeki Rum ahalisine ait olup çeşitli kişilere gerek satılma gerekse gasp edilmeden dolayı teslim edilmeyen mal ve hayvanlar nedeniyle Rum tebaanın kötü muameleye maruz kaldığı yer almaktadır²⁸⁵. Bunun üzerine hükümet tarafından gönderilen talimatta mağdur durumdaki ahalinin yerel idarecilerce el konulmuş veya ötekinin berikinin ellerine geçmiş neleri var ise derhal ekipler çıkarılarak bu eşyaların toplanması ve süratle sahiplerine teslim edilmesi bildirildi²⁸⁶. Yolsuzlukların engellenmesi ve aksaklıkların giderilmesi amacıyla hükümet tarafından Rum tebaanın geri döndüğü her vilayet merkezinde yerel idarece belirlenecek beş görevliden oluşan denetleme komisyonları meydana getirildi²⁸⁷. Bu komisyonlar yaptıkları incelemeler sonucunda saptadıkları aksaklıkları Dâhiliye Nezareti'ne bildirdiler. Bunun sonucunda görevinde ihmalkârlık ya da yolsuzluk tespit edilen kişilerin derhal Divanı Harbi Örfiye sevk edildiği görüldü. Bu duruma örnek olması amacıyla incelenen bir belgeden Istranca Rumlarının sevkiyatı sırasında kötü muamelede bulunduğu ve eşyalarının geri dönüşte kendilerine iadesinde yolsuzluk yapıldığı iddialarıyla Çatalca jandarma tabur komutanı Osman Bey ve adamlarının Divanı Harbi Örfiye'ye sevk edildiği anlaşılmaktadır.²⁸⁸ Bu suretle yolsuzlukların önüne geçilmeye Rum muhacirlerinin de mallarının iadesine çalışıldı. Ancak burada karşımıza önemli bir sorun da çıkmaktadır. Gerçekte Divanı Harbi Örfiye'ye nakledilen bu kişiler yolsuzluk suçunu işlediklerinden dolayı mı cezalandırıldılar, yoksa bölge Rum halkı tafafından sürgün nedeniyle belli bir nefretin oluşması nedeniyle asılsız nedenlerle ihbar edildikleri için mi cezalandırıldılar bu ayrımı yapamamaktayız. Bu yüzden kanaatimce suçu sabit

²⁸⁴ BOA, DH/İ-UM. Dosya No : 92, Belge No : 102.

²⁸⁵ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 97, Belge No : 201; Dosya No : 98, Belge No : 117.

²⁸⁶ BOA, DH/İ-UM. Klasör No : 19/5, Dosya No : 1/89, Belge No : 1.

²⁸⁷ BOA, DH/İ-UM. Klasör No : 19/3, Dosya No : 1/36, Belge No : 2.

²⁸⁸ BOA, DH.EUM.AYŞ. Dosya No : 1/73, Belge No : 1.

görüldüğü için cezalandırılanlar olmasına rağmen asılsız ihbarlarla işinden el çektirilenler de olduğu düşüncesindeyim. Ayrıca bu durumu örnek oluşturması anlamında savaş sonrası İstanbul'da yargılanıp idama mahkum edilen Boğazlayan Kaymakamı Kemal Bey'in kaymakamlık görevinde bulunduğu sırada sevk edilen Ermenilere ait bazı menkul ve gayrimenkul malların yağma edilmesinde ihmali olduğu, ve görevi kötüye kullandığı iddiaları ile Ankara vilayeti meclisi idaresinin 22 Ocak 1916 gün ve 185 sayılı lüzumu muhakeme kararı ile görevinden azledilmesini gösterebiliriz. Konya istinaf mahkemesinde yapılan duruşma sonucunda 25 Temmuz 1918'de kendisine yönelik itham edilen suçlardan beraatine karar verildi²⁸⁹. Bu örneğin de bazı durumlarda asılsız suçlamaların gerçekleştiğine kanıt oluşturduğu düşüncesindeyim.

3 - Emvali Metruke Sorunu

Emvali metruke sözlük anlamı olarak sahipsiz emlâklar anlamına gelmekte olup²⁹⁰, tezimizde yer aldığı anlamı da sevk edilen Rum ve Ermenilerden kalan ev, arsa, bahçeleri ifade etmektedir. Sevkiyatın başlangıcında Rumların geride bıraktıkları taşınamaz mülklerin yerel yönetimler tarafından korunması amacıyla vilayet merkezlerinde “*emvali metruke komisyonları*” oluşturuldu²⁹¹. Ancak bu komisyonların düzensiz çalıştığı ve hükümetçe korunması bildirildiği halde bazı emlâkların tüccarlara gayriresmi şekilde satışını gerçekleştirdikleri görüldü²⁹². Bunun üzerine Nazır Talat Paşa tarafından 31 Mart 1333 tarihinde bir talimat yayınlandı:

“Emvali metrukenin korunması ve idaresi mülki ve askeri idarelerden sağlanacak üyelerden oluşan bir komisyon aracılığıyla sağlanacaktır. İş bu komisyonun başkan ve üyeleri bu günlerde belirlenecektir. Komisyonun oluşumu ve

²⁸⁹ Necdet Sevinç, *a.g.e.*, s. 168.

²⁹⁰ Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki*, İstanbul, 1317, s. 169 – 1363.

²⁹¹ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 54/A, Belge No : 41; Dosya No : 54, Belge No : 274.

²⁹² BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 64, Belge No : 72.

*çalışmaya başlamasına kadar nakil olacak kişilere ait olup beraberinde götürmeyecekleri her türlü eşyanın ve gayrimenkullerin güvenlik birimlerince koruma altına alınması ve bu mülkleri satın almakta maksadıyla bölgeye tüccarların gelmelerine engel olunması*²⁹³”

Bu komisyonları oluşturan Rum emvali metrukesini muhafazasıyla görevlendirilen memurların masrafları Aşiretler ve Muhacirin Genel Müdürlüğü tahsisatından karşılandı. Ancak bir süre sonra bu tahsisatın, masrafları karşılamada yetersiz kalması üzerine, daha sonra değineceğimiz Rum bahçe ve bağlarından elde edilen hasat bedelinin Ziraat Bankası'na yatırılmasıyla oluşturulan fondan da yararlandı²⁹⁴.

Oluşturulan komisyonlar önce sevk edilen Rumlara ait çiftlik, hane, bahçe, gibi arazi miktarlarını ve kıymetlerini gösteren bir listeyi hazırlayıp bir kopyasını da ellerinde tutarak aslını Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiler²⁹⁵.

Bu şekilde, oluşacak herhangi bir suistimalin önüne geçilmeye çalışıldı. Belirlenen bu Rum emlâklarını gösterir listenin Dâhiliye Nezareti'ne ulaşmasından sonra listelerin gönderildiği bölgelere Dâhiliye Nezareti'nden emlâkların, sahipleri olan Rumlardan geri dönüşlerine kadar itina ile koruma altına alınması yolunda talimatlar gönderildi²⁹⁶.

Rumlardan kalan emlaklar üç farklı kullanıcı grubunun denetimi altına girdi. Bunlardan ilki sevkiyatın yapıldığı bölgelerdeki ya da o bölgeye diğer bölgelerden gelmiş olan Müslümanlar tarafından kontrol altına alınan evler oldu. Bu grupta yer alanlardan bir kısmının haksız kazanç elde etmek amacıyla bir kısmının da gerçekten ihtiyaçtan dolayı bu evlere yerleştikleri görüldü. İkinci kullanıcı grubu

²⁹³ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 74, Belge No : 315.

²⁹⁴ MV. Defter No : 121, Karar Sıra No : 134.

²⁹⁵ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 54/A, Belge No : 241; DH/İ-UM. Klasör No : 21/1, Dosya No : 93, Belge No : 2.

²⁹⁶ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 75, Belge No : 102; Dosya No : 77, Belge No : 182; Dosya No : 78, Belge No : 154; Dosya No : 92, Belge No : 37; Dosya No : 98, Belge No : 279. Bu çerçevede ağırlıklı olarak, Rum halkının nakil edildiği kıyı Karadeniz, Marmara, ve Trakya bölgelerine şifreli talimatların gönderildiği incelenen belgelerden anlaşılmaktadır.

Harbiye Nezareti oldu. Askeri amaçlarla kullanıma açılan bazı emvallerin kira bedeli karşılığında Harbiye Nezareti'nce yararlanıldığı görüldü. Üçüncü grup evlerse Dâhiliye Nezareti'nce muhacirlerin geri dönüşüne kadar koruma altına alınanlar oldu. Bu evlerden bazılarının daha sonra işgal bölgelerinden gelen Müslüman sığınmacılar yerleştirildi. Bu konu ileriki sayfalarda ele alınmıştır.

Bu arada bazı Rum muhacirlerinin sevkiyatın başlangıcında, yaşadıkları haneleri harap ederek göç ettikleri görüldü²⁹⁷. Bu durumun hükümet tarafından öğrenilmesi üzerine sevkiyatın yapıldığı bölgelerin idari amirlerine gönderilen talimatta sevk edilen Rumların hanelerine zarar vermelerinin süratle engellenmesi vurgulandı²⁹⁸.

Ancak bu engellemelere ve koruma altına alma çalışmalarına rağmen bazı Rum evlerinin zamanla bakımsızlıktan dolayı yıprandığı ve harap olduğu da anlaşılmaktadır. Bu durumdaki evler hakkında şu talimat yayınlanmıştır:

“Askeri nedenlerden dolayı dâhile sevk olunan Rumların emlâkları tasfiye kanununa tabi tutulmayarak, devlet adı geçen emlâkların korunmasını sağlama görevini muhacirin idarelerine vermiş olduğundan askeri nedenlerle dâhile gönderilmiş kişilere ait mevcut emlâkların harap olmaya başlamasından dolayı mülkiyet kanununun 48. maddesine göre hareket edilmesi gerekmektedir.” Harap olan evlerin tamiratının yapılması amacıyla yerel idareler tarafından evlerin onarımını yapacak yapı ustaları tedarik edildi. Bu sayede evlerin daha da harap duruma gelerek kullanım dışına çıkmaları engellenmeye çalışıldı.

Buna göre kullanılmayacak kadar harap duruma gelen ve yıkıntıya dönüşen hanelerin tamamen yıkılarak enkazından askeriye gerekebilecek parçaların depolara konulması sağlandı. Harap durumdaki emlakların yıkımının kontrol altında olması amacıyla yıkım bölgesinde Muhacirin Genel Müdürlüğü'ne bağlı bir memurun hazır bulunduğu anlaşılmaktadır. Az hasarlı olan hanelerin ise

²⁹⁷ Buna örnek olarak Şile kasabesindeki evlerini yıkarak Konya'ya göç eden Rum halkı hakkında bilgi veren belge gösterilebilir. BOA, DH/İ-UM. Dosya No : E/50, Belge No : 25.

²⁹⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Nezareti Mebani-i Emiriyye, Hapishaneler (DH.MB.HPS.) Dosya No : 35, Belge No : 4.

gerekli onarımlarının yapılarak hizmete açılmaları Harbiye Nezareti kanalıyla Dâhiliye Nezareti'nden bölge kumandanlıklarına bildirildi²⁹⁹.

İşkâna açılan Rumlardan kalan hanelerle ilgili bazı suistimallerin yaşanması üzerine hükümet, yayınladığı bir beyanat ile başka bölgelere nakil edilen şahısların emlak ve arazileri ile akaret ve benzerinin bedelsiz olarak şahısların idaresine terk ve tahsisinin mümkün olamayacağını bildirdi.³⁰⁰

Harbiye Nezareti'nin Dâhiliye Nezareti'ne yaptığı talep doğrultusunda yerleşim bölgelerindeki en büyük mülkiye memurunun başkanlığında oluşturulan komisyonun belirleyeceği Rumlardan kalan bazı boş evlerin kira bedeli karşılığında askeriyenin kullanımına tahsisi edildiği görüldü³⁰¹. Komisyonun bu çerçevede göç edenlerin geride bıraktıkları evlere değer biçerek kiralanacak yada satılacak evlerin bedellerini saptadıkları görüldü. Burada özellikle komisyonların, diğer ülkelere göç ederek Osmanlı vatandaşlığından çıkan kişilerin geride bıraktıkları ev, arsa, bahçe gibi taşınmaz mülklerin satışını yaparak Aşair ve Muhacirin Tahsisatı'na katkıda buldukları anlaşılmaktadır.

Bunun yanında Çanakkale Savaşları'ndan dolayı Gelibolu ve Biga mutasarrıflıkları sınırları içinde yer alan bölgelerden Hüdavendigâr, İstanbul ve Edirne vilayetleri ve Rus işgali altına giren Doğu Anadolu vilayetlerinden Kastamonu, ve Ankara vilayetlerine gelen Müslüman muhacir kabilelerinin adı geçen vilayetlerde sevk edilen ya da dış ülkelere firar eden Rumların geride bıraktıkları evlerine yerleştirilmeye başlandığı görüldü³⁰².

Muhacirlerin yerleşimi uygulamasının nasıl gerçekleşeceği Dâhiliye Nezareti'nce şu şekilde açıklanmıştır:

“Rumlardan kalan hanelerin muhacirlerin iskânına tahsisi muamelesinin tamamen Muhacirin Müdüriyet'ince gerçekleştirileceği ve ancak bu hanelerin satışı

²⁹⁹ BOA, DH/İ-UM. Klasör No : 7/9, Dosya No : 3/11, Belge No : 28, 41, 45, 48.

³⁰⁰ BOA, DH.UMVM. Dosya No : 142, Belge No : 50.

³⁰¹ BOA, DH/İ-UM. Klasör No : 93/3, Dosya No : 1/21, Belge No : 2.

³⁰² BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 88, Belge No : 209; Dosya No : 92, Belge No : 141; MV. Defter No : 212, Karar Sıra No : 202.

durumunda elde edilecek gelirin Dâhiliye Nezareti namına Ziraat Bankası'nın şubelerine yatırılması gerekmektedir. Rumlardan kalan eşya ve gayrimenkullerin Müslüman muhacirlere verilmesi işlemleri şimdiye kadar aşiretlerin ve muhacirlerin iskânından sorumlu müdüriyet tarafından gerçekleştirilmeyip taşınabilir veya taşınamaz eşya ve hanelerin idare ve hüsnü muhafazasıyla yerel idareler ilgilenmiş ve gayrimenkullerden bazılarını zorunluluktan dolayı kiraya vermişlerse bu kira bedelinin oluşturulacak komisyonlarca toplanması, Ziraat Bankası şubelerine yatırılması, bu suretle devlet bütçesi üzerindeki yükün azalmasının mümkün olabileceği anlaşılmaktadır³⁰³” sonradan Dâhiliye Nezareti'nce tasfiye komisyonu başkanlığına yazılan 16 Teşrinievvel 1333 tarihli talimatnamede bu konuyla ilgili daha ayrıntılı bir açıklama yapmaktadır :

“Muhacirin yerleştirilecek Rumlardan kalan hanelerin her mahalleye iskânın daha rahat gerçekleştirilebilmesi amacıyla mahalli idarelerce belirlenecek memurların gönderilmeleriyle her hanenin güvenliğini sağlayabilecek ve Müslüman muhacirlerinin zor durumda kalmaları engellenebilecektir. Ayrıca komisyonun da bu çalışmaları yakından takip edebilmesi için bu konuyla ilgili yeni görevlendirmeler yapılacak ve görevlendirme masrafları için Maliye Nezareti yardımıda bulunacaktır”³⁰⁴.

Askeriyeye tahsis edilen hanelerin kira gelirlerinin ve şahıslara satıştan elde edilen satış gelirlerinin Ziraat Bankası'na, Ziraat Bankası olmayan bölgelerde Osmanlı Bankası'na yatırılarak Dâhiliye Nezareti'ne gönderildiği ve buradan da muhacirlerin iskânında kullanılmak üzere yardım talep eden idari merkezlere havale edildiği anlaşılmaktadır³⁰⁵.

Muhacirin Müdüriyeti'ne bağlı şubeler için kiralanan Ermeni ve Rumlardan kalan bazı binaların kira bedellerinin bu şubeler tarafından ödenmesinin zorlaşması üzerine bu şekildeki binalardan şubelerin tahliye edildikleri, binaların başka şahıs ya

³⁰³ BOA, DH/İ-UM. Klasör No : 7/9, Dosya No : 3/11, Belge No : 50.

³⁰⁴ BOA, DH/İ-UM. Klasör No : 7/9, Dosya No : 3/11, Belge No : 2.

³⁰⁵ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 58, Belge No : 37.

da kurumlara kiralandığı Maliye Nezareti'nden gönderilen bir telgraftan öğrenilmektedir³⁰⁶.

Rumların geri dönüşlerine izin verilmesiyle birlikte eski ikamet bölgelerine geri dönen Rumların kimliklerini bir listenin hazırlanarak daha önce kendilerine ait olan emlakların belirlenip bu listede yer alması Dâhiliye Nezareti'nce Rum muhacirlerinin ikamet bölgelerindeki idari görevlilere bildirildi³⁰⁷. Ardından da Dâhiliye Nezareti'nden, Harbiye Nezareti'ne gönderilen bir telgrafla iç kısımlara nakil edilmiş olan gayrimüslim ahalinin memleketlerine döndüklerinde açıkta kalmamaları için askeriyenin kontrolü altında bulunan evlerin boşaltılması gerektiği bildirildi³⁰⁸.

Ardından Dâhiliye Nazırı tarafından 30 Teşrinievvel 1334 tarihli aşağıdaki talimat iskân bölgelerine gönderildi:

<i>“Edirne Vilayetine</i>	<i>Eskişehir Mutasarrıflığına</i>
<i>Adana Vilayetine</i>	<i>Urfa Mutasarrıflığına</i>
<i>Ankara Vilayetine</i>	<i>İçel Mutasarrıflığına</i>
<i>Aydın Vilayetine</i>	<i>İzmit Mutasarrıflığına</i>
<i>Halep Vilayetine</i>	<i>Bolu Mutasarrıflığına</i>
<i>Hüdavendigâr Vilayetine</i>	<i>Teke mutasarrıflığına</i>
<i>Diyarbakır Vilayetine</i>	<i>Canik Mutasarrıflığına</i>
<i>Sivas Vilayeti</i>	<i>Karesi Mutasarrıflığına</i>
<i>Kastamonu Vilayetine</i>	<i>Kayseri Mutasarrıflığına</i>
<i>Konya Vilayetine</i>	<i>Kütahya Mutasarrıflığına</i>

³⁰⁶ MV. Defter No : 216, Karar Sıra No : 104.

³⁰⁷ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 91, Belge No : 195.

³⁰⁸ BOA, DH/İ-UM. Dosya No : 20/1, Belge No : 1/13.

Mamüretülaziz Vilayetine

Maraş Mutasarrıflığına

Menteşe Mutasarrıflığına

Niğde Mutasarrıflığına

Askeri nedenlerden dolayı iç bölgelere sevk ve nakil edilmiş, ahalilerin memleketlerine iadelerine hükümetçe izin verilmiş ve geri dönmek isteyenlerin seyahatleri sırasında güvenliklerini sağlamaya yönelik tedbirler alınmıştır. Mütarekenin imzalanmasından sonra askerin ve yerlilerin işgali altında bulunan emlâk ile kiraya verilmiş olan meskenlerin vakit geçirmeksizin tahliyesiyle peyderpey geri dönecek olan şahısların iskânlarının süratle yapılması

*Nazır namına*³⁰⁹

Bu talimatname çerçevesinde Rumlardan geri dönenlere mülkiyeti kendilerine ait hane ve binaların iade edilmeye başlandığı anlaşılmaktadır. Rumlardan kalan binalar arasında Rum okulları ve kiliselerin bulunduğu ve bunların emvali metruke komisyonları tarafından koruma altına alındığı incelenen belgelerden anlaşılmaktadır. Bununla birlikte kimi bölgelerde bu binalara muhacirin yerleştirildiği, okulların ve kiliselerin yeterince gözetim altında tutulamamasından dolayı yağmalandığı, içlerindeki değerli eşyaların gasp edildiği yapılan şikâyetler de ortaya çıkmaktadır³¹⁰. Hükümetçe yapılan tahkikat sonucunda bazı kilise ve okullarda yer alan ibadet ve eğitim araçlarının yağmalandığı binaların usulsüz kullanıldığı görüldü. Dâhiliye Nezareti tarafından yayınlanan bildiriyle eksikliklerin derhal tamamlanması ve bu kurumların muhacirlerin geri dönüşüyle yeniden hizmete açılarak suistimalleri görülenlerin yargılanması vurgulandı³¹¹. Bununla birlikte

³⁰⁹ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 92, Belge No : 199.

³¹⁰ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 93, Belge No : 108.

³¹¹ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 94, Belge No : 163.

evlerin zamanında hazırlanıp eski sahiplerine iade edilememesinden dolayı bazı rum muhacirlerinin zor durumda kaldıkları görüldü. Bu göçmenlerin bir kısmının şehir sokaklarında, mezarlıklarda ve boş arsalarda yığılmaları hiç de sağlıklı bir görünüm arz etmemekteydi. Hükümet elinden geldiği ölçüde hızlı davranarak evlerin derhal hazırlanmasına, boş olan binalara Rumların yerleştirilerek geri dönen muhacirlerin sıkıntılarını hafifletmeye çalıştı.

Rumlardan arta kalan tarla ya da bahçelerin Rumların zorunlu iskân bölgelerine sevk edilmelerinden sonra da işletildiği görüldü. Özellikle Marmara ve Ege Bölgeleri'nde Rum zeytinliklerinin, üzüm bağları ve incir bahçelerinin, Akdeniz bölgesinde narenciye bahçelerinin, Karadeniz bölgesinde fındık bahçelerinin üretime devamı hükümet tarafından sağlandı. Aydın ve Hüdavendigâr bölgesinden sevk edilen Rumlardan kalan zeytinliklerin Dâhiliye Nezareti'nin gönderdiği emir çerçevesinde önce miktarları saptandı ve kayıtları tutuldu³¹².

Ardından bu zeytinliklerin sahipleri geri dönene kadar her il merkezinde oluşturulan emvali metruke komisyonlarınca görevlendirilecek kişiler tarafından işletilmesi kararlaştırıldı³¹³. Bu şekilde zeytinliklerin hem işletilmemesinden dolayı verimlerinin düşmesi engellendi, hem de bu zeytinliklerden elde edilen ürünlerle hükümete kaynak aktarımı sağlandı. Zeytin hasatı sonucunda elde edilen zeytinlerin ve Rumlardan kalan zeytinyağlarının, zeytin fabrikası olan tüccarlar arasında yapılacak müzayede sonucunda en yüksek bedele satılması emvali metruke komisyonunun çalışmalarıyla mümkün oldu³¹⁴. Daha sonradan bu zeytinliklerin yapılan ihale sonucunda bölge halkından kişiler tarafından işletilmeye başlandığı, ancak bu kişilerin zeytinlikleri gerçek bedellerinden daha düşük bir fiyata işlediklerinden dolayı hükümetçe verilen emir çerçevesinde, zeytinliklerin yeniden ihalesinin açılması ve İstanbul'da işletmeye talip olacak kişiler arasında yeniden

³¹² BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 55, Belge No : 52, Dosya No : 68, Belge No : 178; DH.EUM.3.ŞB. Dosya No : 8/79, Belge No : 4.

³¹³ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 67, Belge No : 201.

³¹⁴ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 62, Belge No : 40; Dosya No : 77, Belge No : 232; DH/İ-UM. Dosya No : 93/1, Belge No : 1/67.

yapılacak müzayede sonucu en yüksek bedeli ödeyen kişilere ihalenin bırakılması sağlandı³¹⁵.

Bunların yanında sevk edilen bölge Rumlarının geride bıraktıkları kuru üzüm ve incirlerin de tüccarlara piyasa fiyatında satılarak elde edilen gelirin askeriye bırakılması sağlandı³¹⁶. Ayrıca hasat sonucu elde edilen ürünlerden alınacak olan öşür vergisinin de Muhacirin Müdüriyeti'nin çalışmalarına destek sağlamak amacıyla muhacirin tahsisatına yatırıldığı anlaşılmaktadır³¹⁷.

Rumların geri dönüşlerine izin verilmesiyle birlikte geri dönenlere sahibi oldukları zeytinlikleri iade edildi³¹⁸. Ancak bu zeytinliklerin işletimi sonucu alınacak olan öşür vergisinin durumu belirsizliğini korudu. Hükümet bu belirsizliği giderebilmek amacıyla memleketlerine geri dönen Rum muhacirlerinin 1334 senesi zeytin öşrünün durumunu belirleyen 7 Nisan 1335 tarihli aşağıdaki kararnameyi yayınladı :

“Birinci madde: Genel savaş sırasında farklı bölgelere tehcir edilip sonradan memleketlerine geri dönenlerden zeytinliklerin kendilerine ait olduğu köy ihtiyar heyeti tarafından onaylanan kişilerin 1334 senesi zeytin mahsulünün idare meclisince kaç kilo zeytinyağına dönüşeceği saptanacak ve bu zeytinyağı üzerinden ne miktar öşür alınacağı belirlenecektir.

İkinci madde: Daha önceden muhacirin namına maliye memurlarının söylemleriyle kayıt ettirilen miktarın dışında kalan zeytin mahsulünün kayıt dışı olarak görüleceği gibi bir durumu gizleyip yalan beyanda bulunan köylerin ihtiyar heyetleri hakkında ceza kanununun 155. maddesi mucebince muamele edilecektir.

Üçüncü madde: İş bu kararname yayınlanma tarihinden itibaren geçerlidir.

³¹⁵ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 89, Belge No : 180.

³¹⁶ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 68, Belge No : 178.

³¹⁷ BOA, DH/İ-UM. Klasör No : 7/1, Dosya No : 45, Belge No : 2.

³¹⁸ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 93, Belge No : 209.

Dördüncü madde: iş bu kararnamenin uygulanmasına adliye ve maliye nazırları onay vermişlerdir”³¹⁹.

Batı Anadolu’daki zeytinlikler dışında Karadeniz bölgesinde sevk edilen Rumlardan kalan fındık bahçelerinin durumu hakkında Dâhiliye Nezareti’nden Trabzon vilayetine gönderilen 28 Temmuz 1334 tarihli talimatname aydınlatıcı bilgi vermektedir. Bu belgeye göre 22 Temmuz 1334 tarihinde Dâhiliye Nezareti’ne Giresun ve çevresinde Rumlardan kalan fındık bahçeleri mahsulünün yerel idarece keşfinin yapılmakla tasfiyenin gerçekleştirildiği, yapılan keşif sonucunda fındık mahsulünün tahmini bedelinin 150.000 lira taban fiyattan müzayede yapılması gerektiği Canik Tasfiye Komisyonu Başkanlığı’ndan bildirilmiştir.

Dâhiliye Nezareti bu telgrafa gönderdiği cevapta fındık mahsulünün tamamen toplandığında söz konusu fındıkların saptanan keşif bedeli üzerinden vilayet idare meclisinin gözetimi altında yapılacak müzayede ile hiçbir haksızlığa meydan vermeden satılmasının acilen gerektiği bildirdi³²⁰.

Bunların dışında savaş sırasında seferberlik emrine itaat etmeyip aileleri ile birlikte Yunanistan ve Bulgaristan’a firar eden Karesi, Ayvalık, Hüdavendigâr bölgelerinin Rumlardan kalan zeytinlerin satışından elde edilen gelirin Harbiye Nezareti tahsisatına aktarılması sağlandı³²¹. Adı geçen bölgelerden Osmanlı ülkesi dışına firar edenlerden Ziraat Bankası’na kredi borcu olanların borçları, bıraktıkları emlak ve arazilerin satışından elde edilen gelirlerle karşılandı. Diğer firar edenlerin mülk ve arazileri sorunu ise Bulgaristan ve Yunanistan ile yapılan antlaşmalar gereği olarak Osmanlı ülkesine göç eden Müslümanların bu ülkelerde bıraktıkları mülk ve arazilere, yine bu ülkelere firar eden Rumların yerleştirilmesi, Osmanlı ülkesine gelen Müslümanların da firar eden Rum arazilerine yerleştirilmeleri şeklinde çözüme kavuşturuldu³²².

³¹⁹ BOA, DH/İ-UM. Klasör No : 20/21, Dosya No : 14/30, Belge No : 5.

³²⁰ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 89, Belge No : 181, ayrıca buna benzer bir belgede Giresunlu bir Rum’a ait fındık bahçesinin mahsulünün toplanıp satış bedelinin muhacirin tahsisatına yatırıldığı bildirilmektedir; DH/İ-UM. Dosya No : 20/17, Belge No : 12/68.

³²¹ BOA, DH/İ-UM. Dosya No : 7/9, Belge No : 3/11.

³²² M.V., Defter No : 207, Karar Sıra No : 33.

Sevk edilen Rumların geride bıraktıkları bahçe ve araziler gibi işletmelerinin de çalışmalarını hükümetin sağladığı görüldü. Meclis-i Vükela mazbataları arasında geçen bir belgede Ayvalık'tan sevk edilen Rum ahalisinden kalan zeytin sıkma fabrikalarının hükümet tarafından işletildiği yer almaktadır³²³.

Rumların sevk edilmeleriyle birlikte geride kalan mülkleri arasında bazı maden cevherlerinin de bulunduğu görülmektedir. Bu duruma örnek olarak Meclisi Vükela mazbatalarında yer alan bir belgede Adana'dan uzaklaştırılan Rumlara ait 500 ton krom cevherinden söz edilmektedir³²⁴. Aynı şekilde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir belgede de Edremit'ten sevk edilen Rumlardan kalan kömür yığınlarından söz edilmektedir³²⁵. Bu maden cevherlerinin Dâhiliye Nezareti'nce satış bedeli üzerinden satın alınarak, bedelin Aşiretler ve Muhacirin Tahsisatı'na yatırıldığı anlaşılmaktadır. Buna benzer bir durum Gelibolu'dan İstanbul'a gönderilen bakırların bombardımanlarda yanmış yerlerden ve sakinleri tahliye edilmiş Rum köylerinden toplanılarak piyasa satış bedeli karşılığında satın alındığı bildirilmektedir³²⁶.

Mondros Ateşkesi'nin imzalanmasından sonra İtilaf Devletleri'ne mensup görevlilerin Osmanlı ülkesine gelerek Rumların geri dönüşleri ve iskânlarıyla ilgili uygulamalara müdahale ettikleri görüldü. Bunun sonucunda özellikle Marmara Bölgesi'nde yoğunlaşan İtilaf görevlilerinin faaliyetleri rahatsızlık yarattı. Hüdevendigâr valisinden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 6 Ağustos 1335 tarihli bir telgrafta geri dönen Ermeni ve Rumların iade olunan eşyaları ve gayrimenkulleri hususunda güvenliği sağlama görevini üstlenen jandarma idarelerinin çalışmalarına orada bulunan İngiliz siyasi ve Fransız askeri temsilcileri tarafından mütareke şartları göstererek müdahalede bulunulduğu yolunda şikâyetler yer almakta, ne yapılması gerektiği de sorulmaktadır³²⁷.

³²³ M.V., Defter No : 208, Karar Sıra No : 79.

³²⁴ M.V., Defter No : 205, Karar Sıra No : 120.

³²⁵ BOA, DH/İ-UM. Dosya No : 93/1, Belge No : 1/13.

³²⁶ BOA, DH/İ-UM. Dosya No : 80/1, Belge No : 3 /21.

³²⁷ BOA, DH/İ-UM. Klasör No : 20/22, Dosya No : 14/11, Belge No : 4.

Dâhiliye Nezareti sorunu Hariciye Nezareti'ne iletmiş ve bu durumun mütareke şartlarına uygunluğu sorgulanmıştır. Hariciye Nezareti'nin Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 4 Teşrinievvel 1335 tarihli cevap şu şekildedir :

“İtilaf Devletleri ile imzalanan mütarekename Ortodoks kilisesinin cemaatinden olan Osmanlı tebası hakkında bir kayıt içermemekte, yalnız IV. maddesinde İtilaf Hükümet'ine mensup askeri esirler ve Ermeni esirler İstanbul'da toplanacak ve kayıtsız şartsız itilaf hükümetlerine teslim olunacaktır- denilmektedir. Nakil ve tebid edilmiş olan Ermenilerin kayıtsız şartsız İtilaf Hükümetleri'ne teslim edileceği kaydından maksat bunların tahliye ve kendilerine teslim edilmesi olup, yoksa ne taşınabilir eşyalar ve gayrimenkuller hakkında yapılan çalışmalara, ne de güvenlik ve inzibati sağlamaya yönelik jandarmaların teftişlerine hiçbir şekilde karışma hakkını vermediğinden, bu gibi durumlarda Fransız ve İngiliz delegelerinin müdahaleleri uygun görülmemektedir. Bununla birlikte gerek Ermenilerin gerekse Osmanlı tebasında bulunan Ortodoksların yerleştirilmeleri ve taşınabilir eşyaları ile gayrimenkullerinin kendilerine iadesi konusunda gerekli tedbirlerin Osmanlı memurlarınca alınması icap eder”³²⁸.

Hariciye Nezareti'nin bu beyanatına rağmen İtilaf görevlilerinin engellemeleri ve bu suretle Osmanlı iç işlerine müdahaleleri sürdü. Durum incelendiğinde Osmanlı Devleti'nin mütareke sonrası fiilen sona ermesinden dolayı bu müdahalelerin de engellenmediği görülmektedir.

³²⁸ BOA, DH/İ-UM. Klasör No : 20/22, Dosya No : 14/11, Belge No : 2.

III - OSMANLI HÜKÜMETİNCE ERMENİ TEHCİRİ KARARININ ALINMASI VE UYGULAMA

A - Tarih Boyunca Çarlık Rusyası'nın Anadolu'ya Yönelik İstekleri ve Çarlık Rusyası ile Diğer Batılı Devletlerin Osmanlı Ermenilerine Yönelik Kışkırtmaları

Çarlık Rusyası ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerin yoğunlaşması Rusya'da Çar I. Petro'nun iktidara gelmesi ile olmuştur. Çar Petrol Rusya'yı bir kara devleti olmaktan çıkararak, sonraki dönemlerde Rusya'nın temel amacı haline gelecek “*sıcak denizlere ulaşma*” fikrini ortaya atmıştır. Bu fikrin hayata geçirilmesinde yani Akdeniz'e ulaşmada kendisine en büyük engel olarak Osmanlı Devleti'ni görmüştür. Rusya Akdeniz'e ulaşmada önündeki Osmanlı engelini aşabilmek için çeşitli projeler ortaya koymuştur. Ya doğrudan Karadeniz egemenliğini gerçekleştirip Boğazları zorlayarak Akdeniz'e ulaşmayı deneyecek, bunu gerçekleştirmede bir takım engellerle karşılaşınca Balkanlar'da *Şövanist Slav Birliği*³²⁹ düşüncesini hayata geçirmeye çalışacak, bu bölgede batılı devletlerin bir takım engellemeleri ile karşılaşınca da Doğu Anadolu Ermenilerinin kendisine bağlanmasını sağlayarak İskenderun Körfezi üzerinden Akdeniz'e ulaşabilecekti.

Rusya ile Türkiye arasındaki ilişkilerde XVIII. Yüzyıldan itibaren Rusya'nın süratle çağdaşlaşıp güçlenmesi ve Osmanlı ülkesine yönelik genişleme siyaseti izlemesi belirleyici etken olmuştur. İzlediği bu emperyalist siyaseti Rusya

³²⁹ Akdes Nimet Kurat, *a.g.e.*, s. 83.

haklı bir dava göttüğünü ileri sürerek legal hale getirmeye çalışmıştır. Önceleri Osmanlı Hıristiyan tebaasının haklarını koruma siyasetini izleyen Rusya, sonraları “*Ortodoks – Slav kardeşlerini Türk boyunduruğundan kurtarma*” rolünü üzerine alarak fetihçi isteklerinin bir takım ideolojik formüllerle örtülmesini sağlamış ve Osmanlı Devleti’nin kendisi tarafından yıkılmasının “*ilahi ve tarihi bir misyon*” olduğunu savunmaktan geri durmamıştır³³⁰.

II. Viyana Kuşatması sonrasında Osmanlı Devleti’ne karşı oluşan *Kutsal İttifak* içinde yer alan Çarlık Rusyası ordularının uzun bir kuşatma sürecinden sonra Karadeniz’in kilidi olarak nitelenen Azak Kalesi’ni 19 Temmuz 1699’da ele geçirmesi sonucu Rusya ilk kez Karadeniz’e adım atmıştı³³¹. Bu gelişme ile yani Rusya’da sıcak denizlere inme fikrinin doğması ile Ermeni sorunu aynı tarihlerde ortaya çıktı ve eş zamanlı olarak gelişti. Genel olarak incelendiğinde Ermeni sorunu Balkanlar’daki diğer Hıristiyan unsurlar arasında ortaya çıkan bağımsızlık hareketlerinde görüldüğü gibi Rusya’nın etkisiyle ortaya çıkmıştır.

Rusya’nın Ermeni topluluklarıyla ilgilenmesi Çar Petro devrinde başlamıştır. Petro’nun 1723 – 1724 tarihlerinde Rusya’nın sınırlarını Kafkasya’ya kadar ulaştırması sonucu Rus hükümeti bölgedeki Gürcü ve Ermeni prenslikleri ile ayrı ayrı dostluk ve ticaret anlaşmaları imzalamış ve bu çerçevede Gürcü ve Ermeni cemaatleri ile ticaret yapmayı ve bu iki topluluğun ileri gelen ailelerinin çocuklarını eğitmeyi kabul etmiştir³³².

Petro sonrası dönemde Osmanlı ordu mekanizmasında yaşanan bozulma ve ters orantıda Rus ordusunun giderek güçlenmesi Rus hükümdarı Çariçe II. Katerina’da Rusya’nın Osmanlı Devleti’ni yok etmek yolundaki büyük amacına ulaşabileceği kanaatinin doğmasına yol açmıştır. Bunu gerçekleştirmenin ilk aşamasında Karadeniz’e ulaşıp Kırım Rusya’ya ilhak edilecek, sonraki aşamada da Boğazlar ile İstanbul ve Ege Denizi’ndeki adaların Rus egemenliği altına alınması suretiyle Osmanlı Devleti’ne son verilebilecekti.

³³⁰ Akdes Nimet Kurat, *a.g.e.*, s. 99.

³³¹ *A.g.e.*, s. 13.

³³² Muammer Demirel, “a.g.m.”, *Dünden Bugüne Türk – Ermeni İlişkileri*, Ankara, 2003, s. 205.

Rusya'nın bu hedefe ulaşmak ve Osmanlı Devleti'nin de bunu engellemek amacıyla başlattıkları 1768 – 1774 Osmanlı – Rus Savaşı'nın Osmanlı Devleti tarafından kaybedilmesi Rusya'yı Karadeniz'de gerçek bir otorite haline getirecek Küçük Kaynarca Antlaşması'nın imzalanmasına yol açtı. Küçük Kaynarca Antlaşması'nın özellikle 7. ve 14. maddeleri Rusya'ya Osmanlı ülkesindeki Ortodoks – Hıristiyan tebaa üzerinde himaye hakkı tanımakta ve bu yolla Rusya'ya Osmanlı içişlerine karışma hakkını vermektedir³³³.

Bu çerçevede 1783 yılında Rusya Kafkasya'da bulunan Gürcü ve Ermeni prenslikleriyle olan ilişkilerini daha da geliştirerek onların siyasal varlıklarını İran ve Osmanlı devletlerine karşı korumayı garanti etmiştir.

Rusya'da eğitim gören Ermeni ve Gürcü gençlerden bir kısmı kendi ülkelerine dönerek yaşadıkları bölgelerde Rus etkisinin yayılmasını sağlamışlar, çoğunluğu ise Rus ordusunda subay olarak kalmışlardır. Ermeni ve Gürcü subaylar, Rusya'nın 1806 – 1813, 1827 – 1829 ve 1877 – 1878 Osmanlı savaşlarındaki başarılarında önemli bir etken olmuşlardır.

Rusya önce Ermeni ve Gürcü gençlerin Rus okullarında eğitim görmelerini sağlamış, ancak daha sonraları katılımı arttırabilmek için Ermeni ve Gürcü isimleriyle okullar açmaya başlamıştır. Bu nitelikte Rusya'da açılan ilk eğitim kurumu 1816 yılında Moskova'da *Lazarian Enstitüsü* olmuştur. Bu eğitim kurumları sadece Rusya Ermenilerinin değil aynı zamanda Osmanlı Ermenilerinin de eğitimleriyle ilgilenmekte ve bunlar arasında bir siyasal hareket başlatmaya çalışmaktadır³³⁴.

Rusya'nın Osmanlı Ermenilerini kendi yayılmacı istekleri açısından kullanmaya başlaması 1806 - 1812 Osmanlı – Rus Savaşı'na kadar geriye uzanmaktadır. Bu savaş sırasında önemli bir miktar Osmanlı Ermenisi Rusya'ya destek verdi ve Rusya da 16/28 Mayıs 1812 tarihinde yapılan Bükreş Antlaşması'yla

³³³ Akdes Nimet Kurat, *a.g.e.*, s. 28 - 30.

³³⁴ Muammer Demirel, "a.g.m.", *Dünden Bugüne Türk – Ermeni İlişkileri*, s. 206.

Osmanlı Devleti'ne karşı düşmanca harekette bulunan bu Ermeni tebaanın Osmanlı Devleti tarafından affedilmesini sağlatmıştır³³⁵.

1827 – 1829 Osmanlı – Rus Savaşı sırasında da Doğu Anadolu Ermenilerinin gerek casusluk ve kılavuzluk yaparak, gerekse silahlı gönüllü birlikler oluşturarak Rusya'ya destek verdikleri görülmüştür. Savaş bittikten sonra Rusya bu Ermeni toplulukları Rus tabiiyetini kabul eden Ermeni din adamlarının aracılığıyla ve Rus işgal komutanı General Pankratyev'in gizli ve açık olarak yaptığı baskılarla Rusya'ya göç etmelerine neden olmuştur. Bunun sonucunda Doğu Anadolu'dan yaklaşık 100.000 Ermeni Rus topraklarına göçmüştür. Rusya göç ile hem kendi ülkesinde bir işgücü oluşturmak, hem de bütün Ermenilerin hamisi olduğunu göstermek istemiştir. Nitekim bu olaydan sonra Ermeniler arasında Rusya'yı koruyucu ve kurtarıcı görme eğilimleri yaygınlık kazanmıştır³³⁶.

Ermeni ayrılıkçı hareketinin oluşmasında Rus etkisinin yanında Avrupa'da eğitim gördükten sonra geri dönen Ermeni gençlerinin sahip oldukları bağımsızlık düşüncelerini kendi cemaatleri içinde yaymaları da önemli bir etken olmuştur. Ayrıca Tanzimat Fermanı ile Ermenilere tanınan haklar ayrılıkçı hareketlerin yaygınlaşması için uygun siyasal ve hukuki zemini hazırlamıştır. 1847 yılında Rum Patrikhanesi'ne kendi cemaatlerinin işlerini yürütme yetkisi veren muhtıranın Ermenileri de kapsayacak şekilde genişletilmesi sonucu Ermeniler kendilerini temsil edecek bir ruhani ve bir cismani olmak üzere iki meclise sahip oldular.

Elde edilen bu haklar bazı Ermeniler tarafından yeterli görülmedi, Ermeni azınlığı özerk bir duruma getirebilmek ve kendilerine ait bir yönetim alanına sahip olabilmek amacıyla hareket etmelerine yol açtı. 1848'de Meclis-i Maarifin oluşturulması ve burada Ermenilere özerk hareket alanının sağlanması, 1853'de de Kırım Savaşı'nın çıkması Ermeni ayrılıkçı hareketlerinin ivme kazanması sonucunu ortaya çıkardı. Ermeniler kendi isteklerini içeren bir nizamname hazırladılar ve bunu Sadrazam Mustafa Reşit Paşa kabinesine iletiler. Bu istekler "*Nizamname-i Ermeniyan*" adı altında kabul edildi. Nizamname-i Ermeniyan'ın içinde "*Ermenilerin*

³³⁵ Akdes Nimet Kurat, *a.g.e.*, s. 51.

³³⁶ Muammer Demirel, "a.g.m.", *Dünden Bugüne Türk – Ermeni İlişkileri*, s. 207.

Anayasası”, 5. bendinde de “*Ermeni Milletvekilleri*” deyimleri yer almıştır. Bu nizamnamenin yapısı Ermenilerin bağımsızlığa hazırlanmalarında önemli bir aşama kaydettiklerinin göstermektedir³³⁷.

Ermeni ayrılıkçı hareketine verilen bir başka destek de Osmanlı ülkesinde görülen Hıristiyan misyonerleri aracılığıyla olmuştur³³⁸.

Protestan (Evangelica) hareketlerin Osmanlı ülkesinde etkin olarak faaliyet göstermeye başlaması 1831 yılına kadar geri gitmektedir. Süreç içinde Protestan misyonerlerinin Osmanlı ülkesindeki etkisi giderek artmış ve I.Dünya Savaşı başlarında misyonerler doktorlarıyla birlikte dokuz hastane, 426 okul ve devam eden 25.000 öğrenci gibi önemli bir güce ulaşmışlardır.

ABD misyonerlerinin hedef kitlesi azınlıklar ve özellikle de Ermeni topluluklarıdır. Protestan misyonerleri Ermenileri Türklerden ayırmayı, Ermenileri batılı değerlere ulaştırmayı ve Ermenilerin üzerinden Anadolu’da yer edinmeyi amaçlamışlardır. Bu yüzden misyonerler ermeni milliyetçiliğini teşvik etmişlerdir³³⁹.

Osmanlı azınlık ve cemaatleri de herhangi bir batılı devletin koruması altına girmekte büyük bir istek gösteriyorlardı. Çünkü bu sayede koruması altına girdikleri devlete Osmanlı devleti tarafından tanınan ayrıcalıklardan onlar da yararlanabilecek, kendilerine daha önce bilinçlendirilmiş olan bağımsızlık fikrini daha rahat hayata geçirebileceklerdi. Özellikle bu durum batılı devletler tarafından Osmanlı ülkesinde açılan yabancı okulları sayesinde gerçekleştirilebilmiştir.

Ermeni topluluklara sempati ile yaklaşan yalnızca Amerikalılar değildi. Fransızlar da Ermenilere destek vermişler ve kendileri tarafından Osmanlı ülkesinde açılan okullarda Ermeni gençlerine bağımsızlık fikrini empoze edebilmişlerdir³⁴⁰.

³³⁷ Turgay Uzun, “a.g.m.”, *Dünden Bugüne Türk – Ermeni İlişkileri*, s. 198.

³³⁸ Esra Danacıoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Amerikan Board Okulları ve Ermeniler”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, III/ 9-10, (2000), s. 135.

³³⁹ H. Tahsin Fendoğlu, “Ermeni Probleminin Doğusunda Amerikan Protestan Misyonerlerinin Rolü”, *Ermeni Araştırmalar I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, cilt : I, Ankara, 2003, s. 458.

³⁴⁰ İlknur Haydaroglu, “Ermeni Toplumunu Osmanlı’dan Koparan, Ermeni ve Amerikan – Ermeni Okulları”, *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, cilt : I, Ankara, 2003, s. 471.

1877 – 1878 Osmanlı – Rus Savaşı Osmanlı Devleti'nin yenilgisiyle sonuçlanmıştır. Bu savaş sırasında işgal altına giren Doğu Anadolu illerinde Rus ordusuna lojistik destek veren ve çeşitli taşkınlıklarda bulunarak bölgedeki Müslüman tebaaya kötü davranan Ermeniler Rus ordusunun geri çekilmesi sırasında Rusya'ya göç etmeye başladılar. Halbuki Rusya, Ermenilere bu savaş sırasında daha önce 1828'de yaptığı gibi bir teşvikte bulunmamış, tam tersine bu göç hareketini istememiştir. Rus yetkililer çeşitli kararname yayınlayarak Ermenilerin göç eden Türklerin bölgeye geri dönmeleri üzerine evlerini terk etmemelerini, yerlerinde kalmalarını, Rusya'nın ve Berlin Antlaşması'nı imzalayan diğer devletlerin kendilerine sağladıkları himayenin güveni altında yaşamalarını beyan etmişlerdir. Buna rağmen 3000 civarında Ermeni Rus kontrolündeki Tiflis'e göç etmiştir.

Ermenilere yönelik Rus politikası 1881 yılında Çar II. Aleksander'in bir sosyalist tarafından öldürülmesi ve Ermenilerle sosyalistler arasında yakın ilişkiler kurulmaya başlaması üzerine değişmiştir. Çar III. Aleksander döneminde Rusya güçlü bir *anti-Ermeni* politikası izlemeye başladı. Bu çerçevede sınırları içinde yaşayan Ermenilerin milli duygularının öldürülmesi ve *Ruslaştırılması* amaçlandı. Bu politika 1880'li yılların sonlarına kadar sürdü³⁴¹.

Rusya kendi içindeki Ermenilere yönelik bu baskı politikasını takip ederken Anadolu Ermenileriyle olan yakın ilişkisini sürdürdü. 1877 – 1878 Savaşı sonunda yapılan Saint Stefano (Yeşilköy) Antlaşması'yla sadece Doğu Anadolu Ermenilerini kapsayan ve ardından yapılan Berlin Antlaşması'yla Osmanlı ülkesindeki tüm Ermeni nüfusu içine alacak şekilde genişletilen reform programının yakın takipçisi oldu. Bunda da Türkiye Ermenilerinin sadece İngiltere'nin kontrolü altına girmesinin menfaatleriyle uyuşmaması önemli bir etken oldu. Bu yüzden de Rusya 1880'li yıllarda Anadolu'da çıkan Ermeni isyanlarına el altından destek vermeyi sürdürdü. Bu destek zaman içinde İngiltere'nin Erzurum konsolosu Monahan'ın 14 Haziran 1913 tarihindeki raporunda da görüldüğü ölçüde bölge Ermenilerinin pasaportsuz

³⁴¹ Muammer Demirel, "a.g.m.", *Dünden Bugüne Türk – Ermeni İlişkileri*, s. 211.

Rusya'ya geçebilmesi, Ermeni teröristlerinin Rus tüccarları gibi gösterilerek Rus konsolosları tarafından korunabilmesi şekilde daha da genişletildi³⁴².

Rusya bu desteklerini öncelikle Ermenilerin yaşadıkları Doğu Anadolu sahasını ele geçirerek İskenderun yoluyla Akdeniz'e ulaşabilmek için vermekteydi. Ermenilerin yaşadığı alan Diyarbakır – Adana – Tarsus civarları olmasından ve Kars ile Eleşkirt Ovası üzerinden de Van Gölü ve daha güneydeki bölgelere sarkmanın kolaylaşması Rus çevrelerinde bu isteğin gerçekleşmesinin pek de zor olmayacağı kanaatini uyandırdı. Ermenilerin yaşadıkları bölgeler ilk aşamada doğrudan doğruya Rusya ya ilhak edilemezse bile Rus nüfuzu altında oluşturulacak özerk yapıdaki bir Ermenistan'ın bölgede Rus çıkarlarına hizmet edeceği tabii görülmekteydi.

İngiltere ve Fransa'nın XIX. yüzyıl sonuna kadar Ermeni ayrılıkçı hareketine destekleri temelde kendilerine minnettar bir devlet ortaya çıkararak Rusya'nın güneye inmesini önleyecek bir tampon devlet yaratma fikrine dayanmaktaydı.

1895 yılında İngiliz dış politikasında değişim başladı. Alman siyasi birliğinin oluşması ve Almanya'nın giderek dünya üzerinde İngiliz ve Fransız çıkarlarını tehdit etmeye başlaması üzerine bu devletler Rusya'yı kendi taraflarına çekebilmek için onu Osmanlı toprakları üzerindeki yayılmacı siyasetinde serbest bıraktılar ve bu çerçevede Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma siyasetinden vazgeçtiler. İngiltere ve Fransa hükümetleri Doğu Anadolu'da kendi otoritelerini temsil edecek bir bağımsız *Ermeni Devleti*'nin varlığını elbette arzu etmekteydiler. Ancak bunu Rusya'ya rağmen gerçekleştiremeyeceklerine, Almanya karşısında Rusya'nın desteğine ihtiyaç duyacaklarına ve Osmanlı Devleti'nin de çökeceğine inandıkları için Rusya ile bir anlaşmaya vararak Suriye ile Irak'ı elde etmeyi ve Doğu Anadolu illerini de Rusya'ya bırakmayı düşünmekteydiler³⁴³.

Rusya Berlin Antlaşması çerçevesinde Anadolu Ermenilerine yönelik reformlar üzerinde ısrar etmesi ve Ermenileri sürekli kışkırtmasının altında başka

³⁴²A.g.e., s. 215.

³⁴³ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara, 1985, s. 79.

etkenler yatmaktaydı. Ermenilerin arzu ettikleri ıslahatlar yapılıncaya, daha başka reformlar talep edecekleri, sadece refaha kavuşmaları ile yetinmeyecekleri ortadaydı. Bunun yanında Ermenilerin yaşadıkları Doğu Anadolu'daki beş vilayetin Osmanlı Devleti'nden ayrılması yoluna gidileceği de muhakkak görülmekteydi. Bunun gerçekleşmesi durumunda yalnız Erzurum değil, Van, Muş, Harput, Diyarbakır, Adana, Tarsus ve İskenderun çevreleri de Osmanlı sınırları dışında kalacaktı³⁴⁴.

Bab-ı Âli ile Rus hükümeti arasında yapılan 26 Ocak – 8 Şubat 1914 tarihleri arasındaki görüşmeler sonucunda Osmanlı hükümeti uygulanacak reform programını kabul etti. Bu program Erzurum, Trabzon, Sivas, Bitlis, Van, Harput ve Diyarbakır'da Ermenilere bağımsızlığa yakın bir özerklik tanınmıştır. Adı geçen iller iki gruba ayrılıp her gruba bir yabancı müfettiş atanacaktı. Bu müfettişler idare, adliye zabıta ve jandarma üzerinde denetim yetkilerine sahip olacaktı. Emniyet kuvvetlerinin yetmemesi durumunda askeri kuvvetler de emri altına girebilecekti. Yüksek memurlar ve valiler hakkında bile bu müfettişler soruşturmalar yapabilecekti.

Adı geçen bölgelerdeki her unsur kendi okullarına sahip olabilecek ve askerlik görevlerini oturduğu bölgenin bağlı bulunduğu müfettişlik sınırları içinde yapacaklardı. Hamidiye Alayları yedek süvari birliklerine dönüştürülecekler ve mühimmatları askeri depolarda saklanıp gerektiğinde verilecekti.

Müfettişlerin seçimi ve görev yerlerine atanmaları uzun bir süreç sonunda 25 Mayıs 1914'de gerçekleşti. Osmanlı Devleti'nin Kasım 1914'te savaşa katılması üzerine çıkarılan bir emir gereği müfettişlerin sözleşmeleri fesih edildi³⁴⁵. Her ne kadar müfettişlerin sözleşmeleri fesih edilse dahi oluşan bu reform programındaki Rus etkisinden dolayı Osmanlı Ermenileri arasında Rus hayranlığı en üst düzeye çıktı. Rusya bu hayranlıktan yararlanabilmek ve başlayan I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Ermenilerinin kendi yanında savaşa girmelerini sağlayabilmek için Taşnaksüyun Komitesi'ne Ermenilerin Rusya'nın yanında savaşmalarını teklif etmişti. Ayrıca Çar II. Nikola 21 Kasım 1914'te Fransız temsilcilerle yaptığı

³⁴⁴ Akdes Nimet Kurat, *a.g.e.*, s. 115.

³⁴⁵ Tarık Zafer Tunaya, *a.g.e.*, s. 601.

görüşmelerde Rusya'nın Ermenilerle ilgileneyeceğini, onların Türk boyunduruğunda bırakılmayacağını, Ermenistan'ın alınmasının ancak Ermenilerin isteği ile yapılabileceğini ve Ermenilere bağımsız bir idare tesis edileceğini ortaya koymuştur.

Bu gelişmeler Osmanlı Ermenileri tarafından sevinçle karşılanmış ve büyük bir hevesle Doğu Anadolu'da yaşayan ve uzun yıllar yoğun bir propaganda ile hazırlanan Ermeni militan kadrolar Rusya'ya geçmeye başladılar. Savaş sırasında toplam sayıları 180.000 kişiye ulaşan bu Ermeni gönüllüler Rus hükümeti tarafından oluşturulan Ermeni birliklerinde yer almışlardır.

Ancak buna karşılık Doğu Anadolu'nun Rus ordularının işgaline girmesi Osmanlı Ermenilerine bekledikleri bağımsızlığı veremedi. Eleşkirt, Diyadin ve Beyazıt bölgeleri Rus işgaline girince Ermeni ileri gelenleri Rus hükümetinden buralarda Müslümanlardan boşalan yerlere Ermeni tebaasın yerleştirilmesini talep etmişlerdir. Fakat Rus yetkililer Ermenilerin savaştan sonra bölgede hak iddia etmelerini engelleyebilme için Kuban ve Don Kazak topluluklarını buralara yerleştirmişlerdir. Rus hükümeti bu bölgelere Ermenilerin yerleşmelerini engellediği gibi Ermeni çetelerinin yağma hareketlerine de şiddetle karşı koymuştur³⁴⁶.

B - I. Dünya Savaşı Öncesinde Ortaya Çıkan Ermeni İhtilalci Örgütler ve Ermenilerin Çıkardıkları İsyen Hareketleri

1860 başlarında Avrupa siyasi arenasında farklı gelişmeler yaşanmaya başlamıştı. Yavaş yavaş İtalyan ve Alman siyasi birliklerinin temellerinin atılması batı kamuoyunun Avrupa üzerine odaklanmasına yol açmıştır. Bu tarihlerde kendilerince hareketsiz olarak görülmeye başlanan Avrupa kamuoyunun dikkatini çekmek ve desteklerini sağlayabilmek amacıyla Ermeniler, oluşturdukları komiteler

³⁴⁶ Muammer Demirel, "a.g.m.", *Dünden Bugüne Türk – Ermeni İlişkileri*, s. 221.

aracılığıyla genel bir isyanın hazırlığı olarak bombalama, sabotaj, suikast eylemleri içine girmişlerdir³⁴⁷.

Bu dönemdeki ilk büyük Ermeni ayaklanması Zeytun kasabasında ortaya çıkmıştır. Radikal milliyetçi Ermeniler 1862 yılında çıkardıkları bu isyan hareketiyle bağımsız Ermenistan kurma isteklerini açıkça ilan etmişlerdir³⁴⁸. Bu isyanı 1863’de Van ve 1865’de Çarsacak ayaklanmaları takip etmiştir³⁴⁹.

Bu noktadan itibaren Ermeniler ayrılıkçı örgütler oluşturmaya ve Ermeni gençlerinin bu örgütler bünyesinde yer almasını sağlamaya başladılar. Bunu gerçekleştirirken de Ermeni tebaasının katılımını arttırmak için basın yayın organlarına başvurup propaganda amaçlı yayınlarda bulundular. Bu bağlamda yayınlanan ve isyanı teşvik edici yayınlar yapan gazetelerden birisi 1872’de Tiflis’te yayımına başlanılan *Mushak* (işçi) gazetesidir. Gazetenin kurucusu Tiflis Ermenilerinden ve yurtdışında eğitim görmüş olan Grigor Ardzruni’dir.³⁵⁰ Bu arada ortaya çıkan Ermeni derneklerinin kültürel nitelikli gibi görünmelerine rağmen asıl amaçları bağımsız bir Ermeni devleti kurmaktır.

Bu gibi dernekleşme faaliyetlerinin ilki 1872’de Van’da kurulan “*Kurtuluş Birliği*” adını taşıyan gizli cemiyet olarak gösterilebilir. 1873’de ise Portakalyan isimli Ermeni tarafından bir ihtilâl grubu meydana getirildi ve “*Asya*” isimli yayın organıyla Ermeni topluluklar kışkırtılmaya başlandı. Daha sonra oluşan *Araratyan Komitesi* de bu amaç etrafında çalışmalarını sürdürdü³⁵¹. Bu cemiyetler 1877 – 1878 Osmanlı – Rus Savaşı sırasında birçok Ermeni kökenli askerin Rus ordusuna katılmasında, Ermenilerin Rusya ile işbirliği yapmasında etkili oldu³⁵².

Savaş sonrasında yapıldığı halde bazı maddeleri batılı devletlerce uygun görülmediği için uygulanamayan Saint Stefano Antlaşması ve yerine yapılan Berlin

³⁴⁷ Tarık Zafer Tunaya, *a.g.e.*, s. 591.

³⁴⁸ Turgay Uzun, “a.g.m.”, *Dünden Bugüne Türk – Ermeni İlişkileri*, s. 199.

³⁴⁹ Akdes Nimet Kurat, *a.g.e.*, s. 113.

³⁵⁰ Muammer Demirel, “a.g.m.”, *Dünden Bugüne Türk – Ermeni İlişkileri*, s. 209.

³⁵¹ Turgay Uzun, “a.g.m.”, *Dünden Bugüne Türk – Ermeni İlişkileri*, s. 200.

³⁵² Akdes Nimet Kurat, *a.g.e.*, s. 113.

Antlaşması'nda bu Ermenilerin affedilmesi ve Ermenilere yönelik Osmanlı Devleti tarafından ıslahatlar yapılması yolunda kararlar yer aldı. Berlin Antlaşması sonrasında Ermeni teşkilatlanması sürdü. 1881 yılında Erzurum Ermenileri tarafından kurulan “*Vatanı Müdafaa Cemiyeti*” Erzurum Rus konsolosu ile birlikte hareket etmekte ve Türk idaresine karşı silahlı mücadeleyi savunmaktaydı³⁵³.

Tüm bu örgütlenme faaliyetlerine karşılık Ermeni komitelerinin en büyükleri *Armenagan*, *Hınçak* ve *Taşnaksütyun*'dur. Bu derneklerin bir kısmı ideolojik olarak Fransız İhtilali'nin ortaya koyduğu milliyetçilik akımından etkilenmiş olmalarına rağmen bir kısmı da 1848 Avrupası'ndaki sosyalist akımlardan etkilenerek marksizmi temel ideolojileri haline getirmişlerdir³⁵⁴. Bu teşkilatlar içinde Armenagan Partisi 1885'de Mıgırdıç Portakalyan tarafından Marsilya'da kurulmuştur³⁵⁵. Armenagan Partisi'nin kuruluş nedeni ihtilal yolu ile Ermenilerin kendi kendilerini idare hakkını elde etmektir. Sadece Ermenilerin katılabildiği parti amacına ulaşabilmek için aynı ideale dayanan bütün milliyetçi Ermenileri bir araya getirip ihtilalci fikirleri yaymak, parti üyelerine silah kullanmayı öğretmek ve askeri eğitim vermek, genel bir Ermeni ayaklanmasına hazırlık olarak silah ve parasal kaynak sağlamak, gerilla kuvvetleri meydana getirmek gibi yollara başvuracaktı³⁵⁶.

Diğer yandan Hınçakyan Komitesi, 1887 yılında Kafkas Ermenilerinden olan Avedis Nazarbekian ve eşi Marian Vardaniyan tarafından marksist ideolojiye dayanarak kurulmuştur. Komite Osmanlı Devleti sınırları içinde bağımsız Ermenistan'ı kurmayı, daha sonra Rus ve İran Ermenistan'ı ile birleşip “*Büyük Ermenistan*”ı oluşturmayı amaçlamıştır.

Anadolu ve Kafkas Ermenileri üzerinde etkili olan bir diğer teşkilat da 1890 yılında Tiflis'te kurulan ve asıl adı “*Ermeni İhtilâl Cemiyetleri İttifakı*” olan

³⁵³ Akdes Nimet Kurat, *a.g.e.*, s. 114.

³⁵⁴ Tarık Zafer Tunaya, *a.g.e.*, s. 591.

³⁵⁵ Y.Atila Şehirli, “Osmanlı Devleti'nde İhtilalci Ermeni Cemiyetleri'nin Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler”, *Dünden Bugüne Türk – Ermeni İlişkileri*, s. 259.

³⁵⁶ Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s. 128.

Taşnaksütyun (Federasyon) *Komitesi*'dir³⁵⁷. Komite parçalanmış ve sürekli iç çatışma halinde bulunan bölgedeki Ermeni toplulukları federasyon halinde bir araya getirmeye çalışmıştır. Komite Çarlık Rusyası'nda ortaya çıkan ihtilalci akımları ideoloji olarak benimsemiştir³⁵⁸. Taşnaksütyun hareketi Hınçak komiteleri ile birleşerek Türkiye'ye silahlı Ermeni güçlerini sokmak ve Türkiye Ermenilerini silahlandırıp isyana teşvik ederek bir bağımsızlık hareketini başlatma amacını gütmekteydi³⁵⁹.

Gerek bu cemiyetlerin ve gerekse Rusya ile diğer batılı devletlerin kışkırtmaları ile XIX. yüzyıl sonlarında Osmanlı ülkesinde Ermenilerce ortaya konulan isyan ve terör hareketleri şu şekilde sıralanabilir:

1. Erzurum Olayı (20 Haziran 1880)
2. Kumkapı Gösterisi (15 Temmuz 1890)
3. Merzifon, Kayseri, Yozgat Olayları (1892 – 1893)
4. Birinci Sason İsyanı (Ağustos 1894)
5. Kumkapı Olayları (18 Eylül 1895)
6. Sivas – Divriği Olayları (29 Eylül 1895)
7. Bab-ı Ali Yürüyüşü (30 Eylül 1895)
8. Elazığ – Eğin Olayları (6 Ekim 1895)
9. Kayseri – Develi Olayları (7 Ekim 1895)
10. İzmit – Akhisar Olayları (9 Ekim 1895)
11. Zeytun İsyanı (15 Ekim 1895)
12. Erzincan Olayları (21 Ekim 1895)
13. Trabzon Olayları (23 Ekim 1895)

³⁵⁷ Turgay Uzun, "a.g.m.", *Dünden Bugüne Türk – Ermeni İlişkileri*, s. 201.

³⁵⁸ Tarık Zafer Tunaya, *a.g.e.*, s. 594.

³⁵⁹ Turgay Uzun, "a.g.m.", *Dünden Bugüne Türk – Ermeni İlişkileri*, s. 201.

14. Gümüşhane Olayları (25 Ekim 1895)
15. Bitlis Olayları (25 Ekim 1895)
16. Bayburt Olayları (26 Ekim 1895)
17. Maraş Olayları (27 Ekim 1895)
18. Urfa Olayları (29 Ekim 1895)
19. Erzurum Olayları (30 Ekim 1895)
20. Diyarbakır Olayları (2 Kasım 1895)
21. Siverek Olayları (2 Kasım 1895)
22. Malatya Olayları (4 Kasım 1895)
23. Elazığ Olayları (7 Kasım 1895)
24. Elazığ – Arapkir Olayları (9 Kasım 1895)
25. Sivas Olayları (15 Kasım 1895)
26. Sivas – Merzifon Olayları (15 Kasım 1895)
27. Antep Olayları (16 Kasım 1895)
28. Maraş Olayları (18 Kasım 1895)
29. Muş Olayları (22 Kasım 1895)
30. Kayseri Olayları (3 Aralık 1895)
31. Yozgat Olayları (3 Aralık 1895)
32. Van İsyanı (2 – 3 Haziran 1896)
33. Osmanlı Bankası Baskını (26 Ağustos 1896)
34. İkinci Sason İsyanı (Ocak 1904)
35. Sultan II. Abdülhamid'e Suikast Teşebbüsü (21 Temmuz 1905)

36. Adana Olayları (14 Nisan – 25 nisan 1909)³⁶⁰.

Bu isyan ve terör hareketleri içinde Hınçak ve Taşnaksütyun komitelerinin önemli etkileri bulunmaktadır. Özellikle 1890 Erzurum İsyanı, 1892 – 1893 tarihli Merzifon – Kayseri – Yozgat Olayları, 1895’de meydana gelen Birinci Sason İsyanı, 1895’deki Bab-ı Ali Gösterileri ve 1895 tarihli Zeytun İsyanı Hınçak Komitesi tarafından, 2 – 3 Haziran 1896 tarihli Van İsyanı, 26 ağustos 1896 tarihli Osmanlı Bankası’na yönelik saldırı, Ocak 1904 tarihli İkinci Sason İsyanı ve 21 Temmuz 1905 tarihli sultan II. Abdülhamid’e yönelik Yıldız Suikastı Taşnaksütyun Komitesi tarafından gerçekleştirilmiştir³⁶¹.

Osmanlı hükümeti bu isyan hareketlerini özellikle de Birinci Sason Ayaklanması’nı bastırırken şiddet kullanmak zorunda kaldı ve bu sırada birçok Ermeni de öldü. Bu gelişme Avrupa basını ve kamuoyunu Türkler aleyhine harekete geçirdi ve başta Rusya olmak üzere onu takiben Avrupa basınında bu olaylar *Ermeni Katliamı* olarak nitelendirildi³⁶². Bunun üzerine kurulan bir milletlerarası tahkikat komisyonu 20 Temmuz 1895’de yayınladığı raporunda Sason Olayları’nda Ermenilerin de suçlu olduklarını açıkladı. Ancak hazırlanan rapora rağmen isyan, Ermeni olaylarına uluslar arası bir boyut kazandırarak İngiltere, Fransa ve Rusya’yı Ermenilere yönelik yapılması gerektiğine inanılan ıslahatlar konusunda Osmanlı Devleti’ne baskı yapmaları sonucunu ortaya çıkardı³⁶³.

Bu isyanların bastırılması sırasında XIX. yüzyıldaki benzerleri gibi Rusya’ya göç etmeyi bir kurtuluş ve hürriyet zanneden Türkiye Ermenilerinden önemli bir kitle harekete geçmiş ve Rusya’ya göç etmek istemişlerdir. Van bölgesinden 20 ila 30.000 arasında Türkiye Ermenisi’nin Rusya’ya göç etmek istediği ve bunların göç etmeleri için gerekli izin verilmesi konusundaki 1904 tarihli Osmanlı teklifi Kafkasya’daki Ermeni nüfusunun artmasından çekinen çarlık

³⁶⁰ Y. Atilla Şehirli, “a.g.m.”, *Dünden Bugüne Türk – Ermeni İlişkileri*, s. 260; ayrıca Ahmet Halacoğlu, “ XIX. Yüzyılın Sonlarında Ermeni İsyanları – 1895 Trabzon Olayları Örneği”, *Dünden Bugüne Türk – Ermeni İlişkileri*, s. 268.

³⁶¹ Tarık Zafer Tunaya, *a.g.e.*, s. 593 – 594.

³⁶² Akdes Nimet Kurat, *a.g.e.*, s. 114; ayrıca Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s. 149.

³⁶³ Ahmet Halacoğlu, “a.g.m.”, *Dünden Bugüne Türk – Ermeni İlişkileri*, s. 268.

hükümeti tarafından reddedilmiştir³⁶⁴. Rusya'nın çıkarlarına ancak Anadolu'da oluşabilecek bir Ermeni devletinin hizmet edeceğine ve bu yolla Rusya'nın Akdeniz'e ulaşabileceğine inanılmaktaydı. Bu yüzden Rusya Osmanlı Ermenileri hakkında yapılacak reformlar konusunda durmadan ısrar etmiş ve bu maksatla Osmanlı Ermenilerini sürekli kışkırtmıştır³⁶⁵. Osmanlı Ermenileri de Rusya'nın bu desteğinden emin bir tavırla Doğu Anadolu'nun birçok bölgesinde nüfusun % 30'una ancak ulaşmalarına rağmen % 70'e varan bölgedeki müslüman tebaanın üzerinde bir otorite teşkil edecek bağımsız bir Ermeni devleti kurma amacını taşımışlardır³⁶⁶.

1908'de Makedonya'da İttihat ve Terakki yanlısı subayların ayaklanması üzerine sultan II. Abdülhamid Kanun-u Esasi'yi ikinci kez ilan etmek mecburiyetinde kalmıştır. II. Meşrutiyet'in ortaya koyduğu hürriyet ortamından yararlanan tüm siyasal yapıdaki Ermeni komiteleri önceleri gizli olarak yaptıkları çalışmaları açığa çıkarmışlardır³⁶⁷. Doğu Anadolu Ermenilerine yönelik yapılması düşünülen reform uygulaması artık Ermeni komiteleri tarafından yeterli görülmemeye başlanmıştı. İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi ile İngiltere hükümeti arasındaki gizli yazışmalarda da bu durum ortaya konulmuştur. Buna göre uygulanacak reform programının Ermenilere birçok haklar vermesine rağmen bunun ancak II. Abdülhamid'in istibdat dönemi Ermenilerini tatmin edeceği, şu anda ise Ermenilerin kendi milli varlıklarına sahip olmak istedikleri belirtilmiştir³⁶⁸. Ermeni milliyetçi örgütleri bu yüzden Doğu Anadolu'da reform yapılmasını istemiyorlardı. Reform hareketleriyle bölge Ermenilerinin yaşam standartlarının yükselip Osmanlı Devleti'ne olan bağlılıklarının artmasında çekinen ayrılıkçı Ermeni komiteler yapılacak reformları engelleyebilmek için her türlü terör faaliyetlerinde bulunuyorlardı. Osmanlı Devleti'nin bu terör faaliyetlerini engellemek istediği anda da bu komiteler reform paketinin Osmanlı hükümeti tarafından uygulanmadığını ileri

³⁶⁴ Muammer Demirel, "a.g.m.", *Dünden Bugüne Türk – Ermeni İlişkileri*, s. 212.

³⁶⁵ Akdes Nimet Kurat, *a.g.e.*, s. 115.

³⁶⁶ Mehmet Necati Kutlu, *Türkiye'de Bir Gezgin Şövalye Nogales Mendez*, İstanbul, 2000, s. 77.

³⁶⁷ Tarık Zafer Tunaya, *a.g.e.*, s. 596.

³⁶⁸ Erol Ulubelen, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, İstanbul, 1967, s. 172.

sürüp bölgeye batılı bir devletin özellikle de Rusya'nın müdahale etmesini bekliyorlardı³⁶⁹.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde bu çerçevede çıkan en büyük olay Adana İsyanı'dır. II. Meşrutiyet ilan edildiği andan itibaren Adana'daki Osmanlı Türk ve Ermeni tebaası bu durumdan memnun olmamıştır. Ermeni toplulukları Osmanlı Devleti'nin toparlanıp kendilerine tanıdığı haklara son vereceğinden, siyasal ve sosyal alanlardaki üstünlüklerini kaybedeceklerinden rahatsızdılar.

Cemal Paşa'nın hatıralarında bahsettiği üzere Adana Ermeni milletvekili ve Ermeni din adamları Ermeni tebaayı silahlanmaya teşvik etmiş ve onları 1895 Sason İsyanı sırasında öldürülen Ermenilerin intikamını almak hususunda kışkırtmıştır. Çıkacak bir isyan hareketi sonucu bölgeye batılı bir devletin müdahale edeceği ve bunun sonucunda bağımsız Ermenistan'ın oluşacağı fikri Ermeni tebaaya empoze edilmekte ve bölgedeki Türkler de bu durumdan tedirgin olmaktaydı.

İstanbul'da 13 Nisan 1909 tarihinde 31 Mart Olayı da denilen Meşrutiyet yönetimini ortadan kaldırmaya yönelik irticai darbe kısa sürede Adana'daki bu barut fıçısını ateşledi.

31 Mart Olayı'nın çıkışının ertesi günü yani 14 Nisan 1909 tarihinde Adana Olayları başladı. Bölgedeki silahlı Ermenilerin sivil Türk tebaaya saldırması üzerine başlayan olaylar Adana'daki hükümet temsilcilerinin Türk tebaasını Ermenilerle silahlı mücadeleye çağırması üzerine kısa sürede engellenemez hale geldi. 25 Nisana kadar süren olaylar bölgeye düzenli Osmanlı birliklerinin gelmesi üzerine bastırıldı. Olaylar bastırıldığında çatışmalar sonucu 17.000 Ermeni ve 1850 Müslüman'ın öldüğü anlaşıldı.

Bölgede oluşturulan Divan-ı Harb-i Örfiyye olaylarda suçlu bulunduğu Adana'da 30, Erzin'de 17 Müslüman ve 1 Ermeni'yi idam ettirdi³⁷⁰.

³⁶⁹ A.g.e., s. 178.

³⁷⁰ Cemal Paşa, *Hatıralar*, İstanbul, 1977, s. 432; Y. Atilla Şehirli, "a.g.m.", *Dünden Bugüne Türk – Ermeni İlişkileri*, s. 260; *Talat Paşa'nın Hatıraları*, s. 14.

Adana Olayları meşrutiyet yönetiminin gerçekleştireceğine inanıldığı Osmanlı birliği düşüncesinin mümkün olamayacağını göstermiştir. Bu olaylar sırasında öldürülen Ermeniler konusu batı kamuoyu tarafından yoğun olarak işlenmiş ve Türk hükümetinin katliama destek verdiği ya da en azından göz yumduğu ileri sürülmüştür. Diğer yandan Ermeni tebaa arasında da Adana Olayları olumsuz etkiler yaratmış, özellikler Ermeni ayrılıkçı hareketlere verilen desteğin artmasına ve I. Dünya Savaşı başlarında Rusya'nın da kışkırtması sonucu Doğu Anadolu'da büyük Ermeni olaylarının ortaya çıkmasına ve Türk hükümetinin de bunu engelleyebilmek için *Tehcir Kanunu*'nu çıkarmasına yol açmıştır.

C - I. Dünya Savaşı Başlarında Ermeni Komitelerinin Ülkede Başlattıkları Terör Faaliyetleri

I. Dünya Savaşı'nın başlangıcında Türkiye'de ve Türkiye dışında yaşayan Ermenilerinin savaş sırasında İtilaf Devletleri'ne destek verdikleri takdirde kendilerinin bir devlet kurması konusunda da İtilaf Devletleri'nin yardım edeceklerine inançları tamdı³⁷¹. Ancak ilk başlarda bu düşüncelerini açıkça ortaya koymadılar. Ağustos 1914'de Enver Paşa ve diğer üst düzey Osmanlı yetkilileri Ermeni cemaatinin ileri gelenleri ile görüşerek bir savaş sırasında Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin yanında yer almalarını istemişlerdir. Bu isteğe karşılık Ermeni ileri gelenleri ise yaşanabilecek bir savaş sırasında tarafsız kalacaklarını bildirdiler. Ancak gizlice Rus sempatanlığının Ermeni cemaati arasında yayılması çalışmalarını da sürdürdüler³⁷². Bu amacı gerçekleştirebilmek için Osmanlı

³⁷¹ Muammer Demirel, "İngiliz Belgelerinde Türkiye Ermenilerine Yaklaşım (1860 – 1918)", *Dünden Bugüne Türk – Ermeni İlişkileri*, s. 251.

³⁷² Kemal Çelik, "Ermeni Sorunu, Göç Ettirme (Tehcir), Sözde Soykırım İddiaları ve Gerçekler", *Atatürk Yolu, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, VIII/31, (Mayıs – Kasım 2003), s. 273.

hükümetinin seferberlik ilan ettiği tarih olan 21 Eylül 1914'de Taşnaksütyun, Hınçak, Ramgavar ve Veranasnial komitelerinin merkezleri İstanbul'dan ülkenin farklı bölgelerinde yer alan şubelerine talimatlar göndererek Ermeni tebaanın kışkırtılmasını sağladılar. Buna göre gönüllü Ermeni birliklerinin oluşturulup Osmanlı kuvvetlerini oyalaması, hükümet organlarına karşı terör faaliyetlerinde bulunması, ordu nakliyat birliklerine ve sivil Müslüman tebaaya yönelik saldırılarda bulunması, Türk ordusunun sıkıştırılması durumunda da bu çetelerin Rus ordusuyla birleşmesi yöntemleri benimsendi³⁷³. Savaşın hemen başlarında saptanan bu yöntemi uygulamak için bir kısım Ermeni subay, erbaş ve er bağlı buldukları askeri birliklerden silahlarıyla kaçıp Rusya'ya sığındılar³⁷⁴. Bu arada Osmanlı Mebusan Meclisi Erzurum milletvekili Karakin Pastırmacıyan ve Van milletvekili Vahan Papazyan³⁷⁵ gibi üst düzey bürokrat Ermeniler de asker kaçağı Ermenileri silahlandırarak çeteler oluşturdular ve oluşturdukları çetelerinin başlarına geçerek sivil Müslüman tebaaya yönelik saldırılara katıldılar³⁷⁶. Bu çetelerin faaliyetleri Muş, Bitlis ve Van isyanlarının çıkmasında etkili oldu³⁷⁷. Rus Genelkurmayı kendilerine sığınan Ermenilerden Kafkasya'da *Ermeni gönüllü alayları* meydana getirdiler³⁷⁸.

Aynı tarihlerde Maraş vilayetine bağlı Zeytun kasabasında da isyan hareketleri görüldü ve oluşturulan Ermeni çeteleri sivil Müslüman tebaaya yönelik saldırılarda bulundular³⁷⁹.

Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın 26 Mayıs 1915 tarih ve 270 sayılı tezkeresinde Ermenilerin işledikleri suçlar şöyle sıralanmıştır;

³⁷³ *Talat Paşa'nın Hatıraları*, s. 55.

³⁷⁴ Y.Atila Şehirli, "Ermeni Tehciri", *Ermeni Araştırmaları Dergisi I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, cilt : II, Ankara, 2003, s. 15; Mehmet Necati Kutlu, a.g.e., s. 77; Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., s. 605.

³⁷⁵ Kemal Çelik, "a.g.m.", *Atatürk Yolu, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, s. 274.

³⁷⁶ Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., s. 603.

³⁷⁷ *Talat Paşa'nın Hatıraları*, s. 59.

³⁷⁸ Muammer Demirel, "a.g.m.", *Dünden Bugüne Türk – Ermeni İlişkileri*, s.251.

³⁷⁹ *Talat Paşa'nın Hatıraları*, s. 62.

1–Savaş alanlarına yakın yerlerde bulunan, bir kısmı sınırları devlet düşmanlarına karşı korumakla meşgul olan Osmanlı ordu birliklerinin hareketlerini zorlaştırmak

2 – Askeri malzeme ve cephane naklini zorlaştırmak

3 – Düşman devletlerle işbirliği yapmak

4 – Düşman devletlere sığınmak

5 –Yurt içinde birliklerine gönderilen Türk askerlerine ve sivil tebaaya yönelik saldırılarda bulunmak

6–Osmanlı şehir ve kasabalarına saldırarak yağma ve katliamlar gerçekleştirmek³⁸⁰.

Özellikle Ocak 1915’den sonra yoğun olarak ülkenin farklı bölgelerinde Ermeni çeteleri tarafından çıkartılan olaylar meydana geldi. Van’daki komiteci Ermeniler Van’ın Rus işgaline girmesini kolaylaştırmak için stratejik noktaları işgal ettiler ve sivil Ermeni tebaayı silahlandırdılar. Telgraf hatlarını kesip şehirdeki Osmanlı hükümet kurumları ile Müslüman mahallelerini tahrip ettiler, sivil Müslüman tebaaya yönelik saldırılarda bulundular³⁸¹.

Güney Marmara bölgesindeki Ermeni komiteciler Rusya lehine casusluk yaptılar, sivil Müslüman tebaaya saldırılarda bulundular.

Çukurova bölgesinde de buna benzer casusluk olayları görüldü ve bu bölgenin bazı kesimlerinde oluşturulan Ermeni çeteleri İtilaf Devletleri’nin askeri birlikleriyle birleşti.

³⁸⁰ Y.Atila Şehirli, “a.g.m.”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, cilt : II, Ankara, 2003, s. 16.

³⁸¹ Kemal Çelik, “a.g.m.”, *Atatürk Yolu, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, s. 275; ayrıca *Armenian Allegations: Myth and Reality, A Handbook of Facts and Documents*, Compiled & Edited By: The Assembly of Turkish American Associations, Washington, D.C., 1987, s. 21

İç Anadolu'nun bazı kesimlerinde de, özellikle Şebinkarahisar ve Yozgat'ta, Ermeni çeteler yangınlar çıkartarak sivil halka yönelik silahlı eylemlerde bulundular³⁸².

Dörtyol, Musa Baba, Halep, Antep, Urfa, Zeytun gibi bölgelerde çıkan Ermeni olaylarının Suriye'yi Anadolu'dan ayıracağı ve bu yüzden de Fransız ve İngiliz Doğu Akdeniz orduları komutanlarının Ermeni isyanlarına destek verdiklerini o sırada bölgedeki III. Ordu komutanı olan Cemal Paşa belirtmektedir³⁸³.

Bu gelişmeler karşısında devlet bir takım önlemler aldı. Öncelikle başkomutanlık tüm birliklere 25 Şubat 1915 tarih ve 8682 sayılı şu emrini verdi;

“ Bitlis'te bazı Ermeni eşkiyası ortaya çıkmış ve bazı ermeni askeri firarileri eşkiyalığa başlamış, Halep'te, Dörtyol'da Ermeniler tarafından asker ve jandarmaya saldırılar gerçekleşmiş ve Kayseri sancağındaki Ermeni evlerinde önemli sayıda bombalar, Fransızca, Rusça ve Ermenice şifre grupları bulunmuştur. Bu durum düşmanlarımız tarafından memleket içinde bir ihtilâl girişimine hazırlanıldığını göstermektedir. Bu yüzden aşağıdaki talimatların bildirilmesine gerek görüldü.

1 – Ermeni askerler gerek gezici ordularda ve gerek gezici ve sabit jandarmalarda kesinlikle silahlı hizmetlerde kullanılmayacak ve kumandanlar ve karargahın içinde ve dairelerinde bile görevlendirilmeyeceklerdir.

2 – Ordu ve kolordu kumandanları ve kolordu ve tümen kumandan vekilleri ve mevki kumandanları tebaa tarafından herhangi bir şekilde hükümet emirlerine muhalefet edildiğini ve silahlı saldırılarda bulunulduğunu görürlerse zaman geçirmeksizin askeri birlikler ile en sert şekilde cezalandırmaya ve imha etmeye yetkili ve mecburdurlar. Ayrıca kumandanlar gerek gördükleri yerlerde derhal sıkıyönetim ilanına da yetkilidirler.

3 – Her yerde hazırlıklı ve dikkatli bulunmakla beraber fiilen saldırı belirtileri görülmeyen yerlerde tebaası rahatsız edebilecek baskılardan

³⁸² Talat Paşa'nın Hatıraları, s. 69.

³⁸³ Cemal Paşa, a.g.e., s. 445.

kaçınılmalıdır. Bu suretle itaat ve sadakatten ayrılmamış olanların zarar görmeyecekleri kanaati güçlendirilmeli ve tebaa telaşa düşürülerek iskâna sevk edilmeye teşebbüs edilmemelidir.

4 – Genel savaş hali nedeniyle savunma ve güvenliği içeren bütün yetkiler askeriyeye ait olduğundan bütün sivil idare memurları kumandanlara danışılır. Üçüncü ve Dördüncü Ordu ve Irak bölgelerinde en büyük makam ordu kumandanlarıdır. Birinci ve İkinci Ordu bölgelerinde bu konu için en büyük makam kolordu kumandanlarıdır. İşbu kolordu kumandanları başkumandanlık vekâleti ile birlikte bağlı buldukları ordu kumandanlarına da bilgi verirler

5 – Üçüncü ve Dördüncü Ordu kumandanları olası uygulama için ne gibi tedbirler aldıklarını derhal başkumandanlık vekâleti makamına bildireceklerdir”³⁸⁴.

Yayınlanan bu emirler sonucunda Ermeni askerleri savaşan sınıflar dışına çıkarılarak silahsızlandırıldı ve inşaat, yol, demiryolu ve depo birlikleri haline getirildi. Ayrıca Dâhiliye Nazırı Talat Paşa tarafından yayınlanan 24 Nisan 1915 tarihli tezkereye dayanarak İstanbul’da bulunan Ermeni komitelerinin elebaşlarına yönelik operasyonlar başladı. Yayınlanan tezkereye göre;

1 – 16 – 55 yaş arasındaki Ermeniler, Türk sınırlarından dışarıya çıkamayacak, dışarıda olanlarsa içeriye giremeyeceklerdi.

2 – Haberleşme Türkçe yapılacaktı.

3 – Ermeni çocukları devletin resmi okullarında okuyacaklardı.

4 – Ermeni gazeteleri kapatılacaktı³⁸⁵.

İstanbul’da 77.735 Ermeni nüfus içinden 2345’i tutuklandı ve bunların içinde yer alan komite elebaşları askeri mahkemelere sevk edildiler. 26 Mayıs 1915’te de Dâhiliye Nazırı Talat Paşa tarafından sadrazama gönderilen ve Ermenilerin yoğun buldukları bölgelerden Diyarbakır güneyine, Suriye ve

³⁸⁴ Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s. 211.

³⁸⁵ Necdet Sevinç, *a.g.e.*, s. 133.

Mezopotamya'ya nakledilmesinin istenildiği bir yazıyla tehcir fiilen başlamış oldu³⁸⁶.

D - Osmanlı Ülkesinde İsyan Hareketlerine Katılan Ermeni Topluluklarının Mezopotamya ve Suriye'ye Sevk ve İskânları

1- Ermenilerin Sevk edilme Nedenleri

Ülkenin farklı bölgelerinde yaşayan bazı Ermeni topluluklarının Mezopotamya ve Suriye bölgelerine sevk edilme nedenleri şöyle sıralanabilir:

a - Ayrılkçı Ermeni komiteleri ile ilişkisi olan Ermenilerin terör faaliyetlerine engel olmak

Bazı harp bölgelerine özellikle de Doğu Anadolu'da bulunan komitacı Ermeniler Rus ordusuyla işbirliği yaparak Osmanlı ordusuna yönelik saldırı ve sabotaj faaliyetlerinde bulundular³⁸⁷. Bazı bölgelerde ise sivil Ermeni tebaayı kışkırtarak isyana sevk ettiler³⁸⁸. Bu kışkırtmanın sonucunda Zeytun, Kayseri, Bitlis, Erzurum, Mamüretülaziz, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Ankara, Yozgat, Van, İzmir, Adapazarı, Hüdavendigâr, Adana, Halep ve İzmit bölgelerinde isyan hareketleri

³⁸⁶ Tarık Zafer Tunaya, *a.g.e.*, s. 605; *Talat Paşa'nın Hatıraları*, s. 69.

³⁸⁷ Meclis-i Vükela Mazbataları (M.V.) Defter No : 198, Karar Sıra No : 24.

³⁸⁸ M.V. Defter No : 198, Karar Sıra No : 163; DH.ŞFR. Dosya No : 65, Belge No : 176.

görüldü³⁸⁹. Ayrıca Osmanlı hükümeti bünyesinde çalışan bazı Ermeni memurların da komiteler içinde yer alarak çalışmalara destek verdikleri anlaşıldı³⁹⁰. Komitelerin içinde yer alan idari memur ya da polis gibi unsurlar azledildiler ve diğer komite mensuplarıyla tehcire tabi tutuldular³⁹¹.

b - Stratejik bölgelerde Ermenilerin toplu halde bulunmalarını engellemek

Cephelere yakın ya da nakliye yolları üzerinde bulunan Edirne, Halep, Urfa, Eskişehir, Maraş, Erzurum, Van ve Muş gibi bölgeler³⁹² ile askeri malzeme üreten fabrika ya da askeri depoların yer aldığı bölgelerde yaşayan Ermeni unsurları sevk edildiler³⁹³.

Genel olarak bakıldığında Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi'nde 29 Ağustos 1915 tarihinde Anadolu'nun farklı bölgelerine gönderilen bir şifre Osmanlı hükümetinin tehciri gerçekleştirme amacını açıklamaktadır;

*“Ermenilerin buldukları bölgelerden çıkarılmalarıyla saptanan bölgelere gönderilmelerinden hükümetçe ulaşılmak istenen amaç bu unsurun hükümet aleyhine girişim ve çalışmalarda bulunmalarına ve bir Ermenistan hükümeti oluşturulması hakkındaki ulusal amaçlarını takip edemeyecek bir hale getirilmelerini sağlamaktır”*³⁹⁴.

³⁸⁹ Neşide Kerem Demir, The Armenian Question in Turkey, İstanbul, 1980, s. 67.

³⁹⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Nezareti Şifre (DH.ŞFR.) Dosya No : 52, Belge No : 249.

³⁹¹ BOA, DH.ŞFR.Dosya No : 50, Belge No : 179; Dosya No : 74, Belge No : 53.

³⁹² BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 52, Belge No : 286; Dosya No : 53, Belge No : 129; Dosya No : 53, Belge No : 201.

³⁹³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Müdüriyeti 3. Şube (DH.EUM.3.ŞB.) Dosya No : 24, Belge No : 35.

³⁹⁴ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 55, Belge No : 292.

Seferberliğin ilanı sonucu silah altına alınan Ermenilerin yer yer firar edip Rus ordusuna katılması sorununa karşı devlet bu unsura ait askerlerin ellerinden silahlarını alarak yol, köprü yapımı ve inşaat işlerinde istihdam edilecek *amele taburları* meydana getirmeye başladı. Buna örnek olarak Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Kalemi'nden Canik Mutasarrıflığı'na gönderilen şifre gösterilebilir;

*“Samsun muntkasında görevli 350 Ermeni askerinden amele taburları oluşturulup Ünye'den Sivas'a askeri müfreze gözetiminde gönderildiği ve bunların yol hizmetinde çalıştırılacağı”*³⁹⁵.

Osmanlı Devleti bu şekilde davranarak hem Ermeni askerlerin cephede ya da cephe gerisinde Osmanlı ordu birliklerine ya da sivil tebaasına karşı saldırılarına engel olmak, hem de bu askerlerin işgücünden yararlanarak bozuk durumdaki ulaşım organlarını düzeltmek istemiştir. Devletin bunda kısmen başarılı olduğu söylenebilir. Ancak bazı durumlarda da bir araya gelen bu amele taburları ya komitacı Ermenilere yataklık ettiler ya da fiilen ikmal konvoylarına yönelik saldırılarda bulundular. Geyve'den İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen 21 Mayıs 1333 tarihli bir belge Geyve'de bırakılan Ermeni amele taburlarına ait erlerin yer yer hırsızlık, gasp, silahlı tehdit ya da yaralama gibi olaylara karıştıkları ve bazı askerlerin de gizlice birliklerinden firar etmeye yeltendiklerini göstermektedir. Bir kısım Ermeni askerlerinin de firar edip dağlarda silahlı çeteler oluşturdukları ve Müslüman köylerine yönelik saldırılarda buldukları anlaşılmaktadır. Yerel hükümetin bu gibi faaliyetlerde bulunanları yakalayıp divan-ı harbe verdiği halde gene de olayların önüne geçemediği anlaşılmaktadır. Belgede Geyve kaymakam vekili jandarma bölük kumandanı Yüzbaşı Hüseyin Sabri hükümetten Geyve'de bulunan Ermeni taburlarındaki askerlerin uzak bölgelere ayrı ayrı surette dağıtılmalarını ve aslen bölge tebaasından olup yine bölgedeki amele taburlarında istihdam olunan Ermenilerin uzak bölgelerdeki birliklere nakledilmesini arz etmiştir³⁹⁶.

³⁹⁵ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 54, Belge No : 439.

³⁹⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti (DH.EUM.), Dosya No : 2, Belge No : 227.

2 - Tehcir Kararının Alınışı ve Uygulanışı

Savaşın başlamasından sonra ve daha tehcir kararı resmileşmeden önce Kafkas cephesine yakın bölgeler olan Erzurum, Van ve Bitlis ile çeşitli isyan hareketlerinin görüldüğü Zeytun, Maraş ve Haçın gibi bölgelerdeki Ermeniler sevk edilmeye başlandı³⁹⁷.

23 Mayıs 1915 tarihli Dâhiliye Nezareti'nden Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerine gönderilen şifreyle adı geçen vilayetlerdeki Ermenilerin Van vilayetiyle sınırdaş olan kuzey bölümü dışarıda bırakılmak üzere Musul vilayetinin güneyi ile Zor sancağı ve merkez kazası hariç Urfa sancağı³⁹⁸, ayrıca Halep vilayetinin doğu ve güneydoğusu ile Suriye vilayetinin doğusunda gösterilecek yerlere göç ettirilmesi ve barındırılması kararlaştırıldı³⁹⁹. Aynı gün Dâhiliye Nezaretinden Musul vilayeti ile Urfa ve Zor sancaklarına çekilen bir şifre ile iskân bölgelerine gelecek Ermenilerin köy ve kasabalarda yapılacak konutlara ya da yerel hükümetçe saptanacak yerlerde yeniden inşa edecekleri köylere yerleştirilmeleri istendi. Buna göre Ermenileri barındıracak köy ve kasabalar ile yeniden kurulacak Ermeni köylerinin sınırlarının Bağdat demiryolu ve diğer demiryollarına en az yirmi beş kilometre uzaklıkta bulundurulmasına özen gösterilmesi istenildi ve göç ettirilmeleri gereken Ermenilerin gönderilmeleri ve yerleştirilmelerinden yerel yöneticiler sorumlu tutuldular⁴⁰⁰. Ayrıca yeniden yerleştirilme sırasında hiçbir bölgede genel nüfus içinde Ermeni nüfusun oranının yüzde onu geçmemesi amaçlandı⁴⁰¹.

³⁹⁷ Hasan Babacan, "Ermeni Tehcirini Hazırlayan Faktörler ve Tehcir", *Diünden Bugüne Türk – Ermeni İlişkileri*, s. 306.

³⁹⁸ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 53/856, Belge No : 56.

³⁹⁹ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 54/308, Belge No : 143.

⁴⁰⁰ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 53, Belge No : 93.

⁴⁰¹ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s. 217.

Bu gelişmelerden sonra 27 Mayıs 1915 tarihinde ise hükümet üç maddeden oluşan “*Tehcir Kanunu*”nu Mebusan Meclisi’ne sundu ve meclis kanun tasarısını kabul etti. Buna göre,

Madde – 1: Seferberlik sırasında ordu, kolordu ve tümen kumandanları ve bunların vekilleri, müstakil bölge kumandanları tebaatan, hükümetin emirleri, memleketin savunması ve güvenliğinin korunması ile ilgili icraat ve hazırlıklara karşı herhangi bir direnişi fark ederlerse, bu direnişleri en şiddetli bir şekilde ortadan kaldırmaya yetkilidirler.

Madde – 2: Ordu, bağımsız kolordu ve tümen kumandanları askeri nedenlerden dolayı veya casusluk ve ihanetlerini hissettikleri köy ve kasaba tebaasını tek tek veya toplu olarak diğer bölgelere sevk ve iskân ettirebilir.

Madde – 3: İşbu kanun neşir tarihinden itibaren geçerlidir⁴⁰².

Bu karar Takvim-i Vekayi’nin 27 Mayıs 1915 tarihli nüshasında yayınlandı. Dâhiliye Nezareti’nin yapılacak sevkியatla ilgili diğer bir teklifi de 30 Mayıs 1915’te Meclis-i Vükela’ca kabul olundu. Kabul edilen teklife göre;

1 – Nakledilmesi gerekenlerin gidecekleri bölgelere kadar refah içinde sevkleri

2 – Yollarda istirahat ve can güvenliklerinin sağlanması.

3 –Gittikleri yerlerde, yerleşinceye kadar kendilerine göçmen ödeneğinden geçimlerinin sağlanması için yardım yapılması.

4 – Daha önceki ekonomik durumlarına uygun olarak kendilerine mal ve arazi verilmesi

5 – Ev yaptırılması

6 –Çiftçi olanlara tohumluk, zanaatkâr olanlara meslekleri ile ilgili alet dağıtılması

⁴⁰² Necdet Sevinç, *a.g.e.*, s.135.

7 – Terk ettikleri mallarından geriye kalanın kendilerine verilmesi, mümkün olamıyorsa bunların bedellerinin ödenmesi

8 – Boşaltılan şehir ve kasabalardaki Ermenilere ait taşınmaz malların sayımının yapılması, bunların karşılığının göç ettirilene verilmesi

9 – Göç ettirilenlerin kullanamayacakları mallarının da sayımlarının yapılarak değerlerinin veya kira gelirlerinin yine onlara verilmesi emir olundu.⁴⁰³

Dâhiliye Nezareti tarafından alınan karara göre Ermeni nüfusunun tehcire tabi tutulması gereken bölgeler şunlardı:

1 – Van, Bitlis, Erzurum vilayetleri

2 – Adana, Mersin ve Kozan şehir merkezleri hariç olmak üzere Adana, Mersin, Kozan ve Cebel-i Bereket sancakları

3 – Maraş şehir merkezi hariç olmak üzere Maraş sancağının diğer yöreleri

4 – Merkez kazaları hariç olmak üzere Halep vilayetinde İskenderun, Beylan, Cisir-i Şu'ur ve Antakya kazaları, kasabaları ve köyleri⁴⁰⁴.

Dâhiliye Nazırı Talat Bey göç ettirilenlerin sevk ve yerleştirilmeleri sırasında dikkat edilmesi gereken hususlarla ilgili çeşitli vilayetlere gönderdiği talimatnameye göre :

1 – İskâna tabi tutulan Ermenilerden araba ile veya yaya olarak yola çıkan gruplar en yakın demiryolu istasyonuna götürülecek oradan da yerleştirilecekleri yerlere trenle sevk edileceklerdir.

2 – Tehcire tabi tutulanlar, tren istasyonlarına vardıklarında aile reisleri asker olan veya kendilerine bakacak kimsesi olmayan kadın ve yetimler, durumlarını resmi belge ile yetkililere ibraz ettikleri takdirde başka yere iskân edilmeyerek istasyon yakınlarındaki şehir, kasaba ve köylere yerleştirileceklerdir.

⁴⁰³ Necdet Sevinç, *a.g.e.*, s.137.

⁴⁰⁴ BOA, MV. Defter No : 198, Karar Sıra No : 163.

3 – Başka yerlere iskân edilecek Ermenilerin sevk sırasında iaşeleri temin edilecek, fakirlerin iaşeleri ise ücretsiz olarak karşılanacaktır.

4 – Sevk sırasında Ermenilerin güvenliği sağlanacaktır. Hamile kadınlar ile yeni doğmuş çocukların ihtiyaçları karşılanacaktır.

5 – İskâna tabi tutulanlar arasında yerlerini terk etmek istemeyenler veya yerlerine dönmek istemeyenlerden makul sebep gösterenlerin dilekçeleri görevlilerin de görüşleri alınarak Dâhiliye Nezaretine gönderilecek ve nezaretin vereceği cevaba göre hareket edilecektir.

6 – Göç veya konaklama esnasında Ermeni göçmenlere yapılacak herhangi bir saldırı derhal etkisiz hale getirilecektir. Saldırıda bulunanlar yakalanarak derhal divan-ı harbe sevk edilecek ve en ağır bir şekilde cezalandırılacaktır.

7 – Göçe tabi tutulandan rüşvet veya hediye alanlar, tehdit ile kadınları iğfal edenler veya onlarla gayrimeşru ilişki kuranlar derhal görevden alınıp divan-ı harbe sevk edilecek ve ağır bir şekilde cezalandırılacaktır⁴⁰⁵.

Ermenilerin Suriye'ye sevki sırasında kabilelere olası saldırıları engelleme görevi III. Orduya mensup birliklere verildi. O sırada III. Ordu kumandanı olan Cemal Paşa alınan önlemleri şöyle belirtmektedir:

“O sırada Pozantı'dan Halep'e kadar olan yol üzerinde muhacirlerin iaşesi için mülki memurlarca kâfi derecede iaşe vasıtaları tedarik olunamadığını ve Ermenilerin cidden acınacak bir sefaletle bütün yol boylarına yayılmış olduklarını haber aldığımında durumu bizzat teftiş etmek için Halep'ten Pozantı'ya kadar bir seyahat yaptım. Orduya mahsus olan menzil ambarlarından Ermeni muhacirlere ekmek verilmesini emrettiğim gibi menzil doktorlarının da Ermeni hastalarını tedavi etmelerini tembih ettim”⁴⁰⁶.

Tehcirin ilk başlarında Ermeni nüfusu Suriye ve Mezopotamya'ya gönderilecek bölgeler Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri ile sınırlı olup

⁴⁰⁵ Salahi R. Sonyel, “Tehcir ve Kırımlar Konusunda Ermeni Propagandaları Hristiyanlık Dünyasını Nasıl Aldattı”, *Bellekten*, XLI/ 161, (1977), s.137 – 175.

⁴⁰⁶ Cemal Paşa, *Hatıralar*, İstanbul 1977, s. 440.

Marmara, Ege ve Karadeniz bölgelerindeki Ermeni nüfus bu uygulamanın dışında tutuldu. Ancak İtilaf donanmasının Çanakkale'ye saldırısı, Karadeniz Ereğlisi'nin Rus filosu tarafından bombardıman edilmesi sıralarında başkentin yakınlarında ve kalabalık bir halde bulunan bölge Ermenilerinin de gerçekleştirdikleri faaliyet ve hazırlıklar, bölgede yapılan aramalar sonucu patlamak üzere hazırlanmış olan önemli miktar bombanın ortaya çıkması bölgede yaşayan Ermenilerin de gönderilmesi zorunluluğunu ortaya çıkardı⁴⁰⁷.

Çetecilik faaliyetleriyle ilişkisi olan bazı Ermeniler özellikle komitelerin önder kadroları sürekli göz önünde tutulabilmek için İstanbul'a gönderildi⁴⁰⁸. Bazı durumlarda da bu kişilerin tehcir edilmeden önce bilgilerine müracaat edilip ona göre sevk edilmeleri kararlaştırıldı⁴⁰⁹. Sevkiyat sırasında Batı Anadolu ve Marmara bölgelerinden tehcir edilen Ermeni kabileler genellikle Adapazarı, Bilecik, Eskişehir, Afyon, Konya, Osmaniye ve Halep güzergâhını takip eden posta trenleriyle sevk edildiler. Bu arada Mersin bölgesindeki Ermeni nüfus da Mersin, Tarsus, Osmaniye, Antep güzergâhını takip eden posta trenleriyle nakledildi. Trenlerle sevk edilen Ermeni muhacirler trenlerin son istasyonlarından kesin yerleşim merkezlerine araba konvoylarıyla nakledildiler.

Demiryolu güzergâhlarının uzağında yer alan bölgelerdeki Ermeni muhacirler ya kendi vasıtalarıyla ya da ordu arabalarıyla günlük 250 ila 500 arası değişen miktardaki kabilelerle kesin yerleşim bölgelerine sevk edildiler⁴¹⁰. Bazı durumlarda da nehir yoluyla sevkler gerçekleştirildi. Özellikle Birecik üzerinden Ermeni kabileleri salları yaptırılarak Fırat nehri yoluyla Zor mutasarrıflığına sevk edilmeleri gerçekleştirildi⁴¹¹.

⁴⁰⁷ *Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi*, s. 238.

⁴⁰⁸ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 52, Belge No : 102.

⁴⁰⁹ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 63, Belge No : 306, Dosya No : 69, Belge No : 260, 262.

⁴¹⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Müdüriyeti (DH/İ-UM.) Dosya No : 82/1, Belge No : 1/23; Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye 2. Şube (DH.EUM.2.ŞB.), Dosya No : 68, Belge No : 79.

⁴¹¹ BOA, DH.EUM.2.ŞB. Dosya No : 68, Belge No : 101.

İskân alanları olarak farklı bölgeler kararlaştırıldı. Ermeni muhacirlerinin toplam şehir nüfusu içinde yüzde on oranını geçmemesine önem verildi. Bazı bölgelerde hiç Ermeni yaşamadığı için Ermeni muhacirlerinin yerleşmelerine izin verildi. Örneğin Afyon Karahisar'da Ermeni nüfus olmadığı için Balıkesir Ermenilerinin bu vilayetteki köylere dağıtılmaları sağlandı⁴¹². Güneye gönderilen Ermeni muhacirler ise Diyarbakır'da, Musul vilayeti sınırları içindeki Bağdat demiryolu hattının batısında kalan bölgelerde⁴¹³, Halep vilayeti sınırları içinde⁴¹⁴, Zor sancağı içinden geçen Bağdat hattının güneyinde kalan arazide⁴¹⁵ ve Kerkük mutasarrıflığında kendilerine tahsis edilen yerlere Müslüman nüfusun yüzde onu oranında yerleştirildi⁴¹⁶.

Ermenilerin kesin yerleşim bölgelerine sevkiyatı sırasında sevkiyatta ve iskânda yer yer bazı değişiklikler, planlı ya da kendiliğinden, yaşandı. Özellikle Diyarbakır ve Halep illeriyle Kerkük ve Zor sancaklarında Ermeni nüfusun Müslüman nüfus oranının yüzde onunu geçmesi üzerine iskân alanı genişletildi. Halep vilayetinin güneyine, Suriye vilayetinin doğusuna⁴¹⁷ ve İran sınırına kadar olan bölgelere de Müslüman nüfusun yüzde onu oranında⁴¹⁸ Ermeni muhacirlerinin yerleştirilmesi yönünde *Dâhiliye Nezareti İskân-ı Aşayir ve Muhacirin Müdüriyeti*'nden Adana, Erzurum, Bitlis, Halep, Diyarbakır, Sivas, Urfa, Zor, Kayseri, Mamuret'ülaziz, Canik ve İzmit vilayet ve mutasarrıflıklarına telgraflarla haber verildi.

Bunlara ilaveten III. Ordu komutanı Cemal Paşa tarafından iskân bölgelerinde bazı değişiklikler yapıldı. Cemal Paşa'nın hatıralarında bu yapılan değişiklikler şöyle belirtilir:

⁴¹² BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 63, Belge No : 137.

⁴¹³ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 54, Belge No : 83; Dosya No : 74, Belge No : 135.

⁴¹⁴ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 55, Belge No : 106.

⁴¹⁵ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 53, Belge No : 48; Dosya No : 54, Belge No : 84;

⁴¹⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Umuru Mahalliye Vilayat Müdüriyeti (DH.UMVM.), Dosya No : 131, Belge No : 87.

⁴¹⁷ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 54, Belge No : 308, 413.

⁴¹⁸ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 54, Belge No : 308, 315.

“ ...şu kadar var ki bütün Ermeni muhacirlerin Mezopotamya'ya gönderilmesi muhacirlerin sefaleti sonucunu doğuracağından emin bulunduğum için bunlardan birçoklarının Suriye ve Beyrut vilayetleri içine yerleştirilmelerini uygun gördüm. Buna izin verilmesini ısrarla İstanbul'a yazarak onaylarını aldım. İşte bu sayede bu vilayetlerde yaklaşık yüz elli bin kadar Ermeni yerleştirmeyi başardım”⁴¹⁹.

Devlet eliyle gerçekleştirilen sevkiyattaki bu değişikliklerin yanında ihtilalci komitelerin etkisiyle gerçekleşen değişiklikler de oldu. Taşnaksütyun Komitesi'nin Van'a egemen olması ve ardından yaşanan Rus işgali sonucu bölgedeki Müslüman nüfusun ölüm ve Anadolu'nun güney ve batısına yönelik göçler gibi etkenlerden dolayı yok olması ile bölgede Ermeni nüfusun üstünlüğü söz konusu oldu. Muş ile diğer doğu illerinden kabileler halinde Ermeniler Van'a geldiler. Aynı zamanda tehirciye tabi tutulan kabileler de kuzeye yönelip Van'a ulaştılar. Van'da daha önce Müslüman ve gayrimüslim nüfus 50.000 kişiye ancak ulaşırken bu yeni Ermeni kabilelerle Van 250.000 Ermeni nüfuslu bir Ermeni kenti haline geldi. Ancak Temmuz 1915'ten itibaren ilerlemeye başlayan Osmanlı ordusu karşısında Rus – Ermeni ordusu tutunamayarak Van'ı terk etmek zorunda kaldı. Van'ın yeniden Osmanlı egemenliğine girmesi ile kendilerinin Osmanlı Devleti'nce cezalandırılmalarından çekinen bölgedeki Ermeni nüfus da Rus ordusuyla göç etti. Stanford J. Shaw'ın görüşüyle bu göç sırasında kırk bine yakın Ermeni iklim şartları ve aşiret saldırılarından dolayı öldü⁴²⁰.

Tehcir sırasında tüm Osmanlı Ermenileri sevkiyata tabi tutulmadı. Bazı Ermeniler tehcirden muaf tutuldular. Bunlar içinde ailesinden biri ya da bir kaç orduda subay, astsubay ya da er olanlar sevkiyat dışı bırakıldı⁴²¹ ve bu durumda olan Ermeni aileleri buldukları vilayetlerde yüzde beşi geçmeyecek oranda köylere yerleştirildiler⁴²². Kimsesiz Ermeni çocukları ve yerleştikleri yetimhanelerdeki

⁴¹⁹ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 441.

⁴²⁰ Stanford j. Shaw – Ezel Kural Shaw, *a.g.e.*, s. 380.

⁴²¹ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 55, Belge No : 18; Dosya No : 58, Belge No : 2.

⁴²²BOA, DH.EUM.2.ŞB. Dosya No : 68, Belge No : 75; Dâhiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Müdüriyeti Evrak Kalemi (DH.EUM.VRK.) Dosya No : 15, Belge No : 49.

öğretmenleri de göç ettirilmeyerek buldukları vilayetlerde kalmaları sağlandı⁴²³. Bunların yanında hastahanelerde bakıma muhtaç durumda olan hasta ve görme özürlü Ermeniler de tehcir dışı bırakıldılar⁴²⁴.

Tehcir edilen Ermeniler genellikle Gregoryen mezhebine mensuptular. Devlet tüm Ermeni unsurlara yönelik bir imha siyaseti izlemediğini ileri sürerek⁴²⁵ hiçbir komiteyle ilgisi olmayan neredeyse tüm Katolik ve Protestan Ermenileri sevkiyat dışı bıraktı⁴²⁶.

Devlet görevlisi olup hiçbir komiteyle ilgisi olmayan milletveki ve aileleri⁴²⁷, posta ve telgraf memurları, Düyun-u Umumiye, tekeli ve gümrüklerde çalışan memurlar⁴²⁸ ile ellerinde kimliklerini ve görevlerini belirten belgeleri bulunan demiryolu memurları ve işçileri de sevkiyat dışı bırakıldılar⁴²⁹.

Bunlara ilaveten sevkiyat sırasında daha önceleri memur veya devlet hizmetinde olup devlete iyi hizmette bulunanların ve kötü niyet beslememiş olanların da sevkiyatlarının durdurulup Anadolu içindeki büyük şehirlerde kalmalarına izin verildi⁴³⁰.

Gönderilmeleri durumunda yaşadıkları bölgelerin üretim ve ekonomik yapısı zarar göreceği için zanaatkâr⁴³¹, tüccar ve esnaf Ermenilerin de sevkiyatına engel olundu. Bunların yer değiştirmeleri yalnızca yaşadıkları ilin kasabalarıyla sınırlı kaldı⁴³².

⁴²³ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 54, Belge No : 163; Dosya No : 55, Belge No : 42.

⁴²⁴ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 56, Belge No : 27.

⁴²⁵ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 64, Belge No : 136.

⁴²⁶ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 54 , Belge No : A/252; Dosya No : 55, Belge No : 20; Dosya No : 77, Belge No : 96; DH.EUM.2.ŞB. Dosya No : 68, Belge No : 69.

⁴²⁷ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 55, Belge No : 19.

⁴²⁸ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 60, Belge No : 48.

⁴²⁹ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 55, Belge No : 48.

⁴³⁰ BOA, DH.EUM.2.ŞB. Dosya No : 68, Belge No : 80.

⁴³¹ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 55, Belge No : 292.

⁴³² BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 53, Belge No : 295; Dosya No : 54, Belge No : 287.

Son olarak nüfusları buldukları şehirlerdeki genel Müslüman nüfusun yüzde onunu geçmeyen bölgelerde yaşayan Ermeni unsurlar da sevk edilmediler⁴³³.

Sevkiyata tabi tutulan Ermenilerin sevkiyat sırasında kimliklerinin anlaşılabilmesi için kendilerine ve ailelerine pasaport niteliğinde belgeler verilerek gönderilmeleri sağlandı⁴³⁴. Bu belgeleri alan Ermeniler yerleştirildikten sonra yerleşim yerlerine yakın olan bölgelere seyahat edebilme olanağına kavuşmuş oldular⁴³⁵.

Tehcir gerçekleşirken sevkiyata maruz kalan Ermenilerin aileleri de düşünüldü. Erkekleri sevk edilen Ermeni ailelerinin zor durumda kalmamaları için yaşadıkları bölge sınırları içinde yer alan islam köy ve kasabalarına yerleştirilmelerinin sağlanması Dâhiliye Nezareti İskân-ı Aşayir ve Muhacirin Müdüriyeti'nden çeşitli vilayet ve mutasarrıflıklara bildirildi⁴³⁶.

Osmanlı Devleti tehciri gerçekleştirirken göç ettirilenlerin yol boyunca sevkiyat ve iâşe masraflarını da üstlendi ve bu çerçevede *İskân ve Muhacirin Tahsisatı* denilen bir bütçe meydana getirildi. Dâhiliye Nezareti'nin sadarete takdim ettiği 7 Aralık 1916 tarihli rapora göre devletin muhacirlerin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla 1915 yılında 25 milyon, 1916 Ekim sonuna kadar 86 milyon kuruş harcadığı, aynı yılın sonuna kadar ise 150 milyon kuruş daha sarf ettiği anlaşılmaktadır⁴³⁷. Ermeni kabilelerinin sevk ve iskânları için muhacirin tahsisatından⁴³⁸ olduğu gibi seferberlik tahsisatından da harcamalar yapıldı⁴³⁹. Bu ödeneklerin iâşe ve çeşitli ihtiyaçlar olarak muhacirlere aktarılmasını ise yerel idari memurlar gerçekleştirdi⁴⁴⁰. Ayrıca Suriye ve Lübnan bölgesine sevk edilen Ermeni

⁴³³ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 55, Belge No : 59.

⁴³⁴ BOA, DH.EUM.SSM. Dosya No : 40, Belge No : 12.

⁴³⁵ BOA, DH.EUM.SSM. Dosya No : 10, Belge No : 50.

⁴³⁶ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 58, Belge No : 1; Dosya No : 63, Belge No : 60.

⁴³⁷ Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s. 223.

⁴³⁸ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 55, Belge No : 292.

⁴³⁹ Bekir Günay, "a.g.m." *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, s. 213.

⁴⁴⁰ BOA, DH.EUM.SSM. Dosya No : 53, Belge No : 78; ayrıca Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s. 218.

muhacirlerinin de işlerinin temininin bölgedeki askeri makamlar tarafından yapılması sağlandı⁴⁴¹.

İşkânı gerçekleştirilen Ermenilerin kendi geçimlerini sağlayabilmek için Osmanlı hükümeti çeşitli desteklerde bulundu. Daha önce yaşadığı bölgede tarımla uğraşan kişilere tarım aletleri ve tohumluk buğday, küçük el sanatlarından anlayanlara zanaat aletleri verildi. Bunun yanında muhtaç durumda olanlara ise muhacirin tahsisatından yapılan ödemeye devam edildi. Bazı Ermeni muhacirlerinin ise karayolu ve demiryolu inşaatlarında istihdam edildiklerini görmekteyiz⁴⁴².

Tehcir ettirilen Ermenilerin kalan mallarıyla ilgili ilk talimatname 10 Haziran 1915’de yayınlandı. Bu talimatnameye göre Ermenilerin mallarını koruma altına almak üzere *Terk Edilmiş Mallar Komisyonları* kuruldu⁴⁴³. Komisyonlar Ermenilerden kalan taşınmaz malları tespit ederek ayrıntılı defterler tuttu ve tutulan bu defterlerden üç adet kopyalandı. Kopyalardan birinin yerel kiliselerde, birinin yerel yönetime sonuncusunun da komisyonda kalması sağlandı.

Talimatnamede alınan kararlara göre Ermenilerden kalan bozulabilir eşya ile hayvanların açık arttırma ile satılması⁴⁴⁴ ve satış bedelinin korunmasından hem komisyon, hem de yerel idareler sorumlu tutuldular. Ermeniler tarafından boşaltılan bir yerleşim merkezinde gönderilen ahaliye ait eşyalı taşınmaz mülklerin idare komisyonları tarafından mühürlenerek koruma altına alınması kararlaştırıldı.

Koruma altına alınan malların cins, miktar, değer ve sahipleri ile ilgili bilgiler defterlere kaydedildikten sonra depo işlevine sahip yerlerde saklanması⁴⁴⁵ ve eşyanın özelliği, miktarı ile sahibinin ismi, alındığı ve korunduğu yerleri içeren bir tutanak düzenlenerek aslı yerel hükümete ve onaylanmış bir kopyası terk edilmiş mallar komisyonuna verilecekti. Bunun yanında sahipleri belli olmayan taşınabilir

⁴⁴¹ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 57, Belge No : 317.

⁴⁴² BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 60, Belge No : 157; Dosya No : 78, Belge No : 4.

⁴⁴³ BOA, DH.ŞFR Dosya No : 54, Belge No : 226.

⁴⁴⁴ BOA, DH.ŞFR Dosya No : 53, Belge No : 303.

⁴⁴⁵ BOA, DH.ŞFR Dosya No : 54, Belge No : 202.

eşya bulunduğu köy adına saklanacaktı⁴⁴⁶. Daha sonra bu taşınabilir mallar içinde değeri düşük olanların Müslüman muhacirlere dağıtılmasına yönelik uygulama başlatıldı⁴⁴⁷. Ayrıca sevk edilecek Ermenilerin taşınmaz mallarını bedel karşılığında Müslüman ahaliye satmalarına izin verildi⁴⁴⁸.

Sevk edilen Ermenilerin taşınmaz mülklerinde ter alan ürünlerin hasadının yapılmasında bazı sorunların çıkması üzerine toplama işleminin *Terk Edilmiş Mallar Komisyonları* gözetiminde yapılması kararlaştırıldı⁴⁴⁹. Komisyon tarafından oluşturulacak bir heyet hasadın yapılmasından sonra ürün açık arttırma ile satılıp bedeli sahipleri adına emaneten mal sandığına teslim edilecek ve bir tutanak düzenlenip aslının yerel hükümette, onaylı bir suretinin idari komisyona teslimi sağlanacaktı.

Satılan veya kiraya verilen terk edilmiş emlak ve arazinin cinsini, miktarını, kiracı veya satın alanını bildirir ayrıntılı cetvellerin düzenlenmesi kararlaştırıldı. Satış veya kiradan elde edilen gelir emaneten mal sandıklarına verilerek sonradan sahiplerine ödenecekti⁴⁵⁰. Bu arada nakledilen Ermenilerin ürünleri üzerinden alınması gereken aşar ve ağnam gibi vergilerin de şimdilik alınmayacağı devletçe bildirdi⁴⁵¹.

Kiliseler ya da manastırlarda bulunan eşya ve resimlerle kutsal kitapların sayımı yapılarak defterlere kaydedilerek buldukları yerlerde saklanmalarına özen gösterilecekti. Bu eşyalar sonradan kilise ve manastırların buldukları yerleşim merkezi tebaasının sevk edilip kesin olarak yerleştirildikleri bölgelere gönderilecekti.

Terk edilmiş mallar idare komisyonları atanmış bir başkan ve biri mülki, diğeri maliyeden olmak üzere iki üyeden meydana gelmiş olup komisyon atanmayan bölgelerde yönetmelik hükümlerinin uygulanması görevi yerel idareye bırakıldı.

⁴⁴⁶ Necdet Sevinç, *a.g.e.*, s. 138.

⁴⁴⁷ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 69, Belge No : 252.

⁴⁴⁸ BOA, DH.ŞFR, Dosya No : 54, Belge No : 346.

⁴⁴⁹ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 54, Belge No : 301.

⁴⁵⁰ Necdet Sevinç, *a.g.e.*, s. 138.

⁴⁵¹ BOA, DH.UMVM. Dosya No : 132, Belge No : 42

İdare Komisyonlarının terk edilmiş malların idaresinde doğrudan Dâhiliye Nezareti'ne bağlı olması ve oradan alacakları emirler çerçevesinde hareket etmeleri saptandı. Buna göre komisyon görüşlerini ve yaptığı araştırmaların sonuçlarını en geç on beş günde bir Dâhiliye Nezareti makamına bildirmekle yükümlü oldular⁴⁵².

11 Ağustos 1915 tarihinde hazırlanan umumi tebligatta ise ilgililerden ilaveten istenen tedbirler şunlardı:

1 – Tahliye edilmiş olan bölgeye hiçbir şüpheli veya meçhul şahsın sokulmaması

2 – Eğer Ermenilerden ucuz mal almış olan varsa satışın feshedilmesi ve asıl kıymetinin takdir olunarak gayrimeşru menfaat teminine meydan verilmemesi

3 – Taşınmaz malların icra, boşaltma ve rehin gibi muamelelerinin sahipleriyle olan ilgilerinin bozulmaması ve hicretin başlangıcından itibaren bu hükme aykırı uygulamalar yapılmışsa feshedilmesi

4 – Bu mülkler hakkında tartışmalı durumların oluşmasına meydan verilmemesi⁴⁵³.

Ayrıca bu talimatnamenin yanında Ermenilerin boşalttıkları köy ve kasabalarda bulunan menkullerine yerleştirilen Müslümanların buralarda kiracı durumunda olmalarının ve bunların kiralarını kurulan fona ödemeleri, gerçek sahipleri dönünce de bu evlerin sahiplerine iadesi yolunda talimatlar verildi⁴⁵⁴.

Daha sonra 26 Eylül 1915 de çıkan diğer bir kanuna göre sevk edilenlerin mülklerinin komisyonlarca hazırlanacak mazbatalar üzerine mahkemelerce işlenmesine, taşınmaz malların evkaf ve hazinece bedellerinin ödenmesi ve elde edilen paraların sahiplerine verilmesi kararlaştırıldı⁴⁵⁵. Ayrıca nakledilen Ermenilerden gayrimenkullerinin satımı sonrasında devletten alacağı olanların da bir dilekçe yazarak Dâhiliye Nezareti'ne bildirmeleri göç ettirilen muhacirlere

⁴⁵² Necdet Sevinç, *a.g.e.*, s.139.

⁴⁵³ *A.g.e.*, s. 140.

⁴⁵⁴ J. Stanford Shaw, *a.g.e.*, s. 378.

⁴⁵⁵ Sina Akşin, *Jön Türkler – İttihat ve Terakki*, s. 422.

bildirildi⁴⁵⁶. Sevk edilen Ermenilerden kalan mallarla ilgili yer yer oluşan suistimallerin mahallerinde incelenebilmesi için güvenilir kişilerden meydana gelen çeşitli teftiş heyetleri ve suçları sabit olanları cezalandırmak üzere divan-ı harpler kurulması uygulamaları saptanan bölgelerde hayata geçirildi⁴⁵⁷.

3 - Tehcir Sırasında Ortaya Çıkan Sorunlar

Ermenilerin Tehcir Kanunu'na göre kesin yerleştirme bölgelerine yapılan sevkiyatında bazı sorunlarla karşılaşıldı. Bunlar şöyle sıralanabilir :

a - Sevk edilen Ermeni Kafilelerinde Yaşanan Firarlar

Sevkiyat sırasında ya da iskân bölgelerine ulaşan kafileler arasında bazı firar olayları yaşandı. Bu duruma örnek olarak Konya vilayetinden Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Seyrüsefain Müdüriyeti'ne gönderilen bir telgraf gösterilebilir. Bu belgede Konya'dan İstanbul'a gizlice gitmek için Müslüman kıyafeti giymiş iki Ermeni kadının yakalandığını, bunların Konya'ya sürgün edilen Ermeniler olduğunun anlaşılıp polise teslim edildiğinden söz edilmektedir⁴⁵⁸. Devlet bu firarları engellemek için sevkiyat sırasında firara teşebbüs edenlerin cezalandırılmalarını çeşitli vilayetlere bildirdi⁴⁵⁹. Ayrıca kesin iskân bölgesine ulaşıp da kaçarak eski

⁴⁵⁶ BOA, DH.EUM.VRK. Dosya No : 16, Belge No : 13.

⁴⁵⁷ *Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyesi*, s. 288.

⁴⁵⁸ BOA, DH.EUM.SSM. Dosya No : 18, Belge No : 20.

⁴⁵⁹ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 54, Belge No : 10.

yaşadıkları bölgelere dönenlerin yakalanması ve daha uzak bölgelere sevk edilmelerine yönelik olarak da bazı önlemler devlet tarafından alındı⁴⁶⁰.

b - Sevkiyat Sırasında İskân Bölgelerine Giden Güzergâh Üzerinde Yer Alan Şehirlerde Ermenilerce Çıkartılan Olaylar

Sevkiyatı engellemek ya da Ermenilerin toplu halde bulunmalarını sağlayabilmek için bazı şehirlerde isyan hareketleri görüldü.

Van'ın Mayıs 1915'te Rus ordusu tarafından desteklenen Ermeni çetelerinin eline geçmesini örnek almak ve tehciri engellemek amacıyla Temmuz 1915'te Muş İsyanı çıktı ve şehirdeki hükümet binalarına yönelik saldırılar gerçekleşti. İsyen ordu birliklerince bastırıldı⁴⁶¹. Aynı tarihlerde yani 1 Temmuz 1915'te Trabzon vilayetinden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir şifrede Ordu, Perşembe, Ulubey, Görele, Sürmene, Tirebolu ve Trabzon'dan sevk edilen Ermenilerin çeşitli olaylar çıkardıkları bildirildi⁴⁶².

Maraş'ın Zeytun kasabasındaki Ermenilerin nakli sırasında bölgede oluşturulan Ermeni çeteler tehciri engelleyebilmek için bölgedeki İslam tebaaya, asker kabilelerine, bölgede güvenliği sağlamakla görevli jandarmalara yönelik saldırılarda bulundular⁴⁶³.

Halep'te bulunan Ermeni kabileler arasında da çeteler oluşturuldu ve bunlara askeri elbiseler giydirilerek gizlice Bitlis ve Muş bölgelerine sevk edildiler. Bu kişiler tren hattına ve tünellere, erzak kabilelerine, askeri ve sivil memurlara, hava değişikliğine gönderilen erlere, sivil İslam tebaaya yönelik saldırılarda bulundular.

⁴⁶⁰ Bekir Günay, "a.g.m.", *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, cilt : I, s. 213.

⁴⁶¹ Tarık Zafer Tunaya, *a.g.e.*, s. 605.

⁴⁶² BOA, DH.EUM.2.ŞB. Dosya No : 68, Belge No : 41.

⁴⁶³ *Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekat-ı İhtilaliyesi*, s. 281.

Ermeni muhacirler terk ettikleri bölgeler olan İzmit, Amasya, Haçın, Bursa ile iskân bölgeleri içinde yer alan Afyon Karahisar, Maraş, Fındıcık, Kayseri gibi şehirlerde şiddetli yangınlar çıkardılar⁴⁶⁴.

Sevkiyat sırasında en şiddetli olaylar Urfa'da gerçekleşti. Urfa'da hükümetçe 13.000 civarında Ermeni yerleştirildi. Bunlardan bazılarının daha güneye sevk edileceklerinin öğrenilmesi üzerine bölgede huzursuzluk artmaya başladı⁴⁶⁵. Olayları önceden sezen Dâhiliye Nezareti Urfa'da Müslümanlarla Ermeniler arasında bir çatışmanın çıkmasına meydan verilmemesi konusunda Urfa mutasarrıflığına 1 Temmuz 1915 tarihli şifreli bir telgraf gönderdi⁴⁶⁶. Buna rağmen yerel hükümet 19 Ağustos 1915 tarihinde Urfa olaylarının patlak vermesine engel olamadı⁴⁶⁷. Urfa'daki Ermeni mahallesine mevzilenen isyancılarla ordu birlikleri arasında altı hafta süresince çatışmalar sürdü. O sırada bölgede bir subay olan Nogales Mendez'in anılarında bu Ermeni isyancılarının en az ordu birlikleri kadar iyi silahlarla donatılmış olduğu nitelenir⁴⁶⁸.

İsyanın bastırılmasından sonra olayların başlamasında suçlu bulunanlar oluşturulan divan-ı harpte yargıldılar⁴⁶⁹ ve Urfa mutasarrıflığından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 29 Eylül 1915 tarihli telgraftan anlaşıldığı üzere sayıları iki bini bulan suçlular çok sıkı önlemler altında Urfa'dan Musul'a gönderildiler⁴⁷⁰.

⁴⁶⁴ *Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekat-ı İhtilaliyesi*, s. 284.

⁴⁶⁵ *A.g.e.*, s. 263.

⁴⁶⁶ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 54, Belge No : 267.

⁴⁶⁷ *Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekat-ı İhtilaliyesi*, s. 263.

⁴⁶⁸ Mehmet Necati Kutlu, *a.g.e.*, s. 78.

⁴⁶⁹ *Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekat-ı İhtilaliyesi*, s. 263.

⁴⁷⁰ Justin McCarthy, *a.g.e.*, s. 197.

c - Ermeni kabilelerinin sevkiyat sırasında karşılaştıkları zorluklar

Gerek Dâhiliye Nezareti gerekse Harbiye Nezareti Ermenilerin sevkiyatı sırasında kabilelerin zorluklarla karşılaşmaması üzerinde titizlikle durdu. Ancak buna rağmen gene de bazı istenmeyen gelişmeler meydana geldi ve Ermeni kabilelerinin zarar görmesi söz konusu oldu.

Öncelikle yol boyunca Ermenilerin beslenmeleri için belli mesafelerde yer alan mola yerlerinde yiyecek depolanması kararlaştırılmış ve bu konuda pek çok emirler verilmesine rağmen⁴⁷¹ pek az yiyecek depolanabildi ve genelde muhacirlerin yiyeceklerini kendi yanlarında getirmeleri beklendi. Buda kabileler arasında açlık ve yorgunluk tehlikesini ortaya çıkardı⁴⁷².

Sevkiyatın gerçekleştirildiği sırada kabileler arasında yetersiz sağlık hizmetlerinden dolayı tifo, kolera, tifüs, humma ve dizanteri gibi salgın hastalıklar çıktı⁴⁷³. Dâhiliye Nezareti'nden Suriye vilayetine gönderilen 17 Ekim 1915 tarihli bir şifrede bu salgın hastalıklardan dolayı Hama'da bulunan Ermeni mültecilerden günde 70 ila seksen kişi arasında bir miktar mültecinin ölmekte olduğunun öğrenildiği, bölgedeki yöneticilerin bu salgın hastalılara yönelik gerekli çareleri almaları emredildi⁴⁷⁴.

Tüm bu etkenlerin yanında yerel aşiretlerin ve çetelerin yol boyunca kabilelere yönelik yaptıkları saldırılar ve bazı Osmanlı yerel idari görevlileri ile silahlı güçlerinin olaylara göz yumması, hatta kimi bölgelerde kendilerinin de bu saldırılara katılması Ermeni muhacirlerinin zarar görmelerine yol açmıştır.

Bu durumun ortaya çıkmasında devletin savaşta olması nedeniyle göç ettirilen kabilelere yeteri kadar jandarma tahsis edemeyişi önemli bir etken oldu⁴⁷⁵.

⁴⁷¹ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 55, Belge No : A/77.

⁴⁷² Justin McCarthy, *a.g.e.*, s. 219.

⁴⁷³ Necdet Sevinç, *a.g.e.*, s. 145; DH.EUM.2.ŞB. Dosya No : 68, Belge No : 81.

⁴⁷⁴ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 57, Belge No : 71.

⁴⁷⁵ Necdet Sevinç, *a.g.e.*, s. 145.

Jandarmaların tamamının ve polislerin ise önemli bir kısmının ordu hizmetine alınması üzerine konvoyları koruma görevi sivil tebaatan oluşturulan milis güçlerine bırakıldı ve bunlar da kabilelerin saldırılara karşı yeterince korunmasını sağlayamadılar⁴⁷⁶. Bazı bölgelerde yakın akrabaları Ermenilerce öldürülenler intikam hırsıyla; bazı bölgelerde de çapul amaçlı olarak çetelerin kabilelere saldırıları gerçekleşti⁴⁷⁷.

Kabilelere sadece Müslüman unsurlar saldırılarda bulunmadılar. Bazı bölgelerde Ermenilerle Kürtler birleşerek çeteler meydana getirdiler⁴⁷⁸. Malatya'da alevi Kürtlerle Ermeniler birlikte hareket ettiler⁴⁷⁹. Ayrıca Sincar taraflarında da firari Ermeniler Yezidilerce himaye edilerek kabilelere saldırılarda bulundular⁴⁸⁰. Bu çetelerin kabilelere kimi zaman çapul amaçlı, kimi zaman da kabilelerin kurtarılması amacıyla yaptıkları saldırılar bazı ermeni kabilelerinin dağılmasına, ana yollardan uzaklaşmalarına, bu da açlık ve iklim şartlarından dolayı kabilelerin zarar görmelerine yol açtı⁴⁸¹.

Bunların yanında bazı Osmanlı devlet görevlileri sorumlulukları altına aldıkları Ermeni kabilelerinin mallarını gasp ettiler. Ayrıca Ermeni nüfusu göç ettirilen şehirlerdeki diğer tebaa da Ermenilerin muhtaçlıklarından yararlanarak onların mallarına düşük fiyatlarla sahip oldular ve bu sayede büyük servetler edindiler⁴⁸². Bazı bölgelerdeki valiler de sorumlu olma korkusuyla bu olayları mümkün olduğu kadar önemsiz göstermeye çalıştılar⁴⁸³.

Devlet bu olumsuz durumları engellemek için bir dizi önlem almak zorunda kaldı. Ermeni kabilelerin yollarda saldırılara uğramamaları için onları iskân

⁴⁷⁶ *Talat Paşa'nın Hatıraları*, s. 59.

⁴⁷⁷ Necdet Sevinç, *a.g.e.*, s. 145.

⁴⁷⁸ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 50, Belge No : 210; Dosya No : 51, Belge No : 14.

⁴⁷⁹ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 51, Belge No : 130.

⁴⁸⁰ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 71, Belge No : 232.

⁴⁸¹ *Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekat-ı İhtilaliyesi*, s. 238.

⁴⁸² Justin McCarthy, *a.g.e.*, s. 219.

⁴⁸³ *Talat Paşa'nın Hatıraları*, s. 70.

bölgelerine götürecek yol güzergâhları değiştirildi⁴⁸⁴. Bunun yanında Dâhiliye Nezareti 29 Ağustos 1915 tarihinde çeşitli vilayet ve mutasarrıflıklara bir şifre gönderdi. Buna göre kabilelere yönelik saldırı ve özellikle gasp ile ırza tecavüz suçlarını işleyenlerle bunlara izin veren memur ve jandarma hakkında derhal yasal bir soruşturma yapılarak şiddetle cezalandırılmaları ve memurluktan bu gibi kişilerin azledilmeleriyle divan-ı harplere teslimi ve buna benzer olayların tekrarından vilayet ya da sancakların sorumlu tutulacağı beyan edildi⁴⁸⁵. Bunun yanında kabilelerin daha sıkı bir şekilde korunabilmesi için Dâhiliye Nezareti'nden çeşitli bölgesel yönetim birimlerine emirler gönderildi⁴⁸⁶. Bu çerçevede Erzurum'dan gönderilen beş yüz mevcutlu bir kafilenin Erzurum ile Erzincan arasında tamamına yakınının aşiretler tarafından öldürülmesi üzerine cepheden buraya sevk edilen bir tabur asker suçluların yakalanmasını ve idam edilmelerini sağladı⁴⁸⁷. Ardından 14 Haziran 1915 tarihli bir şifre Diyarbakır, Elazığ ve Bitlis vilayetlerine gönderilerek Ermeni kabilelerinin geçecekleri yol üzerinde bulunan Müslüman göçmenler ve köylülerin saldırılarına karşı kabilelerin her türlü araçla savunulması, cinayet ve hırsızlığa cüret edeceklerin şiddetle cezalandırılması emredildi⁴⁸⁸. 26 Haziran tarihinde Mamuret'ül aziz vilayetine gönderilen bir şifre de Ermeni kabilelerinin Dersim eşkiyasına karşı korunmasını içermekteydi⁴⁸⁹.

Devlet ortaya çıkan olumsuzlukları daha derinlemesine incelemek amacıyla bir soruşturma heyeti kurulmasına karar verdi⁴⁹⁰. Bu amaca uygun olarak Temyiz Mahkemesi ile Şura-yı Devlet üyelerinden ve ceza mahkemeleri reislerinden dört tahkikat komisyonu oluşturuldu. Bu komisyon sevkியatta yaşanan usulsüzlüklerle

⁴⁸⁴ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 57, Belge No : 277.

⁴⁸⁵ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 55, Belge No : 292.

⁴⁸⁶ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 55, Belge No : 292.

⁴⁸⁷ *Talat Paşa'nın Hatıraları*, s. 62.

⁴⁸⁸ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 54, Belge No : 9.

⁴⁸⁹ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 54, Belge No : 162.

⁴⁹⁰ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 58, Belge No : 38.

ilgili olarak yaptığı soruşturma sonucu birçok memuru azlederek yerel divan-ı harplere verdi⁴⁹¹. Komisyonlarda incelenen davalara örnek olarak şunlar verilebilir:

1 – İstanbul'dan Ankara divan-ı harbine gönderilen bazı Taşnaksütyun teşkilatı liderlerinin kendilerini Ankara'ya götürmekle görevli jandarmalar tarafından vurulması üzerine bu jandarmalar divan-ı Harpte yargılandılar ve suçları sabit görülerek idam edildiler⁴⁹².

2 – Urfa'dan Rakka'ya gönderilen ilk katilede yer alan muhafız jandarmalarının kişisel hatalarından dolayı sevkiyat sırasında bazı Ermeni kadınlarının çeteler tarafında kaçırılması üzerine jandarmalar divan-ı harbe verilip cezalandırıldılar⁴⁹³.

3 – Malatya'dan Amasya'ya gelmekte olan iki araba Ermeni öldürmekten sevk edildiği divanı harpçe suçlu bulunan Erbaa'nın Gürcü eşkiyası cezalandırıldı⁴⁹⁴.

4 – Ermeni sevkiyatı sırasında usulsüz hareketleri görülen Tenos kaymakamı azledildi⁴⁹⁵.

5 – Aziziye kaymakamı Hamid Bey sevkiyat sırasında usulsüz davranışlar sergilediği için azledildi ve divan-ı harbe verildi⁴⁹⁶.

6 – Erkan-ı harp kaymakamı Ağâh Bey, Toros inşaat kumandanlığı görevini yürütürken burada çalışan amele ve Ermeni muhacirlerine eziyet ettiği suçlamasıyla yargılandı⁴⁹⁷.

Göç sırasında yapılan soruşturmalar sonucu suçlu bulunanların illere göre dağılımı şöyledir :

⁴⁹¹ *Talat Paşa'nın Hatıraları*, s. 70.

⁴⁹² *A. g. e.*, s. 69.

⁴⁹³ *BOA*, DH.ŞFR. Dosya No : 57, Belge No : 309.

⁴⁹⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (*BOA*), Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Asayiş Kalemi (DH.EUM.AYŞ.), Dosya No : 21, Belge No : 89.

⁴⁹⁵ *BOA*, DH.ŞFR. Dosya No : 57, Belge No : 105.

⁴⁹⁶ *BOA*, DH.ŞFR. Dosya No : 57, Belge No : 116.

⁴⁹⁷ *BOA*, DH.EUM.AYŞ. Dosya No : 21, Belge No : 41.

Sivas vilayetinden	: 648 kişi
Mamuret'ül aziz vilayetinden	: 223 kişi
Diyarbakır vilayetinden	: 70 kişi
Bitlis vilayetinden	: 25 kişi
Ankara vilayetinden	: 32 kişi
Suriye vilayetinden	: 27 kişi
Hüdavendigâr vilayetinden	: 12 kişi
Konya vilayetinden	: 12 kişi
Eskişehir mutasarrıflığından	: 29 kişi
Karahisar-ı Şarki mutasarrıflığından	: 6 kişi
Niğde mutasarrıflığından	: 8 kişi
İzmit mutasarrıflığından	: 33 kişi
Kayseri mutasarrıflığından	: 69 kişi
Urfa mutasarrıflığından	: 189 kişi
Canik mutasarrıflığından	: 14 kişi

Toplam : 1.387 kişi

Bu kişilerin önemli bir kısmı, 40'ı idam olmak üzere, çeşitli cezalara çarptırıldılar⁴⁹⁸.

⁴⁹⁸ Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s. 221.

4 - Tehcir sırasında Ermeni muhacirlerin uğradıkları kayıplar

Tehcir sırasında ölen Ermeni sayısı üzerinde yazarların farklı görüşleri bulunmaktadır. Diaspora yanlısı Ermeni tarihçi ve araştırmacılar tehcir hareketinin 1.600.000 Ermeninin ölümüyle sonuçlanan amaçlı olarak yapılmış Suriye çöllerine yönelik bir ölüm yürüyüşü olduğunu savunmaktadırlar. Bu görüşü savunan tarihçiler çöle gönderilen tüm Ermenilerin öldüğü kalanların diğer ülkelere göç ederek hayatlarını kurtardıklarını ve bu suretle Avrupa ve Amerika'da gelişmiş bir Ermeni Diasporası'nın oluştuğunu ileri sürmektedirler⁴⁹⁹. Türk tezini savunan Justin McCarthy ise savaş sırasında tehcirden dolayı yada kendi rızalarıyla 810.000 Ermeninin Anadolu sınırları dışına çıktığını, çeşitli etkenlerden dolayı, salgınlar, iklim şartları, açlık, aşiret saldırıları vb., Anadolu Ermeni nüfusunun yüzde kırkını oluşturan 600.000 Ermeninin öldüğünü ileri sürmüştür. McCarthy Anadolu dışına çıkan Ermeni nüfusunu ayrıntılı bir tablo olarak şöyle göstermiştir;

<u>Sığılan ülke</u>	<u>Miktar</u>
Sovyetler Birliği	400.000
Yunanistan	45.000
Fransa	30.000
Bulgaristan	20.000
Kıbrıs	2.500
Avusturya	270
Çekoslovakya	200
Macaristan	15
Yugoslavya	543

⁴⁹⁹ Michael G. Roskin – James J. Coyle, *Politics of the Middle East*, New Jersey, 2004, s. 68.

İsviçre	250
İtalya	603
İngiltere ve diğer	
Avrupa ülkeleri	119
ABD	35.000
Suriye	100.000
Lübnan	50.000
Irak	25.000
Filistin ve Ürdün	10.000
Mısır	40.000
İran	50.000
Japonya, Çin, Hindistan, Latin Amerika	1.000
<hr/>	
Toplam sığınmacılar	: 810.880
Türkiye’de kalanlar	: 70.000
<hr/>	
Canlı kalanların toplamı	: 880.880 (%59) ⁵⁰⁰

Necdet Sevinç ise göç ettirilenlerin mevcudunu 702.900 olarak belirtmekte ve 300.000 ila 320.000 arası Ermeni kaybının olduğunu savunmaktadır⁵⁰¹.Kamuran

⁵⁰⁰ Justin McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, Ankara 1998, s. 134 – 137.

Gürün de tehcire uğrayan Ermeni sayısı ile ilgili 702.900 rakamı üzerinde durmakta ve gerek sevkiyat ve gerekse iskân sırasında 302.000 Ermeni'nin öldüğünü ortaya koymaktadır⁵⁰². Ölümlerin genellikle salgın hastalıklardan, iaşe ihtiyacının yeterince karşılanamamasından kaynaklanmaktadır. Bunun yanında başlangıçta korumasız olarak yola çıkarılan bazı Ermeni kabilelerin göç sırasında yakınları Ermeni çeteleri tarafından öldürülen Müslüman tebaa, köylüler, Halep ile Zor kesiminde Kürt aşiretleri, Arap aşiretleri, bazı eşkıya grupları tarafından gerçekleştirilen saldırılar sonucunda da kayıplara uğradıkları anlaşılmaktadır⁵⁰³. Dâhiliye Nezareti'nin sadarete takdim ettiği 7 Aralık 1916 tarihli rapordur. Bu rapora göre göç ettirilen Ermeni muhacir miktarı 702.900'dür⁵⁰⁴.

E- Göç Ettirilen Ermenilerin Geri Dönüşü ve Ermeni

Gayrimenkullerinin Durumu

I. Dünya Savaşı'nın son yıllarında Ermenilerin göç ettirildikleri Mezopotamya ve Suriye'den eski yerleşim yerlerine dönüşü başladı. Geri dönüşün düzenli bir şekilde işlemesi ve tehcire tabi tutulan Ermeni muhacirlerini eski hanelerine yerleştirilmesi hususunda hükümet tarafından çeşitli vilayet ve mutasarrıflıklara yönelik beyannameler yayınlandı. Sevk edilmiş olan Ermeni muhacirlerin geri dönmelerine Meclis-i Vükela'ca alınan 21Teşrinievvel 1334 talimatla izin verildi⁵⁰⁵.Geri dönüş yolculuğu sırasında Ermeni muhacirlerin açlık sorunuyla karşılaşmamaları için iaşelerinin sağlanmasına büyük önem verildi. İskân ve Aşayir Müdüriyet-i Umumiye'si çeşitli vilayet ve mutasarrıflıklardan

⁵⁰¹ Necdet Sevinç, *a.g.e.*, s. 145 – 149.

⁵⁰² Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s. 227.

⁵⁰³ Kemal Çelik, "a.g.m.", *Atatürk Yolu*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi, s.279.

⁵⁰⁴ Necdet Sevinç, *a.g.e.*, s. 145.

⁵⁰⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti (HR.MÜ.) Dosya No : 43, Belge No : 34; DH.ŞFR. Dosya No : 93, Belge No : 26, 59.

muhacirlerin iaşe ihtiyaçlarının karşılanmasını istedi. Yerel hükümet de Ermeni muhacirlerinin sevkiyat sırasında ihtiyaçlarının karşılanması için onlara ekmek karnesi verme uygulamasını başlattı. Karnesi olmayan muhacirlerin de beslenmeleri üzerinde titizlikle duruldu.

Sevkiyat sırasında Ermeni muhacirlerin kimliklerinin saptanabilmesi ve seyahat edebilmelerinin sağlanması için muhacirlere önceleri hükümetçe gönderilen seyahat belgesi alma zorunluluğu getirildi. Ancak sonrasında bu belgelerin gönderilmesinde gecikmelerin yaşanması üzerine hükümet bu belgeleri alma mecburiyetini kaldırdı. Bunun yerine muhacirlerin trene binmeden önce isimlerinin yer aldığı bir listenin oluşturulması ve bu liste yardımıyla muhacirlerin seyahatlerine izin verilmesi uygulamasına geçildi⁵⁰⁶.

Ermeni muhacirlerinin trenlerle sevkiyatında onlardan yol masraflarına bir bedel alınmaması⁵⁰⁷ ve bu yol masraflarının harbiye ödeneğinden karşılanması kararlaştırıldı⁵⁰⁸.

Seferberlik ödeneğinden geri dönen Ermeniler içinde en çok ihtiyacı olanlardan büyüklere üçer kuruş, küçüklere altmışar paradan günlük ödenek veya buna karşılık iaşe fiyatı üzerinden hububat verildi⁵⁰⁹. Ayrıca sevkiyatın çabuklaştırılabilmesi amacıyla seyahat edecek Ermeni muhacirlere haftada iki defa olmak üzere tren seferi tahsis edilmesi konusunda Harbiye Nezareti'nden hat komiserlerine emirler gönderildi⁵¹⁰.

Ermeni kabilelerinin sevkiyat esnasında herhangi bir saldırıya uğramamaları konusu hükümetçe üzerinde önemle durulan bir konu oldu. Kafilelere yönelik olabilecek her hangi bir saldırıdan yerel hükümet yöneticilerini sorumlu tutan hükümet bu durumu gönderdiği telgraflarla çeşitli vilayet ve mutasarrıflık merkezlerine duyurarak 1915'de gerçekleşen kabilelere yönelik saldırıların

⁵⁰⁶ BOA, HR.MÜ. Dosya No : 43, Belge No : 34

⁵⁰⁷ BOA, DH.UMVM. Dosya No : 57, Belge No : 16.

⁵⁰⁸ BOA, HR.MÜ.Dosya No : 43, Belge No : 34.

⁵⁰⁹ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 95, Belge No : 52.

⁵¹⁰ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 95, Belge No : 52.

tekrarlanmasını engellemek istedi. Sevkiyat sırasında yaşanacak aksaklıklardan bölgedeki valiler ve mutasarrıflıklar ile komutanları sorumlu tutan hükümet, suçlu bulunduğu yerel hükümet temsilcilerinin görevlerine son verdi⁵¹¹.

1915 tehciri sırasında yolculuktan zarar görmemeleri ya da kendilerine bakacak kimseleri olmadığından dolayı yetimhanelerde tutulan Ermeni çocukları müracaatlar sonucu varsa akrabalarına yoksa patrikhaneye teslim edildi⁵¹². Bunun yanında bazı İslam ailelerine bakılmalarını sağlamak amacıyla teslim edilen Ermeni kız ve erkek çocuklarının da Ermenilerden oluşmuş bir komisyona teslim edilmesi sağlandı⁵¹³.

Bu çalışmaların düzenli bir şekilde yürütülememesi yüzünden hükümet 18 Kanunievvel 1334 – 31 Aralık 1918 tarihinde bir kararname yayınlamak zorunda kaldı. Bu kararnameye göre;

“1 – Sadece geri dönmek arzusunda bulunanlar sevk edilecek, bunların dışında kimseye dokunulmayacaktır.

2 – Yerlerine iade edilenlerin yollarda perişan olmamaları ve dönüş mahallerinde mesken ve iâşe sıkıntısı çekmelerinin önlenmesi için gerekli tedbirler alınacak, gidecekleri bölgelerdeki idareciler ile irtibat sağlanıp bu konudaki tedbirler alındıktan sonra sevkiyat ve geri dönüş işlemlerine başlanacaktır.

3 – Bu şartlar içinde dönecek olanlara ev ve arazileri teslim edilecektir.

4 – Yerlerine daha önce muhacir yerleştirilmiş olan evler tahliye dilecektir.

5 – Açıkta kimse kalmaması için geçici olarak birkaç aile bir arada yerleştirilebilecektir.

6 – Kilise ve mektep gibi binalarla bunlara gelir getiren yerler ait olduğu cemaate geri verilecektir.

⁵¹¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliye Nezareti (M.L.), Dosya no : 216, Belge no : 105. Kayseri’de mutasarrıf ile jandarma kumandanının Ermenilere yardım hususunda tembellik yaptıkları için görevlerinden azledilmesine; HR.MÜ. Dosya No : 43, Belge No : 34.

⁵¹² BOA, HR.MÜ. Dosya No : 43, Belge No : 34.

⁵¹³ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 96, Belge No : 76.

7 – Yetim çocuklar istenildiği takdirde kimlikleri dikkatlice tespit edilerek velilerine veya cemaatlerine iade olunacaktır.

8 – Din değiştirmiş olanlar arzu ederlerse eski dinlerine dönebileceklerdir.

9 – Din değiştirmiş Ermeni kadınlardan bir Müslümanla evli bulunanlar eski dinlerine dönme konusunda serbest bırakılacaklardır. Eski dinlerine döndükleri takdirde kocalarıyla aralarındaki nikâh bağı kendiliğinden bozulmuş olacaktır. Eski dinine dönmek istemeyen ve kocasından ayrılmaya razı olmayanlara ait sorunlar ise mahkemelerce çözümlenecektir.

10 – Ermeni mallarından henüz kimsenin kullanımında bulunmayanlar kendilerine teslim edilecek; hazineye intikal edenlerin iadesi de mal memurlarının onayı ile karara bağlanacak ve bu konuda ayrıca açıklayıcı zabıtnameler hazırlanacaktır.

11 – Muhacirlere satılan mülklerin sahipleri döndükçe kısım kısım sahiplerine teslim edilecektir. Bu konuda dördüncü madde aynen uygulanacaktır.

12 – Muhacirler ellerinde bulunan ve eski sahiplerine iade edilecek olan ev ve dükkânlarda tamirat ve ilaveler yapmışlarsa ve arazi ve zeytinliklerde ekimler yapmışlarsa, her iki tarafın hukuku gözetilecektir.

13 – Ermenilerden muhtaç olanların dönüşlerinde sevk ve iâşe masrafları harbiye tahsisatından karşılanacaktır.

14 – Şimdiye kadar ne miktar sevkiyat yapıldığını ve bundan sonra her ayın on beşinci ve son günlerinde nerelere ne kadar sevkiyat olduğu bildirilecektir.

15 – Osmanlı sınırları dışına çıkıp da geri dönmek isteyen Ermeniler yeni bir emre kadar kabul edilmeyecektir”⁵¹⁴

1915 tehcirinden sonra Ermenilerin sahipsiz kalmış emlakına evleri savaştan zarar görmüş Müslümanlar yerleştirildi. Bu evlerin, Ermeniler 1918’de geri dönmeye başladıkça boşaltılıp eski sahiplerine iadesi yolunda hükümet tarafından

⁵¹⁴ Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerekçeler (1914 - 1918)*, Ankara 2001, s. 55 – 56.

çeşitli emirler yayınlandı⁵¹⁵. Ancak bu uygulama tehciye maruz kalıp geri dönen Ermeniler için uygulandı. Bunun yanında diğer ülkelere göç eden Ermenilerin tüm gayrimenkullerine hükümetçe el konuldu⁵¹⁶ ve bu gayrimenkullere savaş bölgesinden kaçan Müslüman muhacirlerin yerleştirilmeleri sağlandı.

Geri dönen Ermeni muhacirler evleri Müslüman muhacirlerden boşaltılıncaya kadar her vilayet ve mutasarrıflık merkezlerinde bulunan misafirhanelerde barındırılarak günlük iâşe ihtiyaçlarının karşılanmasına çalışıldı⁵¹⁷.

Ermeni muhacirlerin eski ikametgâhlarına yerleştirilmelerinde bazı problemler ortaya çıktı. Öncelikle tehciye uğrayan Ermenilerin evlerine yerleştirilen Müslüman muhacirler evlerin gerçek sahipleri geri dönünce evleri onlara teslim etmek istemedirler, edenler de evlerde tamir edilemeyecek derece ağır tahribatta bulundular⁵¹⁸. Hükümet bunu engellemeye çalıştıysa da tahribatın önüne geçemedi⁵¹⁹. Bunun yanında evlere yerleştirilen bazı Müslüman muhacirlerin evleri ya başkalarına satması yada kiralaması da büyük problemlerin doğmasına yol açtı⁵²⁰.

Bazı yerlerde ise Ermenilerden kalan sahipsiz malların resmi dairelere nakledildiği ve bu malların sahipleri geriye döndükleri halde iade edilmediği görüldü. Hükümet bu durumda olan malların derhal sahiplerine iade edilmelerini emrettiği gibi bu usulsüzlüklere yol açan memurların da soruşturmaya tutulmasını istedi⁵²¹.

Ermeni tehciyi genel olarak incelendiğinde Ermeni ayrılıkçı hareketin giderek Anadolu Ermenileri arasında yayılmasına ve Osmanlı devletinin Balkan topraklarının kopartılmasını yakından gören iktidardaki İttihat ve Terakki parti

⁵¹⁵ BOA, HR.MÜ. Dosya No : 43, Belge No : 34.

⁵¹⁶ Bekir Günay, "a.g.m.", *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, s. 216.

⁵¹⁷ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 95, Belge No : 226.

⁵¹⁸ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 95, Belge No : 226.

⁵¹⁹ BOA, HR.MÜ. Dosya No : 43, Belge No : 34.

⁵²⁰ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 96, Belge No : 195.

⁵²¹ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 96, Belge No : 230.

liderlerinin Anadolu topraklarının da kopartılması sonucu devletin yıkılmasına duydukları tepki ortaya çıkmaktadır.

Hükümetin bu tehciri sadece komitecilere yönelik uygulama imkânının olmadığını 1916 yılında basılan ve “*Ermeni Komitelerinin A’mal ve Harekât-ı ihtilaliyesi*” isimli kitap savunmakta ve genel bir tehcirin yapılma nedenini patrikhane ve Ermeni ihtilâl örgütlerinin kırk yılı bulan bir süreçte gösterdikleri faaliyetler sonucunda ihtilalci teşkilatların köylere varıncaya kadar yayılmış, her köyde komite şubelerinin tesis etmiş ve çete teşkilatlarını oluşturmuş olmalarına bağlamaktadır⁵²².

Osmanlı devleti sevkîyat sırasında elinden geldiğince kabilelerin rahat ve güvenli bir şekilde sevk edilmelerini sağlamaya çalıştı. Ordu araçlarının önemli bir kısmı Ermenilere tahsis edildi. Memur, asker ve jandarmalardan önemli bir kuvveti bu uygulamaya ayırdı. Buna rağmen kalabalık sayıdaki çetelerle kabileleri korumakla görevli kuvvetler arasında çıkan çatışmalar kabilelerin zarar görmelerine, dağılmalarına ve ana yolların dışına çıkarak açlıktan ve iklim şartlarından dolayı perişan olmalarına yol açtı. Bu duruma salgın hastalıklarında eklenmesi Ermeni muhacirlerin uğradıkları kayıpları arttırdı. Tehcirin gerçekleştirilmesi devletin durumunu ve bölgedeki sivil Müslüman unsurların vaziyetlerini sağlamlaştırdı. Ermeni ayrılıkçı hareketleri lojistik desteklerini kaybettiler ve bunun sonucunda gerek hükümete ve gerekse Müslüman topluluklarına yönelik Ermeni komitelerinin saldırılarının sönmesine yol açtı⁵²³.

⁵²² *Ermeni Komitelerinin A’mal ve Harekât-ı İhtilaliyesi*, s. 287.

⁵²³ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s. 220.

IV – SERİF HÜSEYİN’İN İSYANI VE HÜKÜMET TARAFINDAN GERÇEKLEŞTİRİLEN ARAP SEVKİYATI

A - ARAP ULUSÇULUĞUNUN ORTAYA ÇIKIŞI

Osmanlı sınırları içinde yaşayan Arap unsurlar Justine McCarthy’e göre iki öge ile tanımlanmaktaydı. Bunlardan ilki din, diğeri ise yerel kimlikti. Her ne kadar din öncelikli bir nitelikte olsa da özellikle Hicaz ve Irak bölgelerinde yaşayan birçok Arap için aşiretlere ve aşiret liderlerine bağlılık önemli bir noktaydı.

Osmanlı egemenliğine girdikleri XVI. yüzyıl başlarından itibaren Araplar genellikle, yaşam alanları olan Hicaz, Suriye ve Irak bölgelerinde özerk bir nitelikte varlıklarını sürdürmüşlerdi. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı ile Suriye ve Filistin bölgelerinin Osmanlı egemenliğinden çıkıp Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın kontrolüne geçmesi bu bölgelerde sonraki dönemlerde ortaya çıkan ayrılıkçı Arap hareketinin temelini oluşturdu. Ancak Kavalalı’nın bölgedeki egemenliğinin İngiliz desteği ile 1840 Londra Konferansı sonucunda kırılıp bölgenin Osmanlı Devletine bırakılması ile bu ayrılıkçı istekler bir süreliğine engellendi⁵²⁴. Bundan sonraki süreçte Arap ulusçuluğu düşüncesi kültür ve edebiyat alanında başladı. Bu oluşumda bölgede kurulan ve Arap toplumuna batılı fikirlerin gelmesinde önemli rol oynayan Amerikan misyoner okullarının büyük etkisi oldu. Presbiteryen Amerikan misyoner okulları eğitim dili olarak Arapça kullandılar ve Arap öğrencilerine batı tarzı ileri bir eğitim vermeyi başardılar⁵²⁵.

⁵²⁴ Justin McCarthy, *Osmanlıya Veda*, s.150.

⁵²⁵ A.g.e., s.152.

Albert Haurani'ye göre kültürel ve edebi Arapçılığın uyanışı bölgedeki bu okullarda ve bir kısmı da özellikle Fransa'da⁵²⁶ batı tarzı eğitim almış ve çoğunluğu Müslüman olan birkaç Suriyeli ve Lübnanlı Hıristiyan yazar arasında yayılan duygusal bir hareket olarak ortaya çıktı. Bu yazarlar içinde yer alan Zeki Ebu Şadi, Mahmut Teymur, Yahya Hakkı, Taha Hüseyin Arap ulusçuluğunun kültürel yapıda temellerini attılar. Bu bağlamda oluşan hareketin özünde Arap geçmişine ait duyulan merak yatmaktaydı ve Arap yazarlar İslam Tarihi'nin ilk dönemlerinde ortaya çıkan Arap üstünlüğünü eserlerinde vurguladılar⁵²⁷. Bu da geçmişte İslamiyet'in Ortadoğu'dan farklı bölgelere taşınmasında etkili olduklarından dolayı Arapların yüceltilmesine neden oldu. Bununla birlikte Arap ulusçuluğu ilk başta Osmanlı coğrafyasına yönelik İngiliz, Fransız ve Rus emperyalist saldırılarına karşı bir tepki niteliği taşıyan İslam birliği olarak şekillendi ve oluşan bu bilinç Osmanlı Devleti'nin meşruluğunu ve bütünlüğünü zedeleyecek bir niteliğe dönüşmedi⁵²⁸

Emperyalist saldırılara bir tepki olarak ortaya çıkan Arap milliyetçiliği bu yüzden Ermeni ve Balkan milli hareketlerinin Avrupa'da gördüğü desteğin benzerini görmedi. Fransa ve İngiltere Arap ülkelerini emperyalist istekler doğrultusunda doğrudan yönetmek amacıyla olduklarından, oluşabilecek bir Arap ulusçuluğunun Ortadoğu'daki hareket alanlarını daraltacağına da farkındaydılar⁵²⁹.

Arap ulusçuluğunun ayrılıkçı bir niteliğe dönüşmesinde 1908 Devrimi önemli bir yer teşkil eder. Bu dönemde geleneksel Osmanlıcılık anlayışından koparak Türk milliyetçiliği politikasını izlemeye başlayan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gerek takip ettiği siyaset, gerekse II. Abdülhamit rejimine son vermesi Albert Haurani'ye göre Arapları Osmanlı toplumuna yabancılaştırdı ve giderek hareketin siyasal bir niteliğe dönüşmesine yol açtı. Bu siyasal nitelik imparatorluk

⁵²⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 4. Şube (DH.EUM.4.ŞB.), Dosya No : 10, Belge No : 18.

⁵²⁷ Albert Hourani, *a.g.e.*, s.364.

⁵²⁸ Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, İstanbul, 1998, s. 7.

⁵²⁹ Justin McCarthy, *a.g.e.*, s.163.

sınırları içindeki Arap eyaletlerinin özerkliğe kadar varan bir adem-i merkeziyetçiliği kapsamaktaydı⁵³⁰.

Özerklik fikrinin daha etkili biçimde tebaaya indirgenebilmesi amacıyla Kudüs ve Beyrut basınında sık sık özerkliği destekleyici yazılar yer aldı ve bunlar da Kudüs ve Beyrut'un Hasan Kayalı'nın ifadesiyle Arap özerkliği düşüncesinin yaygınlaşmasını sağlayan bir kamusal alan haline gelmesine yol açtı⁵³¹.

B - ARAPÇILIK ANLAYIŞININ BÖLGELERE GÖRE ŞEKİLLENİŞİ

1- IRAK

Irak bölgesinin etnik yapısının Türkmen, Kürt ve Arap unsurlarına dayanması; Arap unsurların da Şii ve Sünni mezhepleri arasında bölünmüş durumda olması Irak'ta ayrılıkçı Arap milliyetçiliğinin yeterince etkili olmasını engellemiştir. Bununla birlikte Osmanlı merkezi yönetiminin tarih boyunca onları özerk statüde kabul etmesi, bölge insanının kendilerini daima Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olarak görmesine yol açmıştır⁵³².

2 - SURIYE

Suriye bölgesinin uzun süren özerk yapısı 1839'da başlayan Tanzimat dönemindeki Osmanlı Devleti'nin merkezi otoriteyi güçlendirme çabaları ile sona

⁵³⁰ Albert Hourani, *a.g.e.*, s. 364.

⁵³¹ Hasan Hasan Kayalı, *a.g.e.*, s. 8.

⁵³² Justin McCarthy, *a.g.e.*, s. 299.

erdi. Özellikle bu süreçte ortaya çıkan posta örgütü ve düzenli yol çalışmaları ile ulaşım ve haberleşme belli bir oranda kolaylaştı. Bunlara ek olarak bölgede oluşturulan devlet okulları eski tip eğitim kurumlarının yerlerini almaya başladı ve bu okulların mezunları da devlet kadrolarında yer almaya başladı. Devlet bünyesinde yer alamayanlar ise aldıkları modern eğitimin sayesinde Arap toplumu içinde bireyselliği ön planda tutan bir entelektüel sınıfın oluşmasını sağladılar.

Suriye’de açılan bu eğitim kurumlarında eğitim dilinin Türkçe olması bölge yönetiminin yavaş yavaş Türkleşmesine zemin hazırladı. Ancak bu durum antitezini de beraberinde getirdi ve bölgedeki devlet kadrolarına Arapça bilmeyen Türk memurların yerleştirilmesi, Arap tebaasın yönetimle arasının bozulmasına yol açtı. Bu olumsuzluk Arap aydınları arasında geniş tepkilerin oluşmasına sebep oldu⁵³³. Arap aydınların görüşlerinin yer aldığı gazetelerin sayısı arttıkça daha geniş bir kitle, bölgede Arapçanın resmi dil olarak okullarda ve yönetimde kullanıldığı ve Arap memurların yer aldığı mahalli bir hükümet şeklinde beliren özerk isteklerinden haberdar oldu⁵³⁴.

Bu özerklik fikrinin etkisiyle 1857’de oluşan Suriye İlim Cemiyeti her ne kadar Avrupa merkezli milliyetçilik hareketlerinden etkilenerken Arap ırkını ve dilini yüceltse de Suriye tebaasını ayrılıkçı istekler çerçevesinde birleştirmeyi başaramadı⁵³⁵. Suriye tebaası her ne kadar özerklik istese de I. ve II. Meşrutiyetin mebusan meclislerinde yer alan Suriyeli milletvekilleri kendilerini yekpare bir bütün olarak Osmanlı devletinin bir temsilcisi olarak gördüler ve bütün ülkenin çıkarlarına uygun olan kararlara destek verdiler⁵³⁶. Ancak bu şekilde düşünenlerin yanı sıra önceleri azınlıkta olup daha sonra üye sayısı giderek artan iki gizli ayrılıkçı örgüt de Suriye’de ortaya çıktı. Bunlardan ilki, Faris Nimr’in önderliğini yaptığı, 1878 -1883 yılları arası faaliyet gösteren bir cemiyetti. Bu cemiyet hem bölgedeki Hıristiyanları ve Müslümanları Türk hükümetine karşı bir propaganda etrafında birleştirmeyi

⁵³³ Justin McCarthy, *a.g.e.*, s. 152.

⁵³⁴ *A.g.e.*, s. 157.

⁵³⁵ Hasan Kayalı, *a.g.e.*, s. 8.

⁵³⁶ *A.g.e.*, s. 30.

amaçlıyor, hem de bünyesindeki genç Hıristiyanların da desteğiyle ulusal niteliklere sahip bağımsız bir Arap devleti oluşturmayı hedefliyordu. İkincisi ise önde gelen toprak sahibi, ulema ve tüccar ailelerinden oluşan 1878 yılında kurulmuş bir Müslüman eşraf örgütüydü. Bu örgüt bölgeye yönelik olası bir yabancı işgali karşısında Osmanlı halifesine dini yönden bağlılığı sürdüren fakat siyasi açıdan bağımsız bir Arap devletinin oluşması fikrini savunuyordu. Ancak her iki cemiyetin varlığından Osmanlı merkez teşkilatının haber alması üzerine cemiyetlerin faaliyetlerine koyu bir mutlakiyetçiliği savunan II. Abdülhamit tarafından son verildi ve her iki cemiyetinde üyeleri çeşitli cezalara çarptırıldı⁵³⁷

1910 - 1911 yılları arasında nüfusa kaydedilme, vergi alma ve demiryollarının döşenmesi gibi etkenlerle merkezi otoritenin arttırılması çabalarına karşı yerel otoritelerin liderliğini yaptığı ve özerklik amacını taşıyan Doğu Ürdün, Havran, Asir, Necd ve Yemen ayaklanmaları çıktı. Bu isyanlar devletçe 1911 baharında sert bir şekilde bastırıldı ve isyanların elebaşları idam edildi. Her ne kadar bu isyanlarla ayrılıkçı istekler bastırılmış gibi görünse de Arap bölgelerinde devletin merkezi otoriteyi güçlendirmek amacıyla yaptığı çabaların ters etki yarattığı ve göreceli olarak Arap ülkelerindeki Osmanlı otoritesini sarstığı anlaşıldı⁵³⁸

Aynı tarihlerde Suriye'nin Osmanlı egemenliğinden koparılması amacını taşıyan iki gizli Arap örgütü oluştu. Bunlardan ilki El Cemiyet'il Arabiyyeti'l Fettat (Genç Araplar Cemiyeti) olup, daha önce hiçbir Arap cemiyetinin sahip olmadığı kadar tebaa desteği aldı. Bu cemiyet 1909'da Paris'te kuruldu ve Suriye'de önemli bir taban buldu.

Diğer Arap teşkilatı ise 1913'de İstanbul'da Aziz Ali El-Mısri tarafından kurulan El-Ahd (Anlaşma) cemiyetiydi. Bu cemiyet başkentteki 500'den fazla Arap devlet görevlisinin yarısını bünyesine aldı ve özellikle bu teşkilata ordu içindeki Arap subay ve astsubaylardan katılım yüksek oldu.

⁵³⁷ A.g.e., s. 37.

⁵³⁸ Hasan Kayalı, a.g.e., s. 121.

Ayrılkçı eğilimlerin ordu içinde ve özellikle Arap kökenli subaylar arasında yayılması Enver Paşa'nın Harbiye Nazırı olmasının sonucu 300 subayın ordudan tasfiye edilmesi ve emekliye ayrılmasındaki en önemli etkenlerden biri oldu⁵³⁹.

Ordudan tasfiye edilen bu subaylar daha özgürce faaliyet gösterebilmek amacıyla Mısır'a sığındı. Mısır'da ki İngiliz yönetimi Osmanlı sınırları içinde devletin otoritesini zayıflatan bu ayrılkçı hareketleri kendi çıkarlarına uygun olduğu için destekledi. Buraya sığınan ayrılkçı Suriyeli aydınlar ve tasfiye edilen subaylar Kahire'deki İngiliz yönetiminin güvenliği altında faaliyetlerini sürdürdüler⁵⁴⁰.

Osmanlı Devleti'nin 1. Dünya Savaşı'na katılımı sırasında Suriyeli Araplar, Arap kökenlilerin ordu hizmetine alınmasından ve uzak cephelere gönderilmesinden rahatsız oldular. Ordu içindeki Arap subaylar bağımsız bir Suriye hayaliyle gizli Arap ihtilal cemiyeti olan El-Ahd ve El Müntediyül-Edebi cemiyetleri bünyesinde örgütlendiler. Ancak Bahriye nazırı ve IV. Ordu Komutanı Cemal Paşa bu gizli teşkilatları ortaya çıkardı. Özellikle Cemal Paşa tarafından polis kadrosundaki bazı sivil memurlar, gizlice Suriye'deki bu Arap ihtilal cemiyetlerinin içine yerleştirip çalışmalarının hükümetçe yakından takip edilmesini sağlandı⁵⁴¹. Bu görevliler tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 31 Mart 1333 tarihli bir raporda Arap ihtilal komitelerin çalışmaları ve alınması önerilen tedbirler şöyle sıralanmıştır:

“ 1- Arap Komiteleri, Arap subaylarından en uygun kişiler hakkında büyük bir soruşturma ve incelemede bulunurlar. Bunun için özellikle devletin jandarma kumandanlarının tayinlerine dikkat edilmesi gerekmektedir.

2- Suriye Arap milliyetçileri özerk bir Suriye kurma isteğinde olduklarından tebaa içinde “ devlet Fransa'ya Beyrut'u borçları karşılığında satıyor” söylentisini yayıyor, mahalle kahvelerinde ahaliye bu söylentileri

⁵³⁹ A.g.e., s. 201.

⁵⁴⁰ A.g.e., s. 138; ayrıca DH.EUM.4.ŞB., Dosya No : 10, Belge No : 18.

⁵⁴¹ BOA, DH.EUM.4.ŞB., Dosya No : 14/7, Belge No : 1. Harbiye Nezaretinden Emniyeti Umumiye Müdüriyeti gönderilen 2 Temmuz 1332 tarihli telgrafta bu nitelikte bir sivil polis olan Mardinli Ahmet Hamdi Efendi'nin cemiyetlerin çalışmalarını yakından takip ettiği bildirildi.

aşılabilir için harareti konuşmalar yapıyorlar. Bu durumun önlenmesi için bölge tebaası tarafından tanınmayacak sivil polislerin bölgeye getirilmesi ve bunların adaletli çalışmaları sağlanmalıdır.

3- Komitelerin en çok korktukları ipucu vermektir. Eğer hükümet sert bir önlem alırsa bunların bütün kuvvetleri dağılır⁵⁴².

Cemal Paşa, bu rapordan ve gelen diğer istihbarat telgraflarından yararlanarak faaliyete geçti. Paşa bu tertibatların çalışmalarını hainlikle eşdeğerde kabul etti ve oluşturulan askeri mahkemede ihanetle suçladığı 11 kişiyi Beyrut'ta 1915 Ağustos'unda idam cezasına çarptırdı⁵⁴³. Cemal Paşa kendi hatıralarında belirttiği üzere bu teşkilatların önde gelenlerinden Baakbekli Nahle Mitran Paşa'nın Divanı Harbi Örfiye tarafından yargılanıp ömür boyu sürgün cezasına çarptırıldığı ve kendisinin jandarma kontrolünde Diyarbakır'a sürgüne gönderilirken kaçmaya teşebbüs etmesi üzerine muhafazasından sorumlu jandarmalar tarafından ölü ele geçirildiği anlaşılmaktadır⁵⁴⁴. Bu gizli cemiyetler ortaya çıkarılınca cemiyetler nizamnamesine göre feshedildi⁵⁴⁵. Ordu içinde özellikle Suriye'de bulunan ve ağırlıklı olarak Arap unsurlarından oluşan bazı birlikler tehdit oluşturmamaları için bölgeye uzak cephelere sevk edildiler. Bu gelişmeler çıkacak Arap isyanının liderliğini Suriye'den hicaza kaydırды ve bu liderliği Şerif Hüseyin üstlendi⁵⁴⁶. Suriyeli Arap liderlerinin bu şekilde bertaraf edilmesi bölgedeki Osmanlı birliklerinde görev yapan diğer Arap subayları Hasan Kayalı'nın deyimiyle daha da radikalleştirmişti. Bu subaylardan pek çoğu milliyetçi hedefler güderek Şerif Hüseyin'in tarafına geçmişler ve İngiliz - Şerif Hüseyin birlikteliğine büyük destek vermişlerdir⁵⁴⁷.

⁵⁴² BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 10, Belge No : 18.

⁵⁴³ Justin McCarthy, *a.g.e.*, s. 157; ayrıca David Fromkin, *a.g.e.*, s. 179.

⁵⁴⁴ Cemal Paşa , *a.g.e.*, s. 267.

⁵⁴⁵ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 14, Belge No : 14.

⁵⁴⁶ David Fromkin, *a.g.e.*, s. 145.

⁵⁴⁷ Hasan Kayalı, *a.g.e.*, s. 223.

3 - HİCAZ

Suriye tebaası arasında bireysel anlamda milliyetçilik anlayışı yayılmakta ve cemiyetleşmeler görülmekteyken, Hicaz bölgesinde bu gelişmelere pek rastlanmamıştır. Bunun temel nedeni olarak bölge tebaasının aşiret yapısına olan sıkı bağlılığı ve eğitim düzeyinin düşüklüğünden dolayı millet bilincinin gelişmemesi gösterilebilir. Bölgedeki bedevi bir Arap'ın Osmanlı Devleti'nden en önemli beklentileri hem kendisini koruması hem de özerk yapılarının devamına izin vermesiydi. Osmanlı hükümetinin bölgeyi egemenliği altına aldığı XVI. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren bölgede tam anlamıyla bir Osmanlı otoritesi oluşturulamadı. Uzun yıllar boyunca Osmanlı merkez yönetimi bölgeyi hem vergiden muaf tuttu hem de bölge insanını askere almadı. XIX. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin merkezileşme çalışmaları dâhilinde bölge tebaasına Osmanlı yasaları çerçevesinde vergi ve askere alınma yükümlülükleri getirilince tebaa içinde isyan hareketleri görülmeye başladı. Özellikle XX. yüzyıl başlarında görülen İttihat ve Terakki'nin bölgeyi merkezileştirme çabalarına ve Medine'ye kadar getirilen Hicaz demiryolunu Mekke'ye uzatma faaliyetlerine bölge aşiretleri özerkliklerini kaybetme korkusuyla şiddetle karşı çıktılar. Mekke Şerif'i Hüseyin Bin Ali'de çeşitli engellemelerle demiryolunun bölgeye getirilmesini bu sayede Osmanlı askeri ve sivil görevlilerinin bölgeye gelip eski özerkliğini ortadan kaldırmalarını durdurmaya çalışıyordu⁵⁴⁸.

Şerif Hüseyin, bu özerkliğini bölgede sürdürmek için bölgeye yönelik Osmanlı merkeziyetçiliğine karşı daha güçlü bir muhalefet oluşturmak gerektiğini fark etti. Bu amacı gerçekleştirmeye yönelik olarak da 1. Dünya Savaşı öncesinde ve başlangıcında Suriyeli Arap milliyetçilerle görüşmeler yaptı. Ancak şerif her ne kadar Suriyeli milliyetçilerle görüş alışverişinde bulunsa da Justine McCarthy'in ifadesiyle asla bu fikirleri benimsemedi. Onun temel hedefi kendisinin ve ailesinin

⁵⁴⁸Justin McCarthy, *a.g.e.*, s. 160.

Osmanlı modeline uygun olarak bölgede oluşturacağı saltanat anlayışına dayalı bir devlet oluşturmaktı⁵⁴⁹.

1915’de Suriye’deki ayrılıkçı Arap ihtilalcileri bağımsız olacakları bölgeleri ve sınırları gösteren Şam protokolünü hazırlayıp Şerif Hüseyin’e gönderdiler. Bu durum çıkacak Arap ihtilalinin liderliğinin artık Şerif Hüseyin’e geçtiğinin de bir göstergesi olmuştur⁵⁵⁰. Şerif diğer Arap unsurların desteğinin yetersizliğinin ve bağımsız olabilmenin temel şartının dış destek almaktan geçtiğinin farkındaydı. Bu yüzden Mısır’daki İngiliz yönetimiyle 1914 sonbaharından itibaren diplomatik yazışmalara başladı. Yapılan görüşmeler sonucunda oluşturulan protokole göre Şerif Hüseyin başlangıçta toplum içindeki ruhani saygınlığını İngiltere’ye karşı kullanmayacak, gelecekte ise İngiltere ile ortak hareket edecekti⁵⁵¹. Bu protokol neticesinde Kahire’deki İngiliz yönetimi ile Şerif Hüseyin arasındaki ticari ilişkilerin arttığı, Kahire hükümetinin Cidde’ye erzak ve malzeme nakillerini hızlandırdığı Osmanlı Hariciye Nezareti’nden, Dâhiliye Nezareti’ne çekilen 16 Temmuz 1332 tarihli bir telgrafından anlaşılmaktadır⁵⁵².

Kahire’deki İngiliz yönetimi ile Şerif Hüseyin arasında bir anlaşmanın yapılmış olmasına rağmen İngiliz hükümetinin bölgede Şerif Hüseyin’in amaçladığı gibi bağımsız büyük bir Arap krallığını desteklediği söylenemez. Buna karşılık her ne kadar Şerif Hüseyin’in bağımsız Arap krallığı fikri İngiliz dış siyaset ilkeleriyle çelişse de savaş süresince bu durum Arap liderlerinden saklandı⁵⁵³. İngiltere’nin Arap bağımsızlık hareketini ancak Osmanlı İmparatorluğu’nun Arap kısmının padişah otoritesine karşı ayaklandığı takdirde destekleyeceği sözü Şerif Hüseyin’e verildi⁵⁵⁴. Temelde İngiltere’nin bölgeyle ilgili planı Arap topraklarının Şerif Hüseyin’in ruhani ve Mısır’daki İngiliz kontrolü altındaki sultanın dünyevi

⁵⁴⁹ *A.g.e.*, s. 161.

⁵⁵⁰ David Fromkin, *a.g.e.*, s. 145.

⁵⁵¹ *A.g.e.*, s. 143.

⁵⁵² BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 7, Belge No : 24. Hariciye Nezareti’nin de bu malumatı Kahire’den gönderilen şifreli bir istihbarat telgrafından öğrendiği anlaşılmaktadır.

⁵⁵³ David Fromkin, *a.g.e.*, s. 144.

⁵⁵⁴ *A.g.e.*, s.152.

önderliğinde, Arapça konuşan insanların bir bütün oluşturacak şekilde yönetilmesini içermekteydi⁵⁵⁵.

Suriye'deki Arap teşkilatının IV. Ordu komutanı Cemal Paşa tarafından ortaya çıkarılması, teşkilatın önder kadrosunun 1915 Ağustosunda idam edilmesi ve soruşturmanın yoğunlaşması üzerine Şerif Hüseyin kendisinin de yargılanacağı ve hatta bölgeden uzaklaştıracağı kuşkusuna kapıldı. Bu kuşkusunda da haksız değildi. Çünkü Osmanlı yönetimindeki ittihatçılar da Şerif Hüseyin'in otoritesinin kısıtlanması gerektiğini düşünmekteydiler. Bu durumun Şerif Hüseyin tarafından öğrenilmesi üzerine ilk darbeyi kendisi vurmak amacıyla 5 - 10 Haziran 1916 tarihinde Hicaz isyanını başlattı⁵⁵⁶. İsyanın başlamasıyla birlikte Şam, Halep, Beyrut, Medine bölgelerinde yapılan tahkikatlar neticesinde sürgün, hapis ve ya idam benzeri cezalar Şerif Hüseyin yanlısı olan ya da olduklarından şüphelenilenlere hükümetçe uygulamaya konuldu.

C - ARAP AİLELERİNİN ANADOLU VE TRAKYA'YA YÖNELİK SEVK VE İSKÂNLARI

1 - ARAP AİLELERİN SEVKEDİLME NEDENLERİ

I. Dünya Savaşı sırasında Arap nüfusun Anadolu'ya yönelik hareketliliği iki boyutta incelenmelidir. Birincisi devlete karşı adi suçlar içine alabileceğimiz kalpazanlık, hırsızlık ya da kötü haberler yayarak tebaasın moralini bozma gibi olumsuz davranışlar sergileyen, casusluk yapan veya Asi Şerif Hüseyin yanlısı olup ayrılıkçı Arap ırkçılık anlayışını desteklemek gibi vatan hainliği içeren suçları işleyenlerin Osmanlı hükümetince sürgünüdür.

⁵⁵⁵ A.g.e., s.140.

⁵⁵⁶ A.g.e., s.179.

İkincisi ise Hicaz, Suriye, Mısır, Filistin, Lübnan gibi bölgelerde Osmanlı hükümetine ya da halifesine bağlılıklarından dolayı Arap milliyetçilerinin ve İngiliz yönetiminin baskılarından kurtulmak amacıyla bazı Arap ailelerinin Osmanlı ordusuna sığınmasıdır.

a - Divanı Harp Kararıyla Sürgüne Gönderilme

Savaşın başlamasıyla birlikte Osmanlı Suriye’inde İtilaf Devletleri lehine casusluk faaliyetlerinde bulunanlardan ve Hicaz isyanının başlamasıyla asi Şerif Hüseyin’e destek verenlerden yakalananlar bölgede oluşturulan Divanı Harbi Örfiye tarafından yargılandılar. Casusluk yaptıkları anlaşılan Suriye ve Irak bölgelerindeki bazı kişilerin bu eylemleri vatan hainliği kategorisine sokularak mahkeme kararıyla Anadolu’ya sürgüne gönderilme olarak cezalandırıldı⁵⁵⁷. Bunun yanında kara ya da deniz yoluyla kaçıp muhasım devletlere sığınan firarilerde bu gruba alınarak mahkemece ailelerinin sürgüne gönderilmesi sağlandı⁵⁵⁸.

Şerif Hüseyin taraftarı olanlar ya da onun asi birliklerine katılan sivil tebaatan kişiler örfiye tarafından yargılandı ve Anadolu’nun farklı bölgelerine gönderildi⁵⁵⁹. Asker kökenlilerden isyancılara katılanlarsa IV. Ordu komutanlığınca yargılandılar. İncelenen bazı belgelerden anlaşıldığı üzere Osmanlı ordusundaki bazı Arap asıllı subayların da birliklerini terk ederek isyancılara sığındığı anlaşılmıştır. Buna örnek olarak Dâhiliye Nezareti’ne gönderilen bir telgraf gösterilebilir. Bu telgraftaki bilgilere göre Suriye cephesinde görevli olan süvari kuvvetlerinden Doktor Yüzbaşı Tevfik Efendi’nin ve Süvari Komutanı Şamlı Alizade Osmanoğlu

⁵⁵⁷ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 18-36, Belge No : 3; Dosya No : 21, Belge No : 33, 69.

⁵⁵⁸ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 11/23, Belge No : 10; Dosya No : 20, Belge No : 60; Dosya No : 21, Belge No : 62;

⁵⁵⁹ Belgeden anlaşıldığına göre ,hain Şerif Hüseyin taraftarı oldukları ve Osmanlı aleyhine faaliyet gösterdikleri anlaşılan 20 Medineli Edirne ve civarına yerleştirilmiştir.

Şevket'in asilere katıldıklarından bahisle bu kişilerin ailelerinin IV. Ordu Komutanlığı'nca Anadolu'ya sürgüne gönderildikleri anlaşılmıştır⁵⁶⁰.

Gerek Divanı Harbi Örfiye tarafından gerekse IV. Ordu Kumandanlığı tarafından vatana ihanet suçuyla yargılanıp Anadolu'ya sürgüne gönderilen suçlular ya da ailelerinin iskânlarında başkent'in güvenliğinin sağlanabilmesi için İstanbul ve çevresi iskân alanlarının dışında tutuldu⁵⁶¹.

b - Adi Suçlardan Dolayı Yargılanıp Sürgüne Gönderilenler

Bu gruptaki suçlular ikiye ayrılabilir: birinci kategoridekiler yolsuzluk sahtekârlık ya da görevi kötüye kullanma gibi nedenlerden yargılanıp sürgüne gönderilenlerdir. Buna örnek olarak Birüsseba Şeri Mahkemesi Baş kâtibi Emin efendinin ⁵⁶² ve Havran Tekel Müdürü'nün ⁵⁶³ yetkilerini kötüye kullanmalarından dolayı Anadolu'ya Dâhiliye Nezareti tarafından sürgüne gönderilmeleri gösterilebilir. Ayrıca piyasaya sahte para sürme ve benzeri sahtekârlık suçlarını işleyenler de aynı şekilde sürgün cezasına çarptırıldı⁵⁶⁴.

İkinci kategoridekiler ise eşkıyalara yataklık yapmalarından⁵⁶⁵, Osmanlı ordusunun bozulduğu veya yenildiği devletin kötü idare edildiği ve zor durumda bulunduğu şeklinde kötü haberler yayarak tebaasın moral seviyesini, devlete olan bağlılık ve güvenlerini azaltanlardır. Bu kişiler yargılanıp, Anadolu'ya yönelik sürgün cezasına çarptırıldılar⁵⁶⁶

⁵⁶⁰ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 11/23, Belge No : 10.

⁵⁶¹ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 19, Belge No : 7.

⁵⁶² BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 20, Belge No : 38.

⁵⁶³ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 20, Belge No : 8.

⁵⁶⁴ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 12, Belge No : 21.

⁵⁶⁵ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 17, Belge No : 53.

⁵⁶⁶ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 16, Belge No : 31; Dosya No : 10, Belge No : 8; Dosya No : 11/23, Belge No : 10.

c - Osmanlı Yönetimine Bağlı Olup Anadolu'ya Göç Edenler

Bu grupta yer alanlar Osmanlı hükümetine ya da halifeye olan bağlılıklarından ve bu yüzden gerek bölgedeki İngiliz yönetimine ve gerekse Arap ayrılıkçı hareketine destek vermemelerinden dolayı göç ettiler. Irak bölgesinin İngiliz işgaline giren Basra'dan kuzey bölgelerine⁵⁶⁷, ya da İngilizlerle savaşın başlaması üzerine Mısır'dan İstanbul'a bu nitelikte göçler yaşandı⁵⁶⁸.

Bunun yanında Arap isyanının başlamasıyla hükümete olan bağlılıklarından dolayı isyancıların tacizlerine uğrayan, içlerinde dini görevlilerinde bulunduğu bazı Medinelilerle İstanbul'a göç ettiler⁵⁶⁹. Ayrıca Hicaz bölgesinde bulunan İttihat ve Terakki Cemiyeti mensupları da Arap isyancılarından zarar görmemeleri için Osmanlı hükümetince Dersaadet'e gönderildi⁵⁷⁰.

2 - SEVKİYATLARIN BAŞLATILDIĞI BÖLGELER

Hükümet tarafından Arap ailelerinin sürgüne gönderilmesi yolunda alınan kararın uygulama ve bölgeleri şu şekilde şu şekilde sıralanabilir: ağırlıklı olarak Suriye vilayetinden olmak üzere, cebeli Lübnan, Mezopotamya, özellikle Bağdat sancağı, Kudüs mutasarrıflığı ve Hicaz bölgelerinden önemli oranda Arap ailesinin ikamet bölgeleri değiştirildi⁵⁷¹.

⁵⁶⁷ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya : 7, Belge No : 53.

⁵⁶⁸ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 7, Belge No : 42.

⁵⁶⁹ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 13, Belge No : 9.

⁵⁷⁰ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 9, Belge No : 30.

⁵⁷¹ Ayrıntılı bilgi için bkz Tablo 6

3 - SEVK EDİLEN ARAP AİLELERİNİN ANADOLU'DA İSKÂN EDİLDİKLERİ BÖLGELER

Talat Paşa hükümeti tarafından çeşitli suçlardan dolayı sürgün cezasına çarptırılan arap ailelerin zorunlu ikamet bölgeleri şu şekilde sıralanabilir: Marmara bölgesinde hüdavendigar, Edirne, İstanbul vilayetleriyle, Bilecik, Lüleburgaz, tekfurdağı, kırkilise, karesi mutasarrıflıkları arap ailelerin ikamet bölgeleri olarak belirlendi. Ege bölgesinde aydın vilayetinin iç bölgelerine sevk edilen Araplar yerleştirildiler. Karadeniz bölgesinde ise Kastamonu vilayeti zorunlu iskân bölgesi olarak belirlendi. Akdeniz bölgesinde teke mutasarrıflığının iç bölgeleri Anadolu'nun güneyinde Halep vilayetinin merkezi ve Mersin sancağı ile Urfa Mutasarrıflığı'nın merkezî ikamet bölgesi olarak saptandı. Bunlara ilaveten Konya, Ankara, Sivas vilayetleri ile Eskişehir, Kütahya, kayseri, Niğde Mutasarrıflıkları'nın iskâna elverişli bölgeleri sevk edilen arap ailelerinin zorunlu ikametgâhları olarak belirlendi⁵⁷².

4 - SEVK VE İSKÂN SIRASINDA YAŞANAN GELİŞMELER

Anadolu'nun çeşitli bölgelerine gönderilmesi kararlaştırılan bazı kaynaklara göre 5000'ne yakın Arap ailesi⁵⁷³ kademeli olarak göç ettirildi. Sevkiyat sırasında herhangi bir sorun yaşanmaması için memur nezaretin sevkiyatlar yapıldı⁵⁷⁴. Ancak buna karşılık Hicaz bölgesinden sevk edilenlerin Suriye'de aşırı yığılma yapmaları üzerine başıbozuk yerleşmelere engel olunmak⁵⁷⁵ ve çıkan izdihamı engellemek

⁵⁷² Ayrıntılı bilgi için bkz Tablo 7

⁵⁷³ Hasan Kayalı, *a.g.e.*, s. 218.

⁵⁷⁴ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 11/2, Belge No : 8.

⁵⁷⁵ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosy No : 11/23, Belge No : 3.

amacıyla⁵⁷⁶ Anadolu'nun çeşitli bölgelerine küçük kabileler halinde ve kendilerine seyahat vesikası denilen belgeler verilerek sevk edilmeleri sağlandı⁵⁷⁷.

a - ARAP AİLELERİNİN İSKÂNİ VE İSKÂN SIRASINDAKİ İHTİYAÇLARININ KARŞILANMASI

Arap ailelerin Anadolu şehirlerine iskânları sırasında kendilerine öncelikle uygun hanelerin bulunması çalışmaları yapıldı. Sevkiyatın gerçekleştiği şehirlerde daha önceden Ermeni ya da Rumların bıraktıkları sahipsiz evlere⁵⁷⁸ yerleştirilmeye çalışılan bu aileler iskâna açılan vilayetlerde, iskâna tahsis olunacak ev kalmaması durumunda boş hanelerin bulunduğu şehirlere nakledildiler⁵⁷⁹. Buna örnek olarak Dâhiliye Nezareti'nin şifre kaleminden Suriye, Halep, Konya, Edirne vilayetlerine 8 Nisan 1334 tarihinde çekilen şifreli telgraf gösterilebilir. Bu telgraftaki bilgilere göre yeterli haneye sahip olmayan İzmir vilayetine Arap ailelerinin gönderilmemesi istenmekte ve böyle bir durumun oluşması sonucunda da iskân imkânı sağlanamayan Arap ailelerin sefaletle düşeceklerinden ve tepkilere yol açacağından söz edilmekteydi⁵⁸⁰.

Arap ailelerin sevk ve iskânları sırasında onlara ekonomik destek sağlamak amacıyla üç kaynak tahsis edildi. Bunlardan ilki gerek Ermenilerin, gerekse Rumların göç ettirilmeleri sırasında yararlanan Aşiretler ve Muhacirler Müdüriyeti'nin oluşturduğu muhacirin tahsisatıdır. Bu tahsisat, sevk edilenlerin iskân ve iâşe masraflarının tedarikinde ağırlıklı olarak yararlanan kaynak olmuştur⁵⁸¹.

⁵⁷⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Şifre Kalemî (DH.ŞFR.), Dosya No : 86, Belge No : 151.

⁵⁷⁷ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 18/9, Belge No : 2.

⁵⁷⁸ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 11/10, Belge No : 4.

⁵⁷⁹ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 10, Belge No : 29.

⁵⁸⁰ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 86, Belge No : 78.

⁵⁸¹ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 11/23, Belge No : 6.

Özellikle Hicaz bölgesinden sevk edilenlerin sevk ve iskân masraflarını Mucarin Tahsisatı karşıladı⁵⁸².

Arap ailelerinin Ermeni ve Rumlardan kalan hanelere iskânlarında önemli bir problemle karşılaştı. Bu da hanelerdeki günlük eşyaların ya evlerin eski sahipleri tarafından harap edilmiş olması ya da çalınmasından dolayı evlerin oturmaya uygun durumda olmamasıydı. Muhacirin tahsisatı iskâna açılan bu metruk hanelerin ihtiyaçları için dost ülkelerden ithal edilecek eşyanın bedeline kaynak sağladı⁵⁸³. Ayrıca iskân edilen Arap ailelerin kış mevsiminden olumsuz etkilenmemeler içinde Muhacirin Müdüriyeti bu ailelere yakacak yardımında bulundu⁵⁸⁴.

İkinci kaynak ordu tahsisatı oldu. Özellikle Suriye bölgesinden Anadolu'ya yönelik sevkியatta, Arap ailelerin sevk ve iskân masrafları ile iaşelerinin ordu tarafından karşılanması kararlaştırıldı⁵⁸⁵. Ayrıca orduya ait ulaşım vasıtalarından da sevkiyatın gerçekleşmesi sırasında yararlandı.

İhtiyaçları karşılamada ordu ve muhacirin tahsisatlarının yetersiz kalması sonucunda oluşturulan seferberlik tahsisatı da ekonomik sıkıntı çeken Arap ailelerine mali desteklerde bulundu⁵⁸⁶.

Bununla birlikte bazı durumlarda iskâna açılan bölgelerin yerli tebaasının da nakledilen Arap ailelere ekonomik yardımda bulunmaları istendi⁵⁸⁷.

Gerek kendi istekleriyle ve Osmanlı hükümetine bağlılıklarından dolayı göç eden, gerekse devlet tarafından göç ettirilen kişilerin ekonomik sıkıntı yaşamamaları

⁵⁸² BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 8, Belge No : 39/A; Dosya No : 6/52, Belge No : 1.

⁵⁸³ BOA, DH.ŞFR Dosya No : 63, Belge No : 76.

⁵⁸⁴ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 7, Belge No : 68.

⁵⁸⁵ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 13/11, Belge No : 1, 3.

⁵⁸⁶ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 15, Belge No : 42.

⁵⁸⁷ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 82, Belge No : 79. Adana'ya Musul'dan sevk edilecek olan bini aşkın kişinin iskân ve iaşelerinin adana vilayetince karşılanması 11 Kanunuevvel 333 tarihli telgrafta nazır Talat Paşa tarafından istenmiştir.

için devlet tarafından maaşa bağlandığı görüldü⁵⁸⁸. Öncelikli olarak sevk edilen bu ailelerin bıraktıkları emlak ve arazilerine karşılık olarak sevk edildikleri bölgelerden arazi tesisi edilmesine çalışıldı. Ancak buralarda arazi sağlanamayanlara günlük ücret verilmeye başlandı⁵⁸⁹. Bu ücret ilk başlarda 20 kuruş olarak saptandı⁵⁹⁰. Bu rakam 1914 yılının toptan gıda fiyatlarına göre 1 çuval unun 87 kuruş, bir çuval pirincin 50 kuruş, 1 okka tereyağın 22 kuruş, 1 varil gazyağının 22 kuruş olduğu ve günlük ücretlerin bir aylık toplamının da 600 kuruş olduğu düşünülürse, verilen bu ücretin normal seviyede olduğu görülür⁵⁹¹.

Ailelerden, kendi istekleriyle, göç ettikleri bölgeden başka bir bölgeye nakil edilmek isteyenler, gittikleri yeni bölgelerde ekonomik sıkıntı çekmemeleri için, devlet tarafından aldıkları günlük ücretlerini ve kaç nüfus olduklarını gösterir belgelerini almakta ve bu suretle yeni yerleşim bölgelerinde de ücretlerini düzenli olarak almaları sağlanmakta ve bununla birlikte hem haksız kazanç elde etme devlet tarafından engellenmekte hem de ücretlerin denetimi düzenli olarak sağlanmaktaydı⁵⁹².

b - ARAP AİLELERİNİN İSKÂN BÖLGELERİNDEKİ YAŞANTILARI

Sürgüne gönderilen Arapların Anadolu şehirlerinde yalnız kalıp zor duruma düşmelerini engellemek için akrabalarının olmadığı bölgelere yerleşmeleri engellendi⁵⁹³. Bu kişilerin eğer nakledildikleri bölgelerde akrabaları yok ise, Anadolu

⁵⁸⁸ BOA, DH.EUM.4.ŞB Dosya No : 8, Belge No : 40.

⁵⁸⁹ BOA, DH.EUM.4.ŞB Dosya No : 14/7, Belge No : 3.

⁵⁹⁰ BOA, DH.EUM.4.ŞB Dosya No : 14, Belge No : 31; Dosya No : 18, Belge No : 22.

⁵⁹¹ Şevket Pamuk, *İstanbul Ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar Ve Ücretler (1469-1998)*, Ankara, 2000, s. 172.

⁵⁹² BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 86, Belge No : 68.

⁵⁹³ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 13, Belge No : 45.

ya da Rumeli şehirlerinde bulunan kardeşlerinin⁵⁹⁴ ya da diğer yakın akrabalarının⁵⁹⁵ yanlarına yerleştirilmelerine çalışıldı.

Anadolu'da akrabaları bulunmayan Arapların iskân bölgelerine memleketlerinden ailelerini de getirmelerine izin verildi⁵⁹⁶. Bu ailelerin nakil masrafları da hükümet tarafından karşılandı⁵⁹⁷. Bu aileler geldikten sonra bunlara yönelik bazı kurallar getirildi. Oluşturulan bu kurallara göre gelen aileler içinde seyahat etmek isteyenlerin iskân bölgelerinin jandarma, polis müdüriyeti gibi kurumlardan bir izin belgesi alarak seyahatlerine izin verildi. Ancak Suriye ve Batı Arabistan'da bulunan IV. Ordu kumandanlığının emri olmadan 15 yaşından büyük Suriyelilerin Adana'dan güneye inmeleri yasaklandı⁵⁹⁸. Buna karşılık 50 yaşın üzerinde bulunup Anadolu'ya sürgüne gönderilen Suriyelilerin, bir süre sonra istedikleri bölgelere vesika almadan da gidebilmelerine müsaade edildi⁵⁹⁹. Sürgüne gönderilen Arapların sevk emri geldiği halde hasta ya da çok yaşlı olmalarından dolayı yanlarına nakledilmesi mümkün olmayan ailelerinin memleketlerinde bırakılması ve ekonomik sıkıntıya düşmemeleri için bu ailelere günlük 20 kuruş maaş verilmesi hükümet tarafından kararlaştırılıp uygulamaya konuldu⁶⁰⁰

c - DEVLET HİZMETİNDE BULUNAN ARAPLARIN DURUMU

Dördüncü Ordu komutanlığının emriyle çeşitli bölgelere gönderilen Araplar arasında yer alan devlet memurlarının sevk ve iskân edildikleri bölgelerde memuriyet

⁵⁹⁴ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 9, Belge No : 15; Dosya No : 10, Belge No : 4, 35.

⁵⁹⁵ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 9, Belge No : 6; Dosya No : 12, Belge No : 33.

⁵⁹⁶ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 9, Belge No : 23, 24; Dosya No : 10, Belge No : 42; Dosya No : 11, Belge No : 10.

⁵⁹⁷ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 10, Belge No : 3.

⁵⁹⁸ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 20, Belge No : 32.

⁵⁹⁹ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 19, Belge No : 54.

⁶⁰⁰ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 13, Belge No : 67.

derecelerine bakılarak uygun memuriyetlere yerleştirilmeleri sağlanarak devlet bünyesindeki çalışmalarının sürdürülmesi amaçlandı⁶⁰¹.

Sevk edilen Arap aileleri içinde askerliğini henüz yapmamış gençlere yönelik nasıl bir uygulama yapılacağı belirsiz kalmıştı. Dâhiliye Nezareti'nin 2 Temmuz 1332 tarihli olup Başkomutanlık Vekâleti'ne çektiği telgrafta bu durum soruldu⁶⁰² ve cevaben Başkomutanlık Vekâleti'nin onayı alındı. Buna göre sürgüne gönderilen Arap aileler içinde yer alan askerlik yapmamış gençlerin önce harp okulu talimgâhlarında eğitim görmeleri⁶⁰³ daha sonra da ordu hizmetine alınmaları hükümet tarafından uygulamaya konuldu⁶⁰⁴. Ancak askerlik hizmetine alınmada Lübnan'ın şehir ve kırsal kesiminden sevk edilmiş olan tebaası muaf tutuldu⁶⁰⁵.

Sürgüne gönderilen Arap aileler içinde askere alınan kişi dışında ailenin geçimini ve bakımını sağlayacak başka bir erkeğin olmaması durumunda ailenin zorluklarla karşılaşmasını engelleyebilmek için bu kişilerin memleketlerine dönmelerine izin verildi⁶⁰⁶.

5 - İSKÂN VE İSKÂN SONRASI YAŞANAN SORUNLAR

İskânlar başladıktan sonra bazı sorunlar gündeme geldi. Bunlar şöyle sıralanabilir:

⁶⁰¹ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 13/3c, Belge No : 3. Maarif Vekaleti'nin Dâhiliye Nezareti'ne 14 Haziran 1333 tarihli gönderildiği telgrafta bu yolda bir istekte bulunuldu. Maarif Nezaretinin bu isteği Dâhiliye Nazırı Talat Paşa tarafından da uygun görülerek 20 Haziran 1333 tarihli telgrafta gerekenin yapılması Maarif Vekaleti'ne bildirildi.

⁶⁰² BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 7, Belge No : 33.

⁶⁰³ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 6, Belge No : 44.

⁶⁰⁴ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 7/33, Belge No : 4/2.

⁶⁰⁵ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 7, Belge No : 19/A.

⁶⁰⁶ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 13, Belge No : 24, Dosya No : 23, Belge No : 46, 87; Dosya No : 13, Belge No : 24.

a - İskân Bölgelerinden Firara Teşebbüs

Yaşları 50'nin üzerinde olan Arap sürgünlerin önce istemedikleri bölgelere zorla yerleştirilmelerinin engellenmesi ⁶⁰⁷ daha sonrada bu kişilerin istedikleri yolla memleketlerine iadeleri uygulamaya konuldu⁶⁰⁸. Bu durumun diğer sürgüne gönderilen Arap ailelerinin arasında duyulması üzerine bazı Araplar gizlice yaşlarını büyük göstererek evrak sahtekerliği yaptıkları ve bu suretle memleketlerine geri döndükleri farkedildi⁶⁰⁹. Hükümetin bunu haber alması üzerine hem gizlice bu yolla firar edenler hakkında soruşturma başlatıldı, hem de yaşlarını 60'ın üzerinde gösterip resmi görevleri kandırmak isteyenleri engellemek için görevlilerin eski kayıtlara göre hareket etmeleri istendi⁶¹⁰.

Bazı sürgün Araplar ise nakliyat sırasında güvenlik tedbirlerinin zayıflığından dolayı firar ettiler⁶¹¹. Gerek sevkiyat sırasında gerekse iskân sonrasında yaşanan bu firar olayları üzerine devlet harekete geçti ve firar etme ihtimali olan sürgünlerin fotoğrafları çekilerek hem Dâhiliye Nezareti'ne hem de emniyet genel müdürlüğüne gönderilip denetimin sağlanmasına çalışıldı⁶¹². Ayrıca firarilerden yakalananların da yeniden iskân bölgelerine gönderilmesi sağlandı⁶¹³.

b - Günlük Ücretin Yetersiz Kalması

1916'da Anadolu şehirlerinde bazı temel tüketim maddelerinin bulunmaması, örneğin buğday, gaz yağı, ve benzeri, sevk edilen Arap ailelere tahsis

⁶⁰⁷ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 19, Belge No : 54.

⁶⁰⁸ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 20, Belge No : 33; Dosya No : 21, Belge No : 4.

⁶⁰⁹ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 21, Belge No : 27.

⁶¹⁰ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 20, Belge No : 2.

⁶¹¹ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 9, Belge No : 29; Dosya No : 19, Belge No : 13.

⁶¹² BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 13, Belge No : 51, 60; Dosya No : 15, Belge No : 37/17.

⁶¹³ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 77, Belge No : 6.

edilen günlük 20 kuruş ücretin yetersiz kalmasına ve bu ailelerin ekonomik sıkıntı çekmelerine yol açmıştı⁶¹⁴. Yapılan taleplerin artması üzerine hükümet şikâyetlerin haklılığına kanat getirerek hem günlük 20 kuruş olarak verilen ücretin 50 kuruşa yükseltilmesine, hem de bu ailelere kışlık giyecek yardımı yapılmasına karar verdi⁶¹⁵.

c - İskân Edilen Ailelerin Hastalanmaları

Anadolu'ya sürgüne gönderilen Arap ailelerden önemli bir kısmı iskân edildikleri bölgelerin iklimine uyum sağlayamayarak hastalanmaya başladı. Özellikle sıcak iklime alışık olan bu aileler Orta Anadolu'nun kışları yoğun soğukların yaşandığı bölümlerindeki sert iklimi ağır geldi ve rahatsızlıklar çoğalmaya başladı⁶¹⁶. Bu rahatsızlananların buldukları bölgelerde tedavi edilememesi üzerine hükümet rahatsızlanan bu kişilerin havası daha ılıman bölgelere nakledilmelerine izin verildi⁶¹⁷. Hükümetin aldığı bu karara göre Orta Anadolu'nun farklı bölgelerinde bulunup rahatsızlanan sürgün Arapların Eskişehir, İzmir, Bursa, Burhaniye, Aydın gibi Batı Anadolu ve Güney Marmara bölgelerine nakledilmesine başlandı⁶¹⁸. Bu arada hastane ve tedavi imkânları daha iyi olan İstanbul'a da rahatsızlanan Arapların gönderilmesi sağlandı⁶¹⁹. Tedavi için iskân bölgeleri değiştirilen bu kişilerin tedavilerinin bitimine kadar İstanbul'da kalmaları, bitiminde de iklimine uyum sağlayabilecekleri bölgelere gönderilmeleri hükümetçe uygulamaya konuldu⁶²⁰.

⁶¹⁴ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 12, Belge No : 41.

⁶¹⁵ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 9, Belge No : 28; Dosya No : 19, Belge No : 6; Dosya No : 23, Belge No : 53.

⁶¹⁶ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 14/8, Belge No : 4.

⁶¹⁷ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 14/8, Belge No : 5; Dosya No : 23, Belge No : 80.

⁶¹⁸ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 13, Belge No : 53, 55, 65; Dosya No : 16, Belge No : 13, Dosya No : 21, Belge No : 18C.

⁶¹⁹ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 12, Belge No : 5; Dosya No : 13, Belge No : 21, 61; Dosya No : 14, Belge No : 42; Dosya No : 16, Belge No : 40, Dosya No : 23, Belge No : 84.

⁶²⁰ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 15, Belge No : 6B.

Tedavi amaçlı olarak iskân yerleri değiştirilen Arap'ların nakliye masrafları seferberlik tahsisatından karřılandı⁶²¹. Ayrıca aldıkları günlük 20 kuruş ücretin de yeni iskân bölgeleri tarafından ödenmesi Dâhiliye Nezareti'nden çekilen telgraflarla duyuruldu⁶²². Bunun yanında rahatsızlanan Arapların kaplıca ve hastanedeki tedavi hizmetlerinin masraflarının da yeni iskân bölgelerince karşılanması Dâhiliye Nezareti'nden bildirildi⁶²³.

Gerek tedavilerinin yetersiz kalmasından gerekse yaşlılıktan dolayı bazı Arap sürgünlerin Anadolu'da öldükleri incelenen belgelerden anlařılmaktadır⁶²⁴.

D - SEVK EDİLEN ARAPLARIN MEMLEKETLERİNE GERİ DÖNÜŞÜ

Çeşitli nedenlerden dolayı sürgüne gönderilen kişilerin ya da ailelerinin memleketlerine geri dönmelerine hükümet tarafından izin verildi.

1 - SEVKEDİLEN ARAPLARIN GERİ DÖNÜŞLERİNE HÜKÜMETÇE İZİN VERİLME NEDENLERİ

a - Tedavisi Olmayan Kronik Hastalıklara Yakalananlar

İskân bölgeleri değiştirildiği, daha ılıman iklime sahip olan Ege ve Güney Marmara bölgelerine nakledilip tedavi altına alınmalarına rağmen kendileri ya da

⁶²¹ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 12, Belge No : 52.

⁶²² BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 18, Belge No : 20, 21.

⁶²³ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 14/8, Belge No : 6.

⁶²⁴ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 10, Belge No : 41. Burada kastedilen kronik hastalıklar kalp hastalığı, yüksek tansiyon benzeri kalıcı hastalıklardır.

eşlerinin sağlıklarına kavuşmaması üzerine bazı Arap ailelerinin memleketlerine geri dönmelerine izin verildi⁶²⁵.

b - Eşleri Ölen Kadınlar

Anadolu'daki iskân bölgelerinde sürgünde iken eşlerinin ya da ailelerinin ölmesinde dolayı zor durumda kalmaları üzerine, ölen sürgünlerin eşleri ve çocuklarının memleketlerine iadeleri Dâhiliye Nezareti'nce uygun görüldü⁶²⁶.

c - 16 Yaşından Küçük, 60 Yaşından Büyük Olanlar

16 yaşından küçük ve 60 yaşından büyük olanların ise devlet için bir tehdit oluşturmadıklarının anlaşılması üzerine bu gibi kişilerin yanlarındaki refakatçileriyle birlikte memleketlerine geri dönmeleri sağlandı⁶²⁷.

d - Ekonomik Sıkıntıya Düşen Sürgünler

Osmanlı ülkesinde bazı temel tüketim maddelerinin savaş halinden ve İtilaf donanmalarının kıyılarımıza uyguladıkları ambargodan dolayı bulunamaması ve karaborsacılığın artması üzerine sürgünde bulunana Arap ailelere hükümetçe günlük olarak ödenen ücret yetmemeye başladı. Bunun üzerine hükümetin de ekonomik

⁶²⁵ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 15, Belge No : 12B; Dosya No : 20, Belge No : 59.

⁶²⁶ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 7, Belge No : 26; Dosya No : 10, Belge No : 8-9, 40-41; Dosya No : 14/7, Belge No : 2,3; Dosya No : 17, Belge No : 14; Dosya No : 20, Belge No : 62.

⁶²⁷ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 18/36, Belge No : 2; Dosya No : 18, Belge No : 16, 58; Dosya No : 19, Belge No : 12.

sıkıntı nedeniyle sürgün ailelere ödenen ücreti artıramaması bu ailelerin memleketlerine geri dönüşlerine izin verilmesine yol açtı⁶²⁸.

e- Sürgün Cezaları Sona Erenler

1918 ortalarına doğru Anadolu'da zorunlu ikametlerine karar verilen ailelerin sürgün cezalarının sona ermesi üzerine kademeli olarak ailelerin memleketlerine geri gönderilmesine başlandı⁶²⁹.

Askeri yükümlülüğünden dolayı ordu hizmetine alınan Araplar da sürgün cezalarının sona ermesi sonucunda askerlikten terhis edildiler ve memleketlerine geri gönderildiler⁶³⁰.

2 - Geri Dönüş Masrafları ve Memleketlerine Geri Dönmeyerek Anadolu'da Kalan Arap Aileler

Sürgün cezalarının bitmesi sonucunda memleketlerine geri dönmelerine izin verilenler dışında bazı ailelerin memleketlerine geri dönmelerine hükümetçe izin verilmedi. Bunlar özellikle savaş sırasında Osmanlı aleyhine casusluk ederek askeri durum hakkında İtilaf güçlerine bilgi sızdıranlar⁶³¹ ve bu yüzden vatana ihanet suçuyla Divanı Harbi Örfiye tarafından yargılanıp cezalandırılanlardı. Bu şekilde cezalandırılanların IV. Ordu bölgesinde yer alan Suriye, Cebeli Lübnan ve Hicaz'a

⁶²⁸ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 18, Belge No : 25E; Dosya No : 19, Belge No : 17, 48;

Dosya No : 18, Belge No : 25E.

⁶²⁹ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 8, Belge No : 4; Dosya No : 10, Belge No : 25; Dosya No : 17, Belge No : 24, Dosya No : 18, Belge No : 4, 54;

⁶³⁰ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 21, Belge No : 42.

⁶³¹ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 18/9, Belge No : 1.

geri dönmelerine izin verilmedi⁶³². Ancak buna karşılık IV. Ordu bölgesine girmemek şartıyla Divanı Harbi Örfiye tarafından cezalandırılanların Anadolu içinde özgürce seyahat etmeleri ya da yurt dışına çıkmaları Osmanlı hükümeti tarafından uygun görüldü⁶³³.

Memleketlerine geri dönmelerine karar verilen Arap ailelerinin geri dönüş masrafları muhacirin tahsisatı tarafından karşılandı. Ayrıca trenlerden özgürce istifade etmelerine izin verildi ve bunlarla birlikte araba ihtiyaçları da IV. Ordu komutanlığı tarafından karşılandı⁶³⁴.

Sürgün olarak Anadolu'ya getirilip memleketlerine geri dönmelerine hükümetçe izin verildiği halde geri dönmek istemeyen Arap aileler memleketlerine geri dönmeleri konusunda zorlanmadılar⁶³⁵. Sadece hükümet tarafından bu ailelere ödenen günlük ücret kesildi ve kendilerine verilen toprakları işleyip geçimlerini sağlamalarına imkân tanınarak⁶³⁶ Anadolu'nun etnik yapısı içinde yer almalarına izin verildi.

⁶³² BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 19/9, Belge No : 2.; Dosya No : 21, Belge No : 61; Dosya No : 23, Belge No : 105, 109.

⁶³³ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 18, Belge No : 21.

⁶³⁴ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 21, Belge No : 18P; Dosya No : 93, Belge No : 285.

⁶³⁵ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 21, Belge No : 2.

⁶³⁶ BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dosya No : 22, Belge No : 25.

V – I.DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA İTTİHAT VE TERAKKİ HÜKÜMETİ TARAFINDAN GERÇEKLEŞTİRİLEN İTİLAF VATANDAŞLARININ SÜRGÜNÜ

A – İtilaf Vatandaşlarının Sürgün Nedenleri

I. Dünya Savaşı öncesinde geçici olarak gelmiş ya da kalıcı ikamet eden İngiltere, Fransa, İtalya, Yunanistan, Romanya, Rusya ve Amerikan vatandaşı olan Levantenlerden önemli bir kısmı çeşitli nedenlerden dolayı Osmanlı yönetimi tarafından sürgün cezasına çarptırıldılar. Bu sürgün cezaları ya yönetim tarafından güvenli olduğuna inanılan bölgelere sevk edilme ya da sınır dışı edilme şeklinde uygulandı. Bu nedenler şöyle sıralanabilir:

1 - İtilaf Güçleri Lehine Casusluk Faaliyetlerinde Bulunma

Osmanlı ülkesinde yaşayan itilaf vatandaşlarından bazıları mensubu oldukları ya da sempati duydukları İtilaf Devletleri'nin askeri harekâtlarına destek vermişlerdir. Buna örnek olarak Dâhiliye Nazırlığı'na Emniyet Müdürlüğü Beşinci Şubeden gönderilen 2 Ağustos 1331 tarihli telgraf gösterilebilir. Bu belgeye göre Zonguldak'ta yaşayan Yunan tebaasından rahip Efratios düşman donanmasına hedef tayin etmede işaret vererek yardımcı olduğu ve bombardıman sonucu hangi

hedeflerin isabet alınmadığını deftere kaydettiği anlaşılmaktadır⁶³⁷. Bunun bir benzeri de Karesi Sancağı merkez polis memurluğundan Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 24 Şubat 1330 tarihli telgrafta da görülmektedir. Telgrafa göre önceden beri Yunanistan lehine gizlice hizmette bulunduğu bilinen Balıkesir tren istasyonunda kahvecilik yapan yunan tebaasından Barba Yorgi ve Ali Fakı Mahallesinde ikamet eden Pamiyonga'nın son zamanlarındaki askeri hareketliliği yakından takip ettikleri ve şüpheli davranışlar sergiledikleri Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmiştir⁶³⁸.

2 - İtilaf Vatandaşı Olup Kışkırtıcı Faaliyetlerde Bulunanlar yada Bulunma Olasılığı Bulunanları Denetim Altına Alma

Bazı bölgelerdeki İtilaf vatandaşlarının ya buldukları bölgelerdeki Hıristiyan unsurları ya da göç ettirilen Ermeni ve ya Rum mültecileri insani yardım adı altında Osmanlı hükümetine karşı kışkırtıkları görülmüştür. Buna örnek olarak Canik Emniyet Müdüriyeti'nin, Emniyet Genel Müdürlüğü'ne gönderdiği 6 Ağustos 1332 tarihli telgraf gösterilebilir. Telgrafa göre kışkırtıcı faaliyetlerinden dolayı Samsun'da bulunan muhasım devlet tabalarının bu bölgede kalmalarının doğru olmayacağı bildirilmiştir⁶³⁹. Aynı şekilde Kayseri Merkez Emniyet Müdürlüğü'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 14 Teşrinisani 1331 tarihli telgrafta da Kayseri'de bulunan yabancılardan *diiveli muhasama*⁶⁴⁰ vatandaşı olanların savaş hali nedeniyle ikamet bölgelerinde kalmalarının doğru olmayacağı işaret edilmiştir⁶⁴¹. Bu gibi kişilerin ya Kayseri'de sürekli gözetim altında tutulması ya da başka bir bölgeye

⁶³⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Ecnebi Kalemi (DH.EUM.ECB.), Dosya No : 3/21, Belge No : 3.

⁶³⁸ BOA, DH.EUM.ECB. Dosya No : 2/2, Belge No : 5.

⁶³⁹ BOA, DH.EUM.ECB. Dosya No : 6, Belge No : 11; Dosya No : 30, Belge No : 10B.

⁶⁴⁰ Düşman Devletler.

⁶⁴¹ BOA, DH.EUM.ECB. Dosya No : 10/1, Belge No : 35.

gönderilmesi önerilmiştir. Aynı şekilde Kayseri emniyet müdürlüğünün emniyet genel müdürlüğüne ilettiği, 4 Nisan 1332 tarihli telgraftan da anlaşıldığı üzere Antalya ve Halep'ten gönderilen İngiliz tebaasından Huber Can Franki ve Rus tebaasından Konrat Akadof adındaki kişilerin itilaf vatandaşları olması nedeniyle Dâhiliye Nezareti'nin emriyle Kayseri'de sürekli gözetim altında tutulacağı belirtilmiştir⁶⁴². Ayrıca Kastamonu⁶⁴³ ve Çorum'da da⁶⁴⁴ bu niteliğe uygun olarak İtilaf vatandaşlarının gözetim altında tutulduğu anlaşılmaktadır.

3 - Savaş Esiri Olan İtilaf Vatandaşlarını Kontrol Altında Tutma

Osmanlı Devleti Almanya'nın yanında İtilaf grubu içinde yer alan İngiltere, Fransa, İtalya, Romanya ve Rusya'ya karşı savaşa dâhil olunca, Osmanlı ülkesinde yaşayan İngiliz, Fransız, İtalyan ve Rus vatandaşlarının misilleme maksadıyla⁶⁴⁵ devlet tarafından kontrol altında tutulması politikası takip edilmeye başlandı. Özellikle de askeri harekât bölgelerine yakın bölgelerdeki İtilaf vatandaşları sivil harp esiri olarak nitelendirildi⁶⁴⁶.

Osmanlı Devleti Çanakkale, Irak ve Kafkas cephelerinde İngiliz, Fransız ve Rus kuvvetleriyle mücadelesini sürdürürken yoğun oranda İtilaf kuvveti savaş esiri olarak alındı⁶⁴⁷. Özellikle Kut'ül Amara Savaşı'ndan sonra İngiliz ordu komutanı General Charles Townshend başta olmak üzere 5 general, 481 subay,

⁶⁴² BOA, DH.EUM.ECB. Dosya No : 10/1, Belge No : 15.

⁶⁴³ BOA, DH.EUM.ECB. Dosya No : 17, Belge No : 22. Harbi umumi nedeniyle Çorum'da zorunlu ikamete mecbur tutulan ecnebler.

⁶⁴⁴ BOA, DH.EUM.ECB. Dosya No : 17, Belge No : 2. Harbi umumi nedeniyle Kastamonu Vilayeti'ne sürülen ecnebler.

⁶⁴⁵ BOA, DH.EUM.ECB. Dosya No : 17, Belge No : 2, 22.

⁶⁴⁶ BOA, DH.EUM.ECB. Dosya No : 16, Belge No : 34.

⁶⁴⁷ Lord Kinross, *Atatürk ,Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, İstanbul, 1994, s. 197.

13.300 er olmak üzere toplam 13.786 İngiliz askeri esir alındı⁶⁴⁸. Bu esirlerden General Townshend ve subay kadrosu Büyükkada da diğer esirler ise Anadolu'nun diğer şehirlerinde gözetim altında tutuldu. Aynı şekilde Kafkas cephesinde esir edilen Rus subay ya da erlerde İç Anadolu bölgesinin, cephelerden uzak mekânlarında gözetim altında tutuldu⁶⁴⁹. Bu iskân bölgeleri bir sonraki bölümde detaylı olarak ele alınacaktır.

İtilaf vatandaşlarının yanı sıra müttefik devletlerden Almanya, Avusturya ve Bulgaristan vatandaşlarından olup devlete yönelik herhangi bir zararlı faaliyette bulunduğu anlaşılan kişilerin de suçlarının niteliğine göre ikamet bölgeleri değiştirildi ve bu kişiler zararlı faaliyetlerinin engelleneceği düşünülerek Anadolu'daki başka bir şehre zorunlu ikamet etmek üzere gönderildiler. Ancak bu kişilerin ülkede bulunmaları ciddi bir tehdit içeren noktaya geldiği zaman bu kişilere karşı sınır dışı edilme cezası uygulandı⁶⁵⁰.

B - İtilaf Vatandaşlarının İkamet Ettikleri Şehirlere Göre Nüfus dağılımı⁶⁵¹

Osmanlı ülkesinde yaşayan İtilaf Devletleri tebaa ve vatandaşlarına mensup Yunan, İtalyan, İngiliz, Romen, Fransız, Rus, Flemenk, Sırp kökenli kişilerin Osmanlı idari teşkilatı içindeki nüfus miktarları 1333 senesi sayımına göre şu şekildedir: adana vilayetinde 460, Ankara vilayetinde 46, aydın vilayetinde 42.318, Beyrut vilayetinde 1.994, Edirne vilayetinde 784, Halep vilayetinde 7, Hüdavendigâr vilayetinde 437, İstanbul vilayetinde 21.066, Konya vilayetinde 450, Kastamonu vilayetinde 186, Sivas vilayetinde 131, Suriye vilayetinde 349, bolu sancağında 683,

⁶⁴⁸ Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa*, cilt : III, İstanbul, 1972, s. 197.

⁶⁴⁹ BOA, DH.EUM.ECB. Dosya No : 16, Belge No : 38; Dosya No : 25, Belge No : 37.

⁶⁵⁰ BOA, DH.EUM.ECB. Dosya No : 7, Belge No : 14 ; Dosya No : 13, Belge No : 22A, Dosya No : 17, Belge No : 12, 31.

⁶⁵¹ Ayrıntılı bilgi için bkz Tablo 9.

çatalca sancağında 105, Eskişehir mutasarrıflığında 248, İçel mutasarrıflığında 29, İzmit mutasarrıflığında 101, kale-i sultaniye mutasarrıflığında 55, Karahisarısahip sancağında 3, Kütahya sancağında 52, Maraş sancağında 14, kayseri sancağında 248, menteşe sancağında 33, Niğde sancağında 7 nüfus itilaf tebaa ve vatandaşlarının yaşadığı incelenen belgelerden anlaşılmaktadır⁶⁵².

C - Divanı Harbi Örfiye Kararıyla Sürgüne Gönderilen İtilaf Vatandaşlarının İskân Bölgeleri

Yabancı devlet tebaaları içinde Osmanlı aleyhinde çalıştıkları tespit edilen kişiler, ikamet bölgelerinde oluşturulan divanı harbi örfiyede yargılanarak başka bir bölgede zorunlu ikamet cezasına çarptırıldılar. Öncelikle başkent olması sebebiyle İstanbul'da zararlı faaliyetleri tespit edilen İtilaf vatandaşları İstanbul dışına gönderildi⁶⁵³. İstanbul dışındaki yerlerden de incelenen belgelerde anlaşıldığı üzere Bolu, İzmit, Kudüs bağımsız sancakları, Canik il merkezi ve Samsun sancağı, Aydın ilinin Denizli ve Aydın sancakları, Bolu bağımsız sancağına bağlı Zonguldak kasabası, Karesi ilinin Balıkesir ve Bandırma sancaklarında yaşayan İtilaf vatandaşları içinde hükümete yönelik faaliyetlerde bulunanlar da çeşitli sürgün cezalarına çarptırıldılar. İkamet bölgeleri değiştirilen bu kişiler içinde ağırlık Yunan vatandaşlarında olmakla birlikte⁶⁵⁴ diğer İtilaf vatandaşları arasında da önemli bir nüfus bu cezaya çarptırıldığı görülmektedir⁶⁵⁵.

İlk başlarda henüz Yunanistan Osmanlı hükümetiyle savaş halinde bulunan itilaf hükümetleri arasında yer almadığı için Osmanlı ülkesinde yaşayan Yunan vatandaşları sürgün cezasının dışında tutuldu. Ancak 1917'nin ilk aylarından itibaren

⁶⁵² BOA, DH.EUM.ECB. Dosya No : 17/39, Belge No : 1-112.

⁶⁵³ İncelenen belgelerde bu gibi kişiler hakkında "İstanbul mıntaka-i örfiyesi dâhilinde bulunmaları mahzurludur" ifadesinin yer aldığı görülmektedir.

⁶⁵⁴ BOA, DH.EUM.ECB. Dosya No : 2/2, Belge No : 4; Dosya No : 4, Belge No : 31, 39; Dosya No : 6, Belge No : 11.

⁶⁵⁵ BOA, DH.EUM.ECB. Dosya No : 3, Belge No : 21; Dosya No : 6, Belge No : 11; Dosya No : 25, Belge No : 66.

Yunanistan'da İtilaf Devletleri lehine savaşa girme düşüncesinin ağırlık kazanması üzerine ve bu düşüncenin 1917'nin yaz aylarında giderek şiddetlenmesi üzerine, Osmanlı hükümeti Yunanistan'la savaş hali olasılığını ciddi şekilde değerlendirmeye başladı. Bu bağlamda hükümet ülke içinde yaşayan Yunanistan vatandaşlarının durumunu tartışmaya başladı. Yunan vatandaşlarının durumu ile ilgili ilk görüş Başkumandan Vekili Enver Paşa'dan geldi. Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 3 Temmuz 1333 tarihli ve çift aylı⁶⁵⁶ telgrafta Başkumandan Vekili Enver Paşa durumla ilgili düşüncelerini şöyle belirtmiştir: *“Yunanistan'ın savaş ilanı durumunda Yunan vatandaşları hakkında askeri çıkarlarımızı korumak açısından şu yolda hareket edilmesini uygun görüyorum. Yunan vatandaşlarına diğer İtilaf vatandaşları hakkında yapılan işlemden farklı bir uygulama yapılmamasını ve Osmanlı kıyılarında bulunan ilçe ve köylerde bu nitelikte olan kişilerin peyderpey ve kontrol altında ülke içindeki uygun bölgelere çekilmesini yeterli bir tedbir olarak düşünmekteyim. Bu uygulama şekli Dâhiliye Nezareti'nce de uygun görüldüğü takdirde uygulamanın ordu kumandanları ve mülki görevlilerin ortak çalışması ile yapılması, görevlendirilen makamların verilecek emirler çerçevesinde nerelerden, ne miktar şüpheli yunanlıların çıkarılacağını gösterir bilgilerin peyderpey oluşturulmasını ve tarafımızdan emir almadıkça bu makamların kendiliklerinden tahliye karar vermemelerini emir vereceğim. Tahliye içinde bu bilgiler toplandıktan ve orduların tahliye konusunda gösterdikleri zorunluluklar anlaşılıp da zatı devletleri de tahliye konusunda aynı düşüncüyü paylaştıktan sonra ortak tedbirlerin alınması için bir taraftan ordulara ve sizin tarafınızdan mülki memurlara gerekli emrin verilmesi ve bunun yanında tahliyede karışıklıklar çıkmasına engel olmak için ordularca uygun görülecek acil ve tehditkâr durumlar dışında tarafımızdan emir almadıkça ne askeri ne mülki tarafın kendiliklerinden bir teşebbüste bulunmamalarının acilen bildirilmesini uygun görmekteyim”⁶⁵⁷.*

⁶⁵⁶ Çok gizli

⁶⁵⁷ BOA, DH.EUM.ECB. Dosya No : 18, Belge No : 36, 55.

Enver Paşa'nın bu görüşlerini Dâhiliye Nezareti de uygun bulmuş ve Harbiye Nezareti'yle ortak olarak askeri ve mülki makamlara 5 Temmuz 1333 tarihli aşağıdaki telgraf çekilmiştir:

“ Yunanistan gelecekte Devlet-i Âliye ile savaşa girecek olursa gelecekte alınacak olan tedbirler, Başkumandanlık Vekâleti'yle yapılan görüşmelerle kararlaştırılmış ve bunun sonucunda ortak karar ordu kumandanlarına bildirilmiştir.

1. Yunan vatandaşlarına diğer İtilaf vatandaşları hakkında yapılan muameleden farklı bir uygulama yapılmayacaktır.

2. Sadece Osmanlı kıyılarında bulunan kasaba ve köylerdeki Yunanlılar peyderpey ve gerekli araçlar sağlanırsa ülke içinde uygun bölgelere gönderileceklerdir.

3. Ordu tarafından takdir edilecek acil ve tehditvari durumlar dışında Başkumandanlık tarafından karar verilmedikçe ordu kumandanlıkları veya subaylar tarafından nakil işlemi gerçekleştirilmeyecektir.

Başkumandanlık tarafından verilecek olan tahliye kararı Dâhiliye Nezareti tarafından mülki memurlara duyurularak, iş bu talimat üzerine mülki ve askeri makamlar bölgelerinde ortak olarak verilen emri uygulayacaklardır.

Talimatnamenin savaş halinin gerçekleşmesi durumunda uygulanmasını sağlamak için şimdiden mülkiyenin yerel memurları askeriye ile ortak olarak nerelerde ne miktar Yunan vatandaşlarının çıkarılacağını belirlemek zorundadırlar”⁶⁵⁸.

Yunan hükümetinin 1917 yılında Osmanlı Devleti ve müttefiklerine savaş ilan ederek İtilafların yanında savaşa dâhil olmasıyla yukarıdaki telgrafta alınan kararlar uygulanmaya konuldu.

⁶⁵⁸ BOA, DH.EUM.ECB. Dosya No : 24/30, Belge No : 17.

İtilaf vatandaşlarının sevk edilmelerinde özellikle Osmanlı Bankası ya da tekel gibi devlet kurumlarında çalışanlar sevkıyat dışı bırakıldılar⁶⁵⁹. Bunun yanında İtilaf grubunda yer aldığı halde herhangi bir cephede savaş halinde olmamamızdan dolayı ülkede yaşayan Amerikan vatandaşları ve kurumlarına karşı iyi muamelede bulunulması kararlaştırıldı⁶⁶⁰ ve isteyenlerin Amerika'ya serbestçe geri dönmeleri konusunda izin verildi⁶⁶¹.

Sürgün cezasına çarptırılan İtilaf vatandaşlarının iskân bölgeleri olarak İç Anadolu'nun denizlere kıyısı olmayan ve savaş alanlarından uzak bölgeleri seçildi. Bu bağlamda iskân amaçlı olarak seçilen bölgeler şu şekilde sıralanabilir:

Edirne, Sivas, Kastamonu, Konya, Karesi, Hüdavendigâr vilayet merkezleri, Ankara vilayet merkezi ve merkeze bağlı Nallıhan ile Haymana kazaları, ayrıca merkeze bağlı Kırşehir, Yozgat ve Çorum sancakları ve Çorum sancağına bağlı Mecidözü kasabası, Suriye vilayetine bağlı Nasıra kazası, Konya vilayetinin Seydişehir ve Burdur sancakları ile Koçhisar kasabası, Bolu bağımsız sancağına bağlı Düzce kazası, Beyrut vilayetine bağlı Lazkiye sancağı, Adana vilayetinin Tarsus kasabası, Niğde müstakil sancağı.⁶⁶²

Özellikle Kut'ül Amara'da esir alınan İngiliz generalleri Hüdavendigâr vilayet merkezi olan Bursa'da⁶⁶³ ve Heybeliada'da⁶⁶⁴, subayların Konya ve Kastamonu il merkezlerinde⁶⁶⁵, geri kalan astsubay ve erlerin de Şereflikoçhisar,

⁶⁵⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Şifre Kalemî (DH.ŞFR.), Dosya No : 66, Belge No : 40.

⁶⁶⁰ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 76, Belge No : 15.

⁶⁶¹ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 76, Belge No : 48.

⁶⁶² BOA, DH.EUM.ECB. Dosya No : 7, Belge No : 13, 23; Dosya No : 14, Belge No : 57; Dosya No : 16, Belge No : 36; Dosya No : 17, Belge No : 9-11; Dosya No : 18, Belge No : 31; Dosya No : 20, Belge No : 43; Dosya No : 23, Belge No : 80, 108; Dosya No : 30, Belge No : 10B.

⁶⁶³ BOA, DH.EUM.ECB. Dosya No : 16, Belge No : 34, 38; Dosya No : 17, Belge No : 2; Dosya No : 25, Belge No : 43; DH.ŞFR. Dosya No : 63, Belge No : 207; Dosya No : 64, Belge No : 37, 73.

⁶⁶⁴ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 63, Belge No : 270, 286; Dosya No : 64, Belge No : 9.

⁶⁶⁵ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 64, Belge No : 97, 185.

Aksaray, Eskişehir, Çankırı, Çorum, Yozgat, Kırşehir ve Boğazlıyan şehirlerinde zorunlu ikameti sağlandı⁶⁶⁶.

Bu savaş esirlerinden ekonomik açıdan daha iyi bir gelir kaynağına sahip olmak isteyenlerin sanayi ve tarım alanlarında çalışmaları hükümetçe sağlandı⁶⁶⁷. Ancak bu uygulama gerçekleştirilirken gönüllülük esası göz önüne alınarak çalışmak istemeyen esirlerden günlük ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik olarak Harbiye Nezareti tahsisatından bir ödenek tahsis edildi⁶⁶⁸.

D - Sürgün Cezasına Çarptırılanların Sevk Edilmesi

Divanı Harbi Örfiye kararıyla sevk edilecek olan kişilerle ilgili önce kendilerini ve ailelerini gösteren cetveller hazırlandı. Bu cetvellere sevk edilen kişilerin aile üyelerinin isimleri, yaşları ayrıca geride bıraktıkları taşınmaz mülkleri ile ilgili bilgiler işlenerek bir sureti yerel idareye bir sureti de Dâhiliye Nezareti'ne gönderildi⁶⁶⁹.

İkinci aşamada sevk edilecek olan İtilaf vatandaşlarının Divanı Harbi Örfiye tarafından tespit edilen suçlarını içeren ceraim-i adliye cetvelleri ikamet edecekleri bölgelerin idari amirlerine iletilerek bu makamların önceden bilgilendirilmesi sağlandı. Bunun yanında zorunlu ikamete gönderilen bu kişilere⁶⁷⁰, yola çıkmadan önce “*ikamet tezkiresi*” adı verilen belgeler verildi⁶⁷¹. Bu belgelerde sevk edilen kişinin kendisinin ve babasının isimleri ile yaşı, tabiyeti, zanaat veya

⁶⁶⁶ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 63, Belge No : 146; Dosya No : 64, Belge No : 147; Dosya No : 64, Belge No : 149.

⁶⁶⁷ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 60, Belge No : 203.

⁶⁶⁸ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 64, Belge No : 179.

⁶⁶⁹ BOA, DH.EUM.ECB. Dosya No : 13, Belge No : 9; Dosya No : 17, Belge No : 1, 5; Dosya No : 18, Belge No : 36; Dosya No : 18, Belge No : 55.

⁶⁷⁰ BOA, DH.EUM.ECB. Dosya No : 30, Belge No : 10B.

⁶⁷¹ BOA, DH.EUM.ECB. Dosya No : 10/1, Belge No : 1; Dosya No : 17, Belge No : 39H;

memuriyeti sevk edilme nedeni ve yerleştirildikleri adresi gösterir bilgiler yer aldı. Örnek olarak gösterebileceğimiz belgede Fransız tabiyetinden olan 49 yaşındaki ve Beyrut şimendüfer kompandisi ikinci reis muavini Jozef Kala oğlu Edmon Kala'nın IV. Ordu Kumandanlığı emriyle Kütahya'da Hacı Ahmet Mahallesinde zorunlu ikamete tabi tutulduğu anlaşılmaktadır⁶⁷². Sevk edilen bu kişiler zorunlu ikamet cezasını çekecekleri bölgelere ulaştıklarında, o bölgede olduklarını ispatlayabilmek için kendilerine verilen ikamet tezkirelerini bölgenin güvenliğinden sorumlu olan polis, jandarma ya da askeri birimin en üst amirine ve ya komutanına bildirmek zorundaydı⁶⁷³.

Nakledilen sürgünlerin nakliye ve iâşe masrafları hükümetin aldığı tarafa göre Harbiye Nezareti'nin tahsisatından karşılandı. Ancak tahsisatın aynı zamanda göç ettirilen Arap, Ermeni ve Rum ailelerinin nakil masraflarını da karşıladığı düşünülürse bazı durumlarda yetersiz kaldığı görülmektedir. Bu durumda zorunlu ikamete gönderilen İtilaf vatandaşlarının sevk masraflarının eski ikamet bölgelerinden karşılanması kararlaştırıldı⁶⁷⁴. Nakil sırasında bu kişilerin çevreden herhangi bir saldırıya uğramaları ya da firar etmelerini engellemek için jandarma kontrolünde sevkiyat yapıldı. Zorunlu iskân bölgesine ulaştıktan sonra da sevk edilenler bölgelerindeki güvenlik birimlerinin denetiminde cezalarını doldurdular⁶⁷⁵.

E – İtilaf Vatandaşlarının Nakil ve İskânları Sırasında Yaşanan Sorunlar

1 - İtilaf Vatandaşlarının Osmanlı Vatandaşlığına Geçmesi

Savaşa Osmanlı hükümetinin dâhil olması ve İtilaf vatandaşları hakkındaki “*ecanibin seyahat ve ikametlerine müteallik kanun*”un neşrinden sonra⁶⁷⁶ divan-ı

⁶⁷² BOA, DH.EUM.ECB., Dosya No : 7, Belge No : 12.

⁶⁷³ BOA, DH.EUM.ECB. Dosya No : 10/1, Belge No : 15.

⁶⁷⁴ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 57, Belge No : 370; DH.EUM.ECB. Dosya No : 27, Belge No : 20.

⁶⁷⁵ BOA, DH.EUM.ECB. Dosya No : 2/2, Belge No : 4.

⁶⁷⁶ BOA, DH.EUM.ECB. Dosya No : 11, Belge No : 1.

harbi örfiye kararıyla sürgün uygulamasına geçilince başlayınca bazı İtilaf vatandaşları sürgünden kurtulabilmek amacıyla bağlı oldukları devletlerin vatandaşlığını bırakarak Osmanlı vatandaşlığına geçmeyi, tercih ettiler. Bu şekilde gerçekten zararlı faaliyetlerde bulunan buldukları bölgelerde ikametlerini ve zararlı faaliyetlerini sürdürme imkânına sahip oldular.

Osmanlı tabiyetine geçse bile zararlı faaliyetlerini sürdüren bu gibi kişiler için divanı harbi örfiye kararları geçerli oldu ve bunlardan erkek olanlar ordu hizmetine alınarak, bayan olanlar ise emniyet kuvvetlerince göz hapsinde tutularak eylemleri engellenmeye çalışıldı⁶⁷⁷. Bu gibi faaliyetlerde bulunmayıp kendi rızasıyla Osmanlı vatandaşlığını tercih eden kişiler ise herhangi bir adli soruşturmaya maruz bırakılmadılar⁶⁷⁸. Osmanlı vatandaşlığını tercih eden ve herhangi bir suç işlediğine dair buluntuya ulaşılmamış olan kişilerin sürgüne gönderilmelerini engellemek için bu kişilerin isimleri cetvel ve defterlere kaydedilerek, buldukları vilayet ve kazaların idari amirlerine bu kayıtların bir örneği gönderildi⁶⁷⁹.

2 - Sürgün Cezasına Çarptırılanların Zorunlu İkamet Bölgelerindeki Azınlıkları İsyana Teşvik Etmesi

Sürgün cezasına çarptırılan bazı İtilaf vatandaşları, sevk edilme bölgelerindeki Hıristiyan azınlıklara, bağlı buldukları devletlerin propagandasını yapma, Osmanlı hükümetine yönelik isyan ederlerse İtilaf hükümetlerinin koruyuculuklarını elde edecekleri yolunda kışkırtıcı hareketlerde bulunma gibi faaliyetlerini sürdürdüler. Buna örnek olarak Kayseri'den İstanbul'daki emniyeti umumiye müdürlüğüne gönderilen 26 Kanunisani 1332 tarihli telgraf gösterilebilir: Bu telgrafa göre zorunlu ikamet cezalarını çekmek üzere bölgeye gönderilen İtilaf

⁶⁷⁷ BOA, DH.EUM.ECB. Dosya No : 20, Belge No : 25.

⁶⁷⁸ BOA, DH.EUM.ECB. Dosya No : 17, Belge No : 21; Dosya No : 29, Belge No : 25.

⁶⁷⁹ BOA, DH.EUM.ECB. Dosya No : 29, Belge No : 40.

vatandaşlarının merkeze bağlı Hıristiyan köylerini tahrik ettikleri, gösteriler tertip ederek güvenliği bozdukları anlaşılmaktadır⁶⁸⁰. Ayrıca kimi zaman sürgün edilen Hıristiyan azınlıkların, İtilaf savaş esirlerinin firarlarına yardım ederek, onlarla birlikte silahlı birlikler oluşturdukları da görülmektedir. Buna örnek olarak Sivas'ta tehcir edilen Ermenilerin Rus esirlerin firar etmelerini sağlayıp onlarla beraber çeteler meydana getirerek bölgenin güvenliğini bozmaları gösterilebilir⁶⁸¹. Bu şekilde davranışlar sergileyen sürgünler buldukları bölgelerin iç güvenliğinin sağlanabilmesi için azınlıkların olmadığı ya da etkin olmadıkları bölgelere gönderilmeleri uygulaması Dâhiliye Nezareti kararına göre gerçekleştirildi⁶⁸².

3 - Nakil Sırasında ve İkamet Bölgelerinde Yaşanan Firarlar

Sevkiyat esnasında güvenliğin yetersiz kaldığı zorunlu ikamet bölgelerinde ya da karayolu ve demiryolu inşaatlarında çalışırken emniyet kuvvetlerinin denetiminin zayıf olduğu zamanlarda sürgünler ve savaş esirleri arasında firar olayları yaşandı. Osmanlı hükümeti bu tehlikeyi önceden sezdiği için Dâhiliye Nezareti kanalıyla gönderdiği telgraflarla sürgüne gönderilen İtilaf vatandaşları ile savaş esirlerinin zorunlu ikamet bölgelerindeki yerel Hıristiyan tebaa ile temasta bulunmalarını yasakladı⁶⁸³. Ancak buna rağmen savaş esirlerine bölgedeki yerli Hıristiyan azınlıkların destek vermeleri engellenemedi. İncelenen belgeler doğrultusunda, yerli Hıristiyan tebaasın yardımlarıyla Ankara demiryolu inşaatında çalışan Rus savaş esirlerinden 8 Tatarın⁶⁸⁴, Bağdat demiryolu inşaatında çalışan bir

⁶⁸⁰ BOA, DH.EUM.ECB. Dosya No : 10/1, Belge No : 2.

⁶⁸¹ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 64, Belge No : 194.

⁶⁸² BOA, DH.EUM.ECB. Dosya No : 10, Belge No : 30; Dosya No : 23, Belge No : 61.

⁶⁸³ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 64, Belge No : 125.

⁶⁸⁴ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 77, Belge No : 136.

Rus subayının⁶⁸⁵, Ankara- Sivas demiryolu hattının inşaatında Türkmenistanlı Ahmet Giras oğlu Hayrü'l - Beşer isimindeki bir erin⁶⁸⁶, Edirne'de ikamet eden çavuş Petro Golodin ile Onbaşı Simyon Haritomof isimli Rus esirlerinin⁶⁸⁷, Kütahya'da zorunlu ikamete mecbur tutulan 2 Romen savaş esirinin⁶⁸⁸ firar ettikleri anlaşılmaktadır.

Bu firarları engellemek amacıyla bazı bölgelerdeki İtilaf esirlerinin, İtilaf güçlerinin elindeki Osmanlı esirleriyle mübadelesine Osmanlı hükümetince karar verildi. İncelenen belgelerden anlaşıldığı üzere bu amaçla mersinde esir olarak tutulan İngiliz savaş esirlerinin Kuşadası'nda Osmanlı esirleriyle⁶⁸⁹ Bağdat'taki bazı İngiliz esirlerinin de İngiliz kontrolü altına giren Ammara'daki 25 Osmanlı memuruyla mübadele edildiği anlaşılmaktadır⁶⁹⁰.

Firar eden İtilaf vatandaşları yakalandıkları takdirde sürgün yerleri değiştirilerek daha emniyetli bölgelere nakledildiler⁶⁹¹.

4 - Savaş Esiri Ya da Zorunlu İkamet Cezasına Çarptırılan İtilaf Vatandaşlarının Eşyalarının Çalınması

Gözetim altına alınan İtilaf vatandaşı sivil ya da askerlerden bazılarının buldukları bölgelerin yerli tebaası ya da yetkilerini kötüye kullanan bazı emniyet görevlileri tarafından dolandırıcılık yoluyla mallarının gasp edildiği anlaşılmaktadır. Buna örnek olarak Dâhiliye Nezaret'ine Yozgat'tan gönderilen bir telgraf gösterilebilir. Bu telgraftaki bilgiler doğrultusunda Yozgat'ta harp esiri olarak bulunan Rus yüzbaşlarından prens Mehmet Kamil hanın iki saatinin polis memuru İsmail tarafından gasp edildiği anlaşılmaktadır. Bu durumun şikâyet üzerine ortaya

⁶⁸⁵ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 77, Belge No : 217.

⁶⁸⁶ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 78, Belge No : 8.

⁶⁸⁷ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 78, Belge No : 159.

⁶⁸⁸ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 78, Belge No : 37.

⁶⁸⁹ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 76, Belge No : 140.

⁶⁹⁰ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 63, Belge No : 21.

⁶⁹¹ BOA, DH.EUM.ECB. Dosya No : 26, Belge No : 26.

çıkmasıyla polis memuru İsmail polis teşkilatından atılmış ve hakkında kanuni işlem yapılmıştır. Ayrıca çalınan saatlerde sahibine iade edilmiştir⁶⁹².

5- Sürgünlerin sağlık sorunları yaşamaları ve vefat edenler

Zorunlu ikamet cezasına çarptırılan İtilaf vatandaşlarının bir kısmında sürgün cezalarını çektikleri bölgelerin ikliminden, sağlık hizmetlerinin yetersizliğinden ve yaşlılıktan kaynaklanan sağlık sorunlarının oluştuğu görüldü. Gerekli durumlarda müdahale yapılamamasından dolayı rahatsızlanan bu kişiler arasında ölüm olaylarına rastlanıldı⁶⁹³. Bu ölüm olaylarının genele yayılmasını engellemek için rahatsızlanan bu kişilerden sadece iklimin olumsuzluğundan ve yaşlılıktan etkilenenler iklimi daha ılıman ve sağlık hizmetleri daha iyi olan İstanbul, İzmir gibi bölgelere nakledildiler⁶⁹⁴.

6 - Göç ettirilen itilaf vatandaşlarının geride bıraktıkları gayrimenkullerin yerli tebaa tarafından işgali

Sevkiyat gerçekleşirken İtilaf vatandaşlarının taşınmaz malları hükümet bünyesinde oluşturulan yabancı şubesinin (şube-i ecnebiye) denetimi altına bırakıldı. Ancak kimi zaman denetimin yetersiz kalmasından dolayı, kimi zaman da bu şubede çalışanlardan bazılarının yetkilerini kötüye kullanmaları nedeniyle yabancıların geride bıraktığı ev, arsa benzeri taşınmaz mülklerin yerli tebaa tarafından işgal edildiği incelenen belgelerden anlaşılmaktadır. Öncelikle Mondros Ateşkesi'nin imzalanmasından sonra geriye dönen İtilaf vatandaşları gayrimenkullerinin iadesini talep ettiler, hatta kimi zaman bu mülkleri işgal eden yerli tebaa ile aralarında

⁶⁹² BOA, DH.EUM.ECB. Dosya No : 25, Belge No : 37.

⁶⁹³ BOA, DH.EUM.ECB. Dosya No : 26, Belge No : 14.

⁶⁹⁴ BOA, DH.EUM.ECB. Dosya No : 24, Belge No : 12; Dosya No : 25, Belge No : 43.

çatışmalar yaşandı. Devlet bunu engelleme görevini bu gibi olayların yaşandığı bölgelerin en üst idari amirlerine bıraktı. 21 Mart 1335 tarihli ve 608 numaralı padişah emri çerçevesinde işgal edilen bu mülklerin eski sahiplerine iade edilmeleri istendi ve bu emir illerde valiler, daha küçük idari bölümlerde kaymakam ya da mutasarrıflarca uygulamaya konuldu⁶⁹⁵.

⁶⁹⁵ BOA, DH.EUM.ECB. Dosya No : 24, Belge No : 46A.

VI – GÖÇ ETTİRME SÜREÇLERİNİN ORTAK ÖZELLİKLERİ VE SUÇLAMALAR

A – GENEL DURUM

1 – Göç Ettirme Politikalarının Ortak Özellikleri

I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı hükümeti tarafından ermeni, rum ve arap tebaaya yönelik olarak gerçekleştirilen zorunlu iskân bölgesi değiştirme uygulamaları incelendiğinde bazı ortak noktalar göze çarpmaktadır.

Öncelikli olarak tehcir kararının alınışında etkili olan temel nedenin ülke içi güvenliği sağlama, bazı unsurların hükümete, yöneticilere, askeri birliklere ve sivil müslüman tebaaya yönelik saldırılarını engellemek olduğu görülmektedir. Savaş arefesi dönemden itibaren Osmanlı Ermenileri arasında oluşan ve özellikle doğu Anadolu'da önemli bir taban bulan çeteleşme ve silahlı direniş hareketi bölge Müslüman tebaasına, şehirlerdeki Osmanlı idari makamlarına ve cephe gerisindeki Osmanlı ordusunun lojistik güzergâhlarına yönelik saldırıların gerçekleşmesine neden olmuştur. Öte yandan Karadeniz, batı Anadolu ve Marmara bölgelerinde yaşayan rum halkı arasında da İtilaf Devletleri'ne bir meyil görülmüş, farklı türlerde casusluk faaliyetleri gerçekleştirildiği ortaya çıkmıştır. Ayrıca bu rum toplulukları arasında çeteleşme hazırlıkların ermeni çetelerinden etkilenerek hatta kimi zaman onların desteğini alarak oluştuğuda anlaşılmaktadır. Kanımca hükümetin zamanında aldığı önlemlerin Rumların yaşadığı bölgelerde, Doğu Anadolu'da Ermeni çetelerinin gerçekleştirdikleri terör ve karmaşa ortamının oluşmasını engellediği

düşüncesindeyim. Diğer taraftan silahlı direniş yoluyla ayrılıkçılığı savunan El-ahd benzeri örgütlerin arap tebaa arasında taban bulması ve özellikle uzun yıllardır Hicaz bölgesinin farklı bölümlerinde gerçekleşen isyan hareketleri karşısında hükümetin sert önlemler alması kaçınılmazdı.

Zorunlu göçlerde ortaya çıkan diğer bir ortak nokta hükümetin göçleri kapsamlı olarak değerlendirmesidir. Sevk edilen Ermeni, Rum ve Arap kabilelerin gerek iskân bölgelerine yaptıkları yolculuk esnasında, gerek iskânlarında ve gerek geri dönüşleri sırasında hükümet tarafından her türlü ihtiyaçlarının karşılanması ve çevresel faktörlerin yol açabileceği her türlü zararın engellenmesine çalışılmıştır. Kabilelerin ulaşım vasıtaları devlet tarafından karşılanmaya çalışılmış, iskân bölgelerine ulaşımında kullanılacak güzergâhlar üzerinde ikmal noktaları oluşturulmuş, salgın hastalıkların oluşmaması için kabileler sağlık birimlerince aşılanmış, çetelerin ya da sivil halkın saldırılarını engellemek içinde kabilelerin muhafızlar korumasında sevk edilmesine çalışılmıştır. Artıca sevk edilenlerin geride bıraktıkları mülkleri hükümet tarafından mümkün olduğu oranda koruma altına alınmış ve zarar görmeleri engellenmeye çalışılmıştır.

Sevk edilenlerin iskânlarında da bazı benzer noktalar göze çarpmaktadır. Zorunlu olarak ikamet bölgelerinin değiştirilmesine karar verilen unsurların yerleştirilecekleri bölgeler önceden belirlenmiş ve gönderilen kişilerin yerleştirilecekleri haneler de saptanmıştır. Ayrıca iskân ettirilen ailelerin ekonomik sıkıntı çekmelerini engellemek amacıyla ermeni, rum ve arap ayrımı yapılmaksızın Aşiretler ve Muhacirler Tahsisatı'ndan yeterli gelmediği zamanlarda da Harbiye Nezareti'nin ödeneğinden ekonomik yardımlarda bulunulduğu görülmektedir.

Sevk edilenlerin geri dönüşlerinde de hükümet benzer önlemleri alarak kabilelerin muhafız kontrolünde iaşeleri sağlanarak nakillerine çalışılmış ve kabileler eski ikamet bölgelerine döndüklerinde onlara eski taşınmaz mülkleri mümkün olduğu ölçüde iade edilmeye gayret gösterilmiştir.

Yukarıda yer alan durumların itilaf vatandaşlarının ikametgâhlarının hükümet kararıyla zorunlu değişiminde de gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

Tüm bu olumlu etkenlerin yanında ne yazık ki bazı ortak olumsuzlukların da yaşandığı anlaşılmaktadır. Kanımca bu olumsuzluklardan dolayı hükümet suçlu gösterilemez. Çünkü sevkiyat kararının gerek uygulanmasında, gerek sevk edilenlerin iskân ve geri dönüşlerinde hükümet tarafından yapılan kapsamlı çalışmalar, iktidardaki İttihat ve Terakki hükümetine yönelik sonradan yayılan soykırımcı iddialarını çürütmektedir. En azından yaşanan olumsuzluklarda suçlu görülen kişilerin hükümet tarafından en ağır şekilde cezalandırılması soykırımcı bir hükümetin politikası olmaması gerekir düşüncesindeyim. Yaşanan ortak olumsuzlukların bazı yerel idarecilerin kişisel menfaat elde etmek amacıyla, sivil Müslüman halkın intikam hisleri taşımasından dolayı gerçekleştiği düşünülmelidir. Ayrıca bunların yanında göç eden kabilelerin kimi zaman ulaşım araçlarının yeterli gelmemesinden dolayı belli bölgelerde yığılma yaşaması sonucunda, bu kabilelerin ihtiyaçlarının yeterince karşılanamaması, sıhhi imkânların yeterli gelmemesinden dolayı salgın hastalıkların görülmesi de yaşanan olumsuzluklar arasında sayılabilir.

2 – İstekli Göçler

Ermeni, Rum ve Araplar dışında diğer yaşam alanlarından göç edenler veya ettirilenler içinde ağırlığı Anadolu'nun Müslüman tebaası oluşturmaktadır. Bunlar içinde de Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz bölgelerinde işgal altına giren bölümlerden iç bölgelere yönelik gerçekleşen Müslüman tebaasının göçü önde gelmektedir. Bu konuda detaylı bir araştırma yapan Justin McCarthy'in de belirttiği gibi Osmanlı Doğu Anadolu'sunda iki dönemde Müslüman sığınmacıların ortaya çıktığı söylenebilir. İlk dönem 1915 Nisanında gerçekleşen Van'daki Ermeni isyanı ve şehrin Rus kontrolüne girmesiyle başladı ve 1915'in yaz aylarında Rusların geriye çekilmesiyle son buldu. İkinci dönem 1916 yılındaki rus istilasıyla başladı ve bu istilanın sonucunda Erzurum, Van, Diyarbakır, Mamüretülaziz ve Trabzon vilayetleri sınırları içinde kalan geniş bir arazi Rus kontrolü altına girdi⁶⁹⁶.

⁶⁹⁶ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s. 263.

1916 yılı içinde oluşan Rus istilasıyla Osmanlı Devleti'nin kontrolünden çıkan bölgelerden yola çıkan Müslüman sığınmacılar İç ve Güney Doğu Anadolu bölgelerinin Osmanlı denetimi altında bulunan bölümlerine yoğun olarak göç ettiler. Göç eden kabileler arasında Trabzon ve Erzurum vilayetlerinden göç edenler Orta ve Batı Karadeniz bölgelerindeki güvenli illere nakil edildiler. Ancak daha da doğuda yer alan illerden yola çıkan sığınmacılar güney yönünde Mamüretülaziz ve Van vilayetlerine ulaşmalarına rağmen pek az yardım görebildiler. Bu Müslüman sığınmacılar çeşitli aşamalarla göçlerini sürdürmek zorunda kaldılar. Göç ettikleri bölgelerin yeniden Ermeni çeteleri ve Rus birliklerinin tehdidi altına girmesiyle tekrar güvenli bölge bulma umuduyla göçlerine devam ettiler. Çoğu kez bu göçmenler Çukurova bölgesinde yer alan Maraş, Adana gibi büyük insan topluluklarını doyurabilecek, bereketli bölgelere ulaşmak için 600 km.'den fazla yol kat etmeleri gerekti⁶⁹⁷. Üstelik bu uzun yolculuğa Doğu Anadolu'nun arızalı coğrafi yapısı da engel teşkil etti. Bölgede uzun göçmen kabilelerinin nakil edilmesine yönelik ne şose benzeri karayolu nede demiryolu bulunmaktaydı. Nakliyat sırasında sığınmacıların iâşe eksiklerini giderebilmek amacıyla yiyecek bulunabilse dahi ulaşım yetersizliği temel tüketim maddelerinin pek azının sığınmacılara ulaşmasına imkân verebildi⁶⁹⁸. Bunun yanında Doğu Anadolu bölgesinden göç eden Müslümanlar için sığınmacı kamplarının oluşturulmamış olması da sığınmacıların durumunu giderek zorlaştırdı.

Hükümet doğu illerinden gelen sığınmacıların nakil ve iâşe masraflarını da diğer nakil edilen Rum ve Ermenilerde olduğu gibi muhacirin tahsisatından sığınmacıların geldikleri yerleşim merkezlerine gönderilen havalelerle karşılamaya çalıştı⁶⁹⁹. Bu havalelerin yetersiz kalması durumunda İâşe Müdüriyeti Umumiyesi'nin de katkıda bulunduğu incelenen belgelerden anlaşılmaktadır⁷⁰⁰.

⁶⁹⁷ Justin McCarthy, *a.g.e.*, s. 264.

⁶⁹⁸ *A.g.e.*, s. 258.

⁶⁹⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.), Dosya No : 53, Belge No : 244.

⁷⁰⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Müdüriyeti (DH/İ-UM.) Dosya No : 98/4, Belge No : 1/50.

Doğu Anadolu bölgesinden Karadeniz bölgesine göç eden Müslüman sığınmacılar ağırlıklı olarak Canik ve Ankara vilayetlerine gelmişlerdir. Bu gelen kabileler içinde yukarıda sözü geçen illerde herhangi bir akrabası bulunmayan ailelerin yardıma muhtaç duruma düşmelerinden dolayı Dâhiliye Nezareti tarafından Şubat ve Nisan 1332 tarihlerinde gönderilen talimatlarla sevk edilen Rum ve Ermenilerden kalan boş hanelere yerleştirilmeleri bildirildi⁷⁰¹. Ayrıca Meclisi Vükela mazbatalarında yer alan bir belgeden de anlaşılacağı üzere Trabzon'un Rus işgalinden kurtarılmasından sonra bölge Rumlarından bazılarının bölgeden göç etmeleri sonucunda boşalan Trabzon ve Samsun'daki evlere Müslüman sığınmacıların yerleştirilmesi istenmiştir⁷⁰².

Diğer yandan Çanakkale Savaşları'ndan dolayı Gelibolu yarımadasında, Çanakkale boğazının Anadolu kıyısındaki bazı Müslüman yerleşim merkezlerinin boşaltılması yoluna girildi. Bunun sonucunda sığınmacı durumuna gelen adı geçen bölgelerin Müslüman tebaaları ve Balkan Savaşları sonunda Osmanlı Trakya'sına gelen Balkan Müslüman toplulukları Marmara bölgesinde Karesi ve Kale-i Sultaniye mutasarrıflıklarının sahilden uzak iç bölgelerinde yer alan⁷⁰³, Ege bölgesinde ise Aydın ve Menteşe vilayetleri sınırları içinde bulunan sevk edilmiş Rumlardan kalan boş durumda bulunan emlak ve arazilere yerleştirilmeleri sözü edilen bölgelere Dâhiliye Nezareti'nce gönderilen talimatlarla gerçekleştirildi⁷⁰⁴.

Yerleştirilen bu mültecilerin ekonomik açıdan zor durumda bulunmalarından dolayı Müslüman mültecilerin sığındıkları şehir ve kasabalarda yer alıp, Müslüman sığınmacıların yerleştiği Rum ve Ermenilerin terk ettikleri evlerden kira bedelinin alınmaması talimatı Dâhiliye Nezareti tarafından mültecilerin yerleştirildikleri bölgelere gönderildi⁷⁰⁵.

⁷⁰¹ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 73, Belge No : 69; Dosya No : 75, Belge No : 269.

⁷⁰² Meclisi Vükela Mazbataları, Defter No : 212, Karar Sıra No : 202.

⁷⁰³ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 63, Belge No : 164; Dosya No : 66, Belge No : 161.

⁷⁰⁴ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 69, Belge No : 12; Dosya No : 80/2, Belge No : 1-75

⁷⁰⁵ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 79, Belge No : 172.

Rus ve Osmanlı hükümetleri arasında yapılan 3 Mart 1918 tarihli Brest-Litovsk Antlaşması'yla Rus hükümeti savaştan çekildiğini ve genel savaş sırasında işgal altında tuttuğu Doğu Anadolu topraklarına ilaveten 93 Harbi (1877 - 1878) sırasında ele geçirdiği Kars, Ardahan ve Batum'u da Osmanlı hükümetine iade ettiğini açıkladı. Bunun sonucunda Rus işgalinden dolayı Batı Karadeniz bölgesine göç etmiş olan Batum Müslüman tebaasının Dâhiliye Nezareti tarafından tahsisi edilen Altay vapuruyla kademeli olarak Batum istikametine taşınmasına başlandı⁷⁰⁶.

Mondros Ateşkesi'nin imzalanması ile birlikte Rum ve Ermenilerin geri dönüş süreçleri başladı ve bu çerçevede Dâhiliye Nezareti tarafından yayınlanan bir tebligatla gayrimüslimlere ait olup Müslüman muhacirlerin yerleştiği mülklerin sahiplerine iadeleri bildirildi⁷⁰⁷. Ancak bu uygulama gerçekleştirilirken satın alma yoluyla Müslüman muhacirlerin mülkiyetine geçmiş olan Rum ve Ermeni evleri dışarda bırakılarak hükümetçe Müslüman muhacirlerin haklarını koruma yoluna girildi⁷⁰⁸.

Bu arada evlerin tahliyesi sırasında bazı sorunların yaşandığı incelenen belgelerden anlaşılmaktadır. Dâhiliye Nezareti'nden Edirne vilayetine gönderilen 20 Mayıs 1335 tarihli telgrafla, İstanbul'da bulunan Marmara Ereğlisi ahalisinden elli Rum'un şu günlerde memleketlerine dönmeleriyle Müslüman muhacirlerinin işgalinde bulunan hanelerine yerleşmek istedikleri halde adı geçen muhacirlerin haneleri terk etmek istemedikleri ve iki haneye yerleştirilen Rum muhacirlerinin zor durumda olduğunun bildirilmesi üzerine derhal Edirne valiliğine gerekli soruşturmanın yapılması ve her iki taraf muhacirlerinin istirahat şartlarının oluşturularak sonucun bildirilmesi istenmiştir⁷⁰⁹. Yaşanan bu durumla bağlantılı olarak illerde ortaya çıkabilecek, Müslüman muhacirlerle, geri dönen

⁷⁰⁶ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 92, Belge No : 121, 188.

⁷⁰⁷ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 95, Belge No : 146.

⁷⁰⁸ BOA, DH/İ-UM. Dosya No : 19/5 - 1/15, Belge No : 1.

⁷⁰⁹ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 99, Belge No : 268.

gayrimüslimler arasındaki çatışmalara yerel yetkililerin fırsat vermemeleri Dâhiliye Nezareti'nce duyuruldu⁷¹⁰.

Mütarekenin imzalanması sonrasında Türkiye'ye gelerek sevk edilen azınlıkların geri dönüşlerini ve eski hanelerine yerleştirilmelerini denetlemekle görevi İtilaf Devletleri müfettişleri, Osmanlı hükümetine baskı yapmaya başladılar. O sırada iktidarda olan I. Damat Ferit Paşa hükümeti de İtilaf Devletleri ile iyi ilişkiler kurmak amacıyla sorunun ne pahasına olursa olsun bir an önce çözülmesi yolunda karar aldı.

İncelenen 29 Mart 1335 tarihli Dâhiliye Nezareti'nden gönderilen bir belgeden de anlaşılacağı gibi İtilaf müfettişlerinin azınlıklara evlerinin iadesi konusunda yaptıkları girişimler ve bildirimler karşısında iş bu başvurunun bir an evvel çözümü için adı geçen hanelerin iadeleri hakkında süratle yerel yetkililerin hareket etmesi gerektiği bildirildi⁷¹¹. Bunun sonucunda oldukça önemli bir oranda Müslüman muhacirinin mağdur duruma düştüğü düşünülebilir.

Doğu Anadolu ve Karadeniz bölgelerinin işgal altına düşen bölgelerinden güvenli bölgelere göç edem Müslüman sığınmacıların doğru bir sayımı yapılmamıştır. Bununla birlikte Osmanlı Dâhiliye Nezareti'ne bağlı Muhacirin Müdüriyeti, ulaşım ve işeleri sağlanan, yahut barınmalarına imkân tanınan sığınmacıların sayısı hakkında kayıtlar tutmuştur. Justin McCarthy'in eserinde yer alıp kendisinin de Dâhiliye Nezaretine 4 Aralık 1916 tarih ve I dosya ve 41 numaralı gösterdiği belgeye göre resmi olarak kayıt edilen sığınmacılar tablosu şu şekilde gösterilebilir:

⁷¹⁰ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 95, Belge No : 145.

⁷¹¹ BOA, DH/İ-UM. Dosya No : 19/5 - 1/15, Belge No : 7.

Ekim 1916 itibariyle Doğu Anadolu'dan Yardım Görmekte Olan Müslüman Sığınmacılar

<u>Nereli olduğu</u>	<u>Nereye gittiği</u>	<u>Sığınmacı sayısı</u>
Trabzon ve Erzurum'un doğusu	Samsun	79.100
Erzurum	Sivas	300.000
Erzurum'un doğu ve güney yanı, Van	Mamüretülaziz	80.000
Van ve Bitlis	Diyarbakır	200.000
Diğer		43.800
<u>Toplam</u>		702.900 ⁷¹²

McCarthy'in belirttiği üzere Sivas'a gelen Müslüman sığınmacıların tam sayısının 300.000'den fazla olduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca bu sığınmacılardan önemli bir kısmının Anadolu'nun farklı bölgelerine göçlerini sürdürmelerinden dolayı haklarında kesin sayısal değer verilmemektedir.

Anadolu'nun Müslüman tebaası dışında Balkan Savaşları sonucunda Batı Trakya bölgesine gelmiş olan Müslüman Arnavut nüfusun da savaşın başlaması nedeniyle Gelibolu bölgesinde, Güney Marmara ve Batı Karadeniz kıyılarına nakil edildikleri ve bu bölgeden sevk edilen Rumlardan kalan evlere yerleştirilmeleri Dâhiliye Nezareti'nce gönderilen talimatla mümkün oldu⁷¹³. Anadolu'daki diğer Müslüman sığınmacılar gibi bunların da yerleştikleri haneler mütarekeyle birlikte geri dönen Rum ve Ermenilere iade edildi⁷¹⁴.

⁷¹² Justin McCarthy, *a.g.e.*, s. 265.

⁷¹³ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 82, Belge No : 117.

⁷¹⁴ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 97, Belge No : 276.

Müslüman tebaasın dışında bazı Musevi topluluklar içinde sürgün cezasına çarptırılanların bulunduğu incelenen belgelerden anlaşılmaktadır. Meclisi Vükela mazbataları arasında yer alan bir belgeden de anlaşılacağı gibi bazı Musevi topluluklarının şüpheli davranışları ve İtilaf güçleriyle işbirliği yaptıkları zannıyla ordu hizmetinden çıkarıldığı görülmektedir⁷¹⁵. Bunların daha sonra iç bölgelere sevk edildiklerini ve iaşe ihtiyaçlarının muhacirin tahsisatından karşılandığını Dâhiliye Nezareti'nden gönderilen bir belge ortaya koymaktadır⁷¹⁶.

Son olarak Güney Doğu Anadolu bölgesinde yaşanan bazı Yezidi ve Nasturi topluluklarının da askere alınmama karşılığı ödemekle yükümlü tutuldukları vergileri ödememeleri ve savaş sırasındaki küçük çaplı isyan benzeri zararlı faaliyetlerinden dolayı Anadolu'nun iç bölgelerine sürgüne gönderildiği bilinmektedir⁷¹⁷.

B – BATILI DEVLETLERİN ZORUNLU GÖÇ UYGULAMASINA BAKIŞI

Savaşın başlangıcında Rus Çarı II. Nikola Kafkasya'ya gelerek Ermenilere Kafkasya ile Doğu Anadolu'daki Osmanlı topraklarında bağımsız bir Ermeni devleti kurma sözü verdi. Yayınladığı bildiriyle Çar Nikola bu konuyu şu şekilde aydınlattı;

“Dünyanın Heryerindeki Ermeniler, kanlarıyla Rus kuvvetlerinin zaferine hizmet etmek üzere şanlı Rus ordusunun saflarına katılmaya koşuyorlar... Rus bayrağı Çanakkale ve İstanbul Boğazları'nda özgürce dalgalansın. Türk

⁷¹⁵ M.V. Defter No : 216, Karar Sıra No : 101.

⁷¹⁶ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 57, Belge No : 374.

⁷¹⁷ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 48, Belge No : 158; Dosya No : 57, Belge No : 299.

boyunduruğu altında yaşayan halklar hürriyetlerine kavuşsun. İsa'ya inandıkları için acı çektilen Türk Ermenileri Rus himayesi altında yeni bir hür hayata kavuşsun”.

Bu bildirinın yayınlanmasının hemen ertesinde Tiflis'deki Ermeni Milli Bürosu yayınladığı bir bildiri ile ; *“Türkiye’de yaşayan ve dünyanın her yanında bölgeye akın eden Ermenilerin Rus zaferi için kanlarını akıtmaya hazır olduklarını, Türkiye’deki Ermeni halkın Rus himayesi altında özgürlük kazanacağı”*, ifadelerini içeren bir bildiri yayınladı⁷¹⁸.

Çar Nikola'nın ve Ermeni Milli Bürosu'nun yayınladığı bu bildirilere rağmen savaşın başlangıcında Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermeni devleti oluşturma projesi uluslararası gündemde bulunmamaktaydı. Her ne kadar Ermeni ve Rumların Osmanlı hükümeti tarafından ikamet bölgelerinin zorunlu olarak değiştirilmesi uygulaması karşısında katliam iddiaları itilaflar tarafından savaş propagandası olarak kullanılmış, İngiltere ve Fransa hükümetleri bu sözde katliamlardan dolayı Osmanlı hükümeti üyelerini ve katliamlara iştirak eden yada edecek olanların şahsen sorumlu tutulacaklarını Mayıs 1915'de ilan etmiş olmalarına karřılık⁷¹⁹ gerçekte bu yapının bir propagandanın öteye gitmediği anlaşılmaktadır. 1916 yılında İngiltere, Fransa ve Rusya'nın imzaladıkları Osmanlı topraklarını parçalamaya yönelik olarak oluşturulan Sykes – Picot Antlaşması'na göre Büyük Ermenistan olarak tasarlanan Anadolu'nun doğusu ve kuzeyi bu antlaşma ile Rusya'ya, Çukurova bölgesi ise Fransa'ya bırakıldı. Yani bu suretle oluşturulması hayal edilen ve batılı devletlerin sürekli olarak ifade ettikleri oluşturulacak Ermeni devletinin toprakları yapılan bu gizli antlaşmayla yine batılı devletlerarasında paylaşıldı. Savaş sırasında İngiliz hükümetinin ünlü propaganda organı olan Mastermann bürosu⁷²⁰ tarafında yayınlanan ve Türkler tarafından gerçekte iştirildiği ileri sürülen sözde Ermeni katliamlarının yeraldığı *“Mavi Kitap”* ın yayınlanma amacının gerek İngiliz kamuoyunu, gerek Avrupa kamuoyunu ve gerekse savaşa

⁷¹⁸ Kemal Çelik, “a.g.m.”, *Atatürk Yolu*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi, s. 273

⁷¹⁹ Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s. 238.

⁷²⁰ *A.g.e.*, s. 228.

henüz dâhil olmamış olan Amerikan kamuoyunu Osmanlı Devleti ve Türkler ksrşısında ye almalarını sağlamak olduğu anlaşılmaktadır⁷²¹.

Daha Ermenilerin zorunlu olarak hükümet kararıyla ikamet bölgeleri değiştirilmeden önce hükümetçe suçlu görülen bazı Ermeni komite elebaşlarının 24 Nisan 1915 de tutuklandıkları gün Ecmiyazin Katolikosundan şu telgraf çekildi :

“Birleşik Amerika Devletleri Sayın Başkanı,

Sayın Başkan, Türk Ermenistanından aldığımız son haberlere göre, orada katliam başlamış ve organize bir tedhiş Ermeni halkının mevcudiyetini tehlikeye sokmuştur. Bu nazik anda Ekselanslarının ve büyük Amerikan milletinin asil hislerine hitap ediyor, insaniyet ve Hristiyanlık inancı adına, büyük Cumhuriyetinizin Diplomatik Temsilcileri vasıtasıyla derhal müdahale ederek, Türk fanatizminin şiddetine terk edilmiş Türkiye’deki halkının korunmasını rica ediyorum.

*Kevork, Başpiskopos ve bütün Ermenilerin Katolikosu”*⁷²²

Bu telgraf aracılığıyla Ermeniler Amerika’nın da desteğini sağlamayı amaçladılar. 27 Nisan 1915’de bu defa Washington’daki Rus Büyükelçisi bir girişimde bulunarak gelişmeler karşısında Amerikan hükümetinin müdahalede bulunmasının insaniyet namına gerekli olduğunu vurguladı. Gerek İngiliz propaganda bürosunun yaptığı çalışmalar, gerek se Amerikan kamuoyunun Ermeni Tehciri nedeniyle Türkiye’ye müdahaleye yöndirme isteğinin savaş sırasında yeterince etkili olmadığı görüldü. Batılı devletler bu konudaki asıl tepkilerini tüm şiddetiyle Osmanlı hükümeti tarafından 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi’nin kabulünün ertesinde yaptıkları suçlu avlarında, tutuklamalarda ve Malta sorgulamalarında gösterdiler.

⁷²¹ Tuncer Çağlayan, “Büyük Ermenistan Projesi ve İngiltere”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XVI/ 44, (Temmuz -1999), s. 515.

⁷²² Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s. 211.

C - TEHCİR SUÇLAMALARI

1915’de gerçekleştirilen tehcir sırasında (Ermeni ve daha fazla da Türk olmak üzere) birçok masum insanın mallarını, sağlıklarını hatta hayatlarını kaybettikleri su götürmez bir gerçektir. Bu gibi savaş trajedilerinde suçlu aramak tamamen mantıksızdır. Savaşın başlangıcında oluşan Ermeni çeteler Müslüman Osmanlı tebaasına karşı terör faaliyetlerinde bulundular ve sonuç olarak bu saldırılar açıkça Müslümanlarla Ermeniler arasındaki bir iç savaşı tetikledi⁷²³. Savaş kargaşası içinde Osmanlı İmparatorluğu varoluş mücadelesi verdiği sırada ellerinde Ermenileri tehcirden başka secenek kalmamıştı. Batılıların ileri sürdüklerinin aksine Osmanlı hükümetinin tehcir sırasında yaptıkları soykırım iddialarını yalanlamaktadır. Neden imparatorluğun İstanbul ve İzmir gibi büyük şehirlerinde I. Dünya Savaşı’ndan sonra iddia edildiği gibi bir soykırıma uğramamış, göç etmemiş ya da zarar görmemiş on binlerce Ermeni bulunmaktaydı? Eğer Osmanlı hükümeti savaş sırasında ve sonrasında müttefik devletlerin iddia ettiği gibi Ermenilerin tümünü soykırımdan geçirmeyi planlasaydı her halde adı geçen büyük şehirlerde savaş sonrasında, yaşayan Ermeni nüfusunun bulunmaması gerekirdi. Ayrıca tehcir sırasında Suriye çöllerine sevk edilenlerin tüm Ermeni nüfusun öldüğü iddiaları da gerçek dışıdır. Çünkü savaş sonrası dönemde Suriye sınırları içinde sayıları yaklaşık 200.000 kişiye ulaşan bir Ermeni nüfusu yaşamlarını sürdürmekteydiler⁷²⁴.

Mütarekenin imzalanması İttihatçı liderlerin yurt dışına çıktıklarının duyulması ve dokuz İtilaf temsilcisinin ülkeye gelerek sevk edilen azınlıkların geri dönüşlerini denetleme işlemlerini başlatmaları üzerine tehcirlerle ilgili birçok şikâyet telgrafının İstanbul’a ulaştığı görüldü. Tehcir ile ilgili yapılan suçlamalar ağırlıklı olarak Ermeni ve Rumların tehcirleriyle ilgili işlendiği öne sürülen suçları kapsamaktaydı. Ayrıca İtilaf vatandaşlarından sürgüne gönderilenlere ve savaş esirlerine kötü muamelede bulunulması da yapılan suçlamalar arasında yer aldı. İncelenen kaynaklarda milliyetçi hisler ve İngiliz kışkırtmaları sonucu ayaklanan

⁷²³ Erich Feigl, *a.g.e.*, s. 78.

⁷²⁴ Justin McCarthy – Carolyn McCarthy, *a.g.e.*, s. 55.

Arapların sürgünleriyle ilgili Osmanlı hükümetine yönelik herhangi bir suçlamaya rastlanmamıştır. Bu da yapılacak olan suçlamaların tek taraflı olduğu ve kasıt içerdiğine bir kanıt oluşturmaktadır.

Karadeniz bölgesinde Rum ve Ermeni tehcirleriyle ilgili gönderilen bir belgede Çarşamba'da tehcir esnasında Rum ve Ermenilere haksız hakaretlerde bulunduğu dair şikâyetlerin ulaşması nedeniyle bölge mal müdürü Osman Nuri Bey hakkında tahkikat yapılması bildirildi⁷²⁵. Trakya bölgesinin Istranca ve Tekirdağ bölümlerinde tehcirle ilgili olarak Osmanlı memur ve yöneticileri hakkındaki şikâyetlere örnek olarak Dâhiliye Nezareti asayiş şubesine gönderilen belge gösterilebilir. Bu belgeye göre Istranca Rumlarının tehciri esnasındaki gasp ve suistimallerden dolayı çatalca jandarma kumandanı Osman, komiser İshak ve Silivri jandarma teğmenlerinden Hüseyin efendilerin memur muhakeme kanununa uygun olarak yargılanması istenilmektedir⁷²⁶. Bu konuyla ilgili diğer belgelerde de Tekfurdağı mutasarrıfı ve belediye reisi hakkındaki şikâyetler sonucunda yapılan tahkikatla söz konusu kişilerin görevlerinden uzaklaştırıldıkları duyurulmuştur⁷²⁷.

Güney Marmara bölgesinde de bu konuda şikâyetlerin olduğu görülmüştür. Bandırma, İzmit ve çevresinde Rumların dâhile göç ettirilmesi esnasında suistimali görülenlerin işten el çektilmesi ve yapılan soruşturma sunucunda haklarında tutuklama kararı çıkarıldığı belgelerde belirtilmektedir⁷²⁸.

Ege bölgesinde haklarında tehcir esnasında suistimalde bulduklarına dair yapılan suçlamalardan dolayı Aydın ve Menteşe vilayetlerindeki bazı yöneticilerin tutuklanmalarına rastlanmaktadır⁷²⁹.

⁷²⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Umur-ı Mahalliyeye Vilayat Müdüriyeti (DH.UMVM.), Dosya No : 159, Belge No : 47.

⁷²⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Asayiş Kalemi (DH.EUM.AYŞ.), Dosya No : 1, Belge No : 73.

⁷²⁷ BOA, DH.UMVM. Dosya No : 107, Belge No : 43; DH.ŞFR. Dosya No : 95, Belge No : 99.

⁷²⁸ BOA DH.ŞFR. Dosya No : 96, Belge No : 242 kodlu belgede bölge mülkiye müfettişi Hilmi Bey'in soruşturma sonucunda suçlu bulunup tutuklanması yer almaktadır. Ayrıca DH/İ-UM. Dosya No : 78/1, Belge No : 39 ve DH.ŞFR. Dosya No : 97, Belge No : 216

⁷²⁹ BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 95, Belge No : 218; Dosya No : 96, Belge No : 188.

Ermeni ve Rumlardan gelen bu şikâyetler Osmanlı ülkesindeki İtilaf temsilcileri tarafından duyurulunca İtilaf hükümetlerinin Osmanlı hükümetine yönelik ithamları ve baskıları artmaya başladı. Ancak İtilafların mütareke ile birlikte harekete geçmelerine gerek kalmadan Osmanlı yetkilileri konuyla ilgili girişimleri başlattılar.

28 Ekim 1918’de Divaniye mebusu Fuat Bey Meclis-i Mebusan’a verdiği tavrile Sait Halim Paşa ve Talat Paşa hükümetlerinin işledikleri, içinde Ermeni tehcirinin de yer aldığı suçlamalardan dolayı Divan-ı Harp’te yargılanmalarını belirtti. Meclis 4 Kasım 1918’de bu tavriri kabul ederek Sait Halim Paşa ve Talat Paşa hükümetlerinin üyeleri için yargı yolunu açmış oldu⁷³⁰. Mondros Mütarekesi’ni imzalamasına rağmen İttihatçılıkla suçlanması ve İttihatçı liderlerin yurt dışına kaçmalarından sorumlu tutulmasından dolayı Ahmet İzzet Paşa hükümeti 11 Kasım 1918’de istifa etmek zorunda kaldı. Yerine Tevfik Paşa hükümeti oluşturdu⁷³¹.

23 Kasım 1918’de Mebusan Meclisi’nde tehcirde işlenen suçlamalarla ilgili soruşturma yapmak üzere bir “*Tahkik-i Fecayi Komisyonu*” kurulması kararlaştırıldı⁷³².

Ermeni ve Rum tehcirleri konusu Meclis Vükela’nın 11, 14 ve 16 Aralık 1918 tarihli oturumlarında da ele alındı. Tehcirin ciddi olarak araştırılması ve heyetler kurularak suçluların harp divanında yargılanması kararı alındı⁷³³.

Tevfik Paşa hükümeti göreve başlayınca öncelikli çalışma alanı olarak, gerek azınlık milletvekillerinin gerekse İtilaf Devletleri’nin ısrarları sonucunda savaş suçlarının ve Ermeni tehcirinde olumsuz davranışlar sergileyenlerin cezalandırılmasıyla ilgilenmiştir⁷³⁴. İtilaf temsilcileri de kendileri tarafından hazırlanan ve suçlu gördükleri kişileri içeren listeleri Tevfik Paşa hükümetine göndererek listedeki isimlerin bir an önce tutuklanmasını bildirdiler. Hazırlanan

⁷³⁰ Bayram Akça, “a.g.m.”, *Dünden Bugüne Türk –Ermeni İlişkileri*, Ankara, 2003, s.441.

⁷³¹ Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, cilt : I, Ankara, 1998, s. 65.

⁷³² Tayyib Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, cilt : I, Ankara, 1998, s. 65.

⁷³³ MV., Defter No : 213/60, Karar Sıra No : 60-A; Defter No : 213, Karar Sıra No : 62-1, 62-2, 67.

⁷³⁴ Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 1. Kitap, s. 83.

listelerdeki suçlar geniş bir zaman dilimine yayılarak 1899 – 1913 – 1915 yıllarındaki olaylarla ilgisi olduklarına inanılan kişilerin isimlerini içermekteydi⁷³⁵.

Tevfik Paşa hükümeti 23 Aralık 1918’de ülkede genel af ilan etti. Ancak hükümet savaş sırasında yapılan Ermeni tehcirlerinden dolayı suçlananları bu affın dışında bıraktı⁷³⁶. Ardından Ermeni tehciriyle suçlanan kişileri yargılamak için olağanüstü bir mahkeme oluşturma yoluna giderek, İstanbul’da Mahmut Hayret Paşa başkanlığında, Ali Nadi Paşa ve Süleymaniyeli Mustafa Paşa’dan oluşan bir mahkemeyi kurdu⁷³⁷. İstanbul dışında İzmir, Bursa, Edirne, Samsun şehirlerinde de hükümetin direktifleri doğrultusunda Ermeni tehciriyle ilgili olarak divanı harpler oluşturuldu⁷³⁸. Oluşturulan bu mahkemelerle ilgili olarak Dâhiliye Nezareti’ne ülkenin dört bir yanından tehcir ile ilgili sorumlu makamlar hakkında suçlamalar içeren oldukça yüklü bir miktarda şikâyet telgrafı geldiği incelenen belgelerden anlaşılmaktadır⁷³⁹. Bu şikâyetler ışığında gerçekleşen ilk tutuklamalarla Ermenilerin sevkiyatı sırasında suç işledikleri öne sürülen eski valilerden sabit ve cemel azmi beyler hükümet tarafından 6 Ocak 1919’da tutuklanarak mahkemeye sevk edildiler. Sonraki günlerde de tutuklamalar devam etti. Diyarbakır valisi ve ittihatçılardan olan Dr. Reşit tutuklanıp Bekirağa bölüğü denilen hapis haneye konuldu. Ardından Diyarbakır milletvekilleri Fevzi ve Zülfü Beyler Ermeniler öldürtmek ve doğudaki aşiretleri İngiliz askeri makamlarına yönelik kışkırtmaları iddialarıyla tutukladılar⁷⁴⁰. Ayrıca eski nazır ve milletvekili Hacı Adil, Hüseyin Cahit, Dr. Tevfik Rüştü, İttihat ve Terakki genel sekreteri Mithat Şükrü, genel merkez üyesi Kara Kemal, Ziya Gökalp, eski Dâhiliye Nazırı İsmail Canbolat, milletvekili Emanuel Karasu ve İzmir

⁷³⁵ Ergun Aybars, *a.g.e.*, s. 88.

⁷³⁶ Bayram Akça, “a.g.m.”, *Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri*, s. 441.

⁷³⁷ Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s. 239.

⁷³⁸ Bayram Akça, “a.g.m.”, *Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri*, s. 442.

⁷³⁹ Burada konuyla ilgili birkaç örnek vermekle yetineceğim. Gerçekte bu konuyla ilgisi olan belge sayısının daha fazla olduğunu söyleyebilirim. BOA DH.ŞFR. Dosya No : 96, Belge No : 270; Dosya No : 97, Belge No : 326; Dosya No : 98, Belge No : 22; Dosya No : 98, Belge No : 61, 104, 163, 324.

⁷⁴⁰ Şerafettin Turan, *a.g.e.*, s. 87.

valisi Rahmi beylerinde aralarında bulunduğu 27 kişi tutuklanarak Bekirağa bölüğünde nezaret altına alındı⁷⁴¹.

Bu arada tutuklananlardan bazılarının firar etmesi siyasi bir krize yol açtı⁷⁴². Özellikle Diyarbakır valisi Reşit Bey'in hapisshaneden kaçması üzerine hükümet birlikleri ve Ermenilerin katıldıkları bir suçlu avı başlamış oldu. Yakalanacağını anlayan Dr. Reşit Bey 6 Şubat 1919 tarihinde Beşiktaş sirtlarında intihar ederek yaşamına son verdi.

İngiltere hükümeti daha önce hükümete verdikleri suçlu listelerine ilaveten Ermeni haberler bürosundan alınan bilgiler ve yapılan ihbarlar ışığında, İstanbul'daki itilaf yüksek komiserliğinin Ermeni-Rum şubesi tarafından suçlu sayılan Osmanlı yurttaşlarını içeren ve kara liste de denilen bazı listeler hazırlatarak Osmanlı Hükümetine sundu⁷⁴³. Ayrıca 18 Ocak 1919'da sadrazam ve hariciye nazırlarını ziyaret eden Amiral Calthorpe hükümete verilen listelerde yer alan kişilerin derhal cezalandırılması talebinde bulundu⁷⁴⁴. Bunun üzerine tutuklamalar genişletilerek Osmanlı azınlıklarının zorunlu göçlerinde suç işledikleri öne sürülenlerin duruşmaları savaş kurallarını uygulayan askeri mahkeme olan divan-ı harplerde 1919 Şubatı'nın ilk günlerinden itibaren görülmeye başlandı⁷⁴⁵.

18 Şubat 1919 günü Hariciye Nazırı Reşit Bey Danimarka, Hollanda, İspanya ve İsveç gibi tarafsız hükümetlere telgrafla müracaat ederek tehciri incelemek amacıyla bir komisyon oluşturulduğunu bildirerek, bu komisyona kendilerinin de ikişer üye ile katılmasını düşündüklerini ve bunun için tarafsız devletlerin her birinden iki hukukçunun görevlendirilmesini rica etti. Ancak İngiliz hükümeti adı geçen devletlerin böyle bir komisyona üye vermelerini yaptığı uluslar arası girişimler sonucunda engelledi⁷⁴⁶.

⁷⁴¹ Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, cilt : 5, İstanbul, 1966, s. 1507.

⁷⁴² BOA, DH.ŞFR. Dosya No : 97, Belge No : 292.

⁷⁴³ Şerafettin Turan, *a.g.e.*, s. 87.

⁷⁴⁴ Bayram Akça, "a.g.m.", *Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri*, s.442.

⁷⁴⁵ Şerafettin Turan, *a.g.e.*, s. 88.

⁷⁴⁶ Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s. 239.

3 Mart 1919 tarihinde ittihatçıları koruduğu ve onları gerekli cezalara çarptırılmaktan kaçındığı yolunda Hürriyet ve İtilaf Partisi ile İtilaf temsilcilerinin muhalefeti karşısında Tevfik Paşa hükümeti istifa etmek zorunda kaldı. Yerine 4 Mart 1919'da Damat Ferit Paşa hükümeti oluşturuldu⁷⁴⁷. İngiliz hükümeti, Damat Ferit Hükümeti'nin iş başına gelmesinin ertesi günü "*Türk savaş suçluları*"na ilişkin yeni bir listeyi Babıali'ye vererek bunların tutuklanmasını istediler. 23 Ocak'tan 20 Nisan'a kadarki sürede Osmanlı hükümetine bildirilen kişilerle, kara listelere geçirilenlerin toplam sayısı böylece 223'e ulaştı⁷⁴⁸. Damat Ferit tutuklananları yargılamak üzere Mustafa Paşa başkanlığında "*Nemrut Mustafa Paşa Divanı Harbi*" diye tanınan mahkemeyi oluşturdu. Bu mahkeme Talat, Enver ve Cemal paşalar ile Dr. Nazım Bey'i giyaben idama, yerleri bilinmeyen Cavit ve Mustafa Şeref beyleri⁷⁴⁹de giyaben 15 yıl hapis cezasına mahkûm etti.

Damat Ferit hükümetinin oluşturduğu bu sıkıyönetim mahkemesinde görülen önemli davalardan biri de Boğazlayan kaymakamı Kemal Bey'in duruşmasıdır. Kemal beyin "*Ermenilerin tehcir ve taktilinden ikaa eylediği mezaliminden dolayı hakkında vaki olan şikâyetler üzerine*" tevkif edildiği 6 Kanunievvel 1918 tarihli ikdam gazetesinden öğrenilmektedir⁷⁵⁰. Kemal bey daha önceden de hakkında yapılan suçlamalarla ilgili olarak soruşturmaya maruz kalmıştı. Kendisi Boğazlayan kaymakamı olarak bulunduğu sırada sevk edilen Ermenilere ait bazı menkul ve gayrimenkul malların yağma edilmesinde ihmali olduğu, ve görevi kötüye kullandığı iddiaları ile Ankara vilayeti meclisi idaresinin 22 Ocak 1916 gün ve 185 sayılı lüzumu muhakeme kararı ile görevinden azledilmişti. Konya istinaf mahkemesinde yapılan duruşma sonucunda 25 Temmuz 1918'de kendisine yönelik itham edilen suçlardan beraatine karar verildi⁷⁵¹.

⁷⁴⁷ A.g.e., s. 240.

⁷⁴⁸ Şerafettin Turan, a.g.e., s. 89.

⁷⁴⁹ Kamuran Gürün, a.g.e., s.240.

⁷⁵⁰ *İkdam*, 6 Kanunievvel 1918.

⁷⁵¹ Necdet Sevinç, a.g.e., s. 168.

Kemal Bey'i yargılamakla görevli olan Nemrut Mustafa Paşa divanı harbi adaleti sağlamaktan oldukça uzak olup daha çok İtilaf hükümetleriyle aranın düzeltilmesi amacıyla, sözde Ermeni katliamı suçlamasını üzerine yıkabilecek bir kurban arayan mahkeme imajı üzerinde taşımaktaydı. Dava ile ilgili oldukları öne sürülen 287 şahidin sadece 3'ü savunma şahidiydi. Çünkü mahkeme yurdun farklı bölgelerinden konuyla ilgili olarak gelecek bütün tanıkların ulaşım giderlerinin karşılanmasına dair karar almasına rağmen savunma şahitlerini bu kararın dışında bırakarak taraflı bir mahkeme yapılacağıнын sinyalini vermiştir. İddia makamının gösterdiği şahitler içinde yer alan Miralay Şahap Bey İngiliz vatandaşı bir Müslüman olup, geri kalan 24 şahidin tamamı da Ermenidir⁷⁵².

İngiliz yüksek komiserliğinin katliam söylentilerine yargı kılıfı uydurmak için oluşturduğu bilinen mahkeme 8 Nisan 1919'da dinlenen şahitleri yeterli görerek Kemal Bey'i görevi kötüye kullanma ve fiilen Ermeni katliamına iştirakten ötürü idama mahkûm ettiğini duyurdu.

Sadrazam Damat Ferit, mahkemenin bu kararının akabinde padişahı ziyaret ederek hükmün infazı konusunda söz aldı. Şeyhülislam Mustafa Sabri efendinin de fetvayı vermesi ile birlikte idam hükmü 10 Nisan 1919 günü İstanbul Beyazıt meydanında infaz edildi. İdam esnasında ve daha sonra düzenlenen cenaze merasimi karara ve işgalci güçlere karşı protesto niteliği taşıyan milliyetçi bir tepkiye dönüştü⁷⁵³.

Osmanlı hükümetince tehcir ile ilgili siyasi amaçlı soruşturmalar sürdürülürken İngiliz yüksek komiserliği suçlu kişilerin gözetim altında tutulması amacıyla önce Mısır ve Hindistan'da sürgün kampları oluşturmayı düşündü. Ancak bu bölgelerde ki Müslüman tebaasın sürgünlere destek verebilme olasılığından rahatsız olan İngiliz hükümeti Malta üzerinde karar kıldı⁷⁵⁴.

⁷⁵² Falih Rıfki Atay, *Çankaya*, İstanbul, 1980, s. 162.

⁷⁵³ Necdet Sevinç, *a.g.e.*, s. 170. Ayrıca İbrahim Ethem Atnur, "1918 Yılında Osmanlı Devleti Ve Ermeni Meselesi", *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirisi*, cilt : I, s. 399.

⁷⁵⁴ Şerafettin Turan, *a.g.e.*, s. 91.

15 Mayıs 1919'da İzmir'in Yunan ordusunca işgali üzerine tüm ülkedeki hava gerginleşti. Damat Ferit hükümeti ve İngiliz yüksek komiserliği İstanbul-Bekirağa Bölüğünde Ermeni tehciri suçundan dolayı tutuklu bulunanların Türkiye'de yargılanmalarının güçleştiği konusunda birleşerek İstanbul'daki tutukluların Malta Adası'na gönderimine başladılar⁷⁵⁵. Bu arada mahkeme duruşmalara devam etti. 17 Mayıs günü gerçekleşen duruşmada Ermeni katliamı iddialarını reddeden Ziya Gökalp; “*milletimize iftira etmeyiniz. Türkiye’de bir Ermeni soykırımı değil, bir Türk - Ermeni vuruşması vardır.*” diyerek açıklamalarına devam etti⁷⁵⁶.

16 Haziran 1919'da hükümet Ermeni ve Rum tehcirlerinden sanık olup hala firarda olan askerlerin kolordularda kurulacak divanı harplerde yargılanmasını içeren kararı çıkardı⁷⁵⁷.

12 Kasım 1919 da tehcir davalarının olayların gerçekleştiği iddia edilen bölgelerde görüşülmesi hükümet tarafından kabul edildi. Bunun sonucunda Erzurum, Halep, Maraş, Urfa, Mamüretülaziz ve Giresun bölgelerine tehcir suçlamalarını içeren dosyalar gönderilerek adı geçen bölgelerdeki idari mahkemelerin duruşmaları gerçekleştirmeleri bildirdi⁷⁵⁸.

16 Mart 1920'de İstanbul'un İtilaf güçlerince resmen işgalinden sonra İngilizler savaş sırasında Ermeni ve Rum tebaalarının sürgünleri, suçlusu olarak kabul ettikleri İttihat ve Terakki Partisi'ne mensup olan asker ve sivil Türk milliyetçileriyle, savaş sırasında görev yapan İttihat ve Terakki hükümetlerindeki üst düzey devlet memurlarını toparlayıp Bekirağa Bölüğü'ne hapsedtiler. Sayıları 240'ı bulan bu tutuklular içinde 144 sanık esir muamelesine tabi tutularak Malta Adası'na götürüldü⁷⁵⁹. Malta'ya sevk edilen bu kişilerden 55'i Kamuran Gürün'ün de esersinde belirttiği üzere Ermeni tehciri suçlusu olarak bulunuyordu. Bu 55 kişide 16'sı için somut iddialar ileri sürülmekte, 17'si tehcir sırasında iktidarda bulunduğu

⁷⁵⁵ Bayram Akça, “a.g.m.”, *Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri*, s. 444.

⁷⁵⁶ Ergun Aybars, *a.g.e.*, s. 88.

⁷⁵⁷ *Alemdar*, 17 Haziran 1919.

⁷⁵⁸ Bayram Akça, “a.g.m.”, *Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri*, s. 445.

⁷⁵⁹ Necdet Sevinç, *a.g.e.*, s. 177.

ve dolayısıyla olaylara göz yumduğu için suçlanmakta, 22 kişi ise milletvekillerinden ibaret olup katliam suçuyla ilgileri olup olmadığı kesinlikle söylenemeyecek kimselerden oluşmaktaydı⁷⁶⁰. Bu arada İstanbul'daki divan-ı harp çalışmaları da devam etmekteydi.

Tehcir sırasında işlendiği öne sürülen suçlarla ilgili yargılanan diğer bir kişi de Bayburt kaymakamı Nusret beydi. Kendisi hakkında yapılan suçlamalar sonucunda tutuklanıp çıkartıldığı Nemrut Mustafa Paşa divanında, hiçbir yasal zemine dayanmayan yalancı şahitlerin beyanları yeterli delil kabul edilerek kendisi idama mahkûm edilmiştir. Nusret Bey'in aleyhine mahkemede şahitlik yapmak üzere Ermeni Patrikhanesi'nin devreye girmesi sonucu ilan yoluyla yalancı şahit aranmaya başlandı. 29 Nisan 1920 tarihli Serbesti gazetesinde şöyle bir ilan yer aldı:

*“Divanı harbi örfi riyasetinden Bayburt ve Ergani taktik ve tehciri meselesine dair malumat ve meşrudatı olanların divanı harbe gelmeleri ilan olunur”*⁷⁶¹.

Yalancı görgü tanıklarının mahkemeye sundukları ışığında 20 Temmuz 1920'de ölüme mahkûm edilen Nusret beyin idam hükmü 5 Ağustos 1920'de infaz edildi⁷⁶².

İngiliz hükümeti Malta Adası'na Ermeni ve Rum tehciri ile suçlayarak sevk ettikleri tutukluların işledikleri iddia edilen suçlarını yasallaştırmak amacıyla İstanbul'da bulunan Osmanlı arşivindeki belgeleri taradılar ve savaş sırasında gönderilen emirleri ve talimatnameleri inceleyerek kanıt niteliği taşıyabilecek belgelere ulaşmaya çalıştılar⁷⁶³.

10 Ağustos 1920'de Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında yapılan Sevres Antlaşması'nda savaş sırasında Osmanlı ülkesindeki azınlıklara kötü muamelede bulunanları da içine alan savaş suçlarının uluslararası bir mahkemede

⁷⁶⁰ Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s. 244.

⁷⁶¹ *Serbesti*, 29 Nisan 1920.

⁷⁶² Necdet Sevinç, *a.g.e.*, s. 174.

⁷⁶³ *A.g.e.*, s. 177.

yargılanmasına yönelik 5 maddelik bir bölüm yer aldı. Buna göre İstanbul hükümeti bu nitelikteki Türk savaş suçlularının müttefik bir mahkemede yargılanmasını ve bu süreçte mahkemeye gerekli bilgi ve belgeleri vermeyi taahhüt etti. Antlaşmanın imzalanmasının ertesinde İngiliz hükümeti sözü edilen uluslararası mahkemenin kurulması yolunda çalışmalara başladı. Ancak bu mahkeme 1920'nin sonuna kadar gerçekleşmedi⁷⁶⁴.

Bu arada Malta'daki duruşmalar için İstanbul'dan gönderilen delillerin ihtiyaca cevap vermediği, çünkü bunların neredeyse tamamına yakınının ihbar, kulaktan duyma nakiller ve benzeri iddialar oldukları anlaşıldı. İstanbul İtilaf Yüksek Komiserliği'nin Ermeni ve Rum masası en ufak ihbarı yeterli görerek tutuklamalarda bulunmuştu. İngiliz Loyd George hükümeti bunun üzerine konu ile ilgili diğer devletlerden belge toplama yoluna gitti. Ancak bu konuda sadece Amerika'dan yararlanabileceği ortaya çıktı. Zira savaş içinde Türkiye'deki Amerika sefaret konsoloslukları açık durumdaydı. Ancak Amerikan konsolosluklarından gelen haberler pek de menfi olmadı. Konsolosluk belgeleri gerçekleşen olayları içeriyordu ama suçlular hakkında bilgi taşımamaktaydı. Ayrıca bu belgelerinde rivayetler sonucu oluşturulduğu İngiliz hükümetine bildirildi. Bu durumda İngiliz hükümeti yasal olarak Malta tutuklularını suçlayabilecekleri bir belgeye ulaşamadıkları için dava sonuçsuz kalmış, Malta sürgünlerinin de iade süreci başlamış oldu⁷⁶⁵.

7 Mart 1921'de Londra Konferansı'nda ilk defa aralarında Ermeni ve Rum tehcirinden suçlu sanıklarında bulunduğu Malta sürgünleri konusu ele alındı. Ancak TBMM temsilcisi Bekir Sami Bey ile İngiliz temsilcisi arasında gerçekleştirilen Türkiye'deki İngiliz esirleriyle, Malta'daki Türk sürgünlerin mübadelesi sırasında, tehcirlerdeki olaylardan dolayı suçlanan kişilerin mübadele kapsamı dışında bırakılmasını TBMM hükümeti kabul etmedi⁷⁶⁶.

1921'in ilerleyen aylarında İngiliz hükümeti Ankara hükümeti ile doğrudan görüşmelere başladı ve bunun sonucunda 1 Ekim 1921'de karşılıklı tutsak değişimi

⁷⁶⁴ Bilal Şimşir, *a.g.e.*, s. 222-229.

⁷⁶⁵ Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s. 245.

⁷⁶⁶ Bilal Şimşir, *a.g.e.*, s. 345-372.

antlaşmasını imzaladı⁷⁶⁷. Böylece Ankara hükümetinin ısrarlı tutumu sayesinde aralarında tehcir suçlusu olarak iddia edilen sanıklarında yer aldığı Malta sürgünleri kurtarıldı ve böylece bu dosya kapanmış oldu.

⁷⁶⁷ Bayram Akça, “a.g.m.”, *Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri*, s. 448.

SONUÇ

XIX. yüzyıl içinde şekillenmeye başlayan ayrılıkçı milliyetçilik hareketleri, bu düşünceyi benimseyen Osmanlı topluluklarının bağımsız devletlerini kurmasına ve bu durumun da Osmanlı siyasi bütünlüğünün bozulmasına yol açtığı görülmektedir.

İlk olarak Rum ve Ermeni toplulukları arasında yayılan Fransız İhtilali'nin meşhur sloganı "Nationalite", bu toplulukların kendi ulusal kimliklerini ön plana çıkarmalarına sebep oldu. Bu düşünce önceleri sadece kültürel açıdan kendi ulusal dillerini konuşma, kendi dilleriyle eğitim görme ve kendilerini temsil etme şeklindeyken giderek gerek batılı devletlerin desteğiyle bağımsız olan Yunanistan, Sırbistan, Romanya, Bulgaristan gibi Balkan devletlerinin etkisiyle gerekse de Osmanlı İmparatorluğu'nun azınlıkların ihtiyaçlarına cevap veremez hale gelmesi, diğer bir deyişle azınlık isteklerinin giderek radikalleşmesiyle birlikte ayrılıkçı milliyetçilik hareketleri yaygınlık kazandı.

XIX. yüzyıl boyunca ağırlıklı olarak Ermeni terör hareketlerine sahne olan Osmanlı ülkesinde, ne zaman bir Osmanlı - Rus gerginliği yaşansa ardından bir Ermeni isyanı gerçekleşmekte ve Osmanlı hükümeti üzerindeki Rus baskısının şiddetlenmesinden dolayı isyan eden Ermenilere hükümet tarafından bazı haklar verilmekte ve bir tür ödüllendirme yoluna gidilmekteydi. Bu durum Ermeni hareketlerini engellememekte tam tersine giderek şiddetlendirmekteydi.

Diğer taraftan Yunanistan'ın bağımsız olmasının ertesinde Batı Anadolu, Karadeniz, İstanbul Rumları arasında da Yunanistan ile birleşme umutları yaşanmaya başladı. Anadolu Rumları arasında da ihtilalci örgütlenme hareketlerinin görülmesi söz konusu oldu.

Balkan Savaşları Osmanlı Devleti açısından bir yıkım olarak nitelendirilmelidir. Savaş sonrasında yüzyıllarca Türk yurdu olarak kabul edilen Rumeli topraklarının önemli bir kısmı elden çıktı ve kaybedilen bölgelerden yoğun bir Türk nüfusu Osmanlı Anadolu'suna göç etti.

Balkan Savaşları'nın yıkımı sonrasında daha da yoğunlaşan Osmanlı ülkesindeki Ermeni ve Rum hakları arasındaki ihtilalci milliyetçilik hareketleri yönetimdeki İttihat ve Terakki kabinesini rahatsız etti. Bunun sonucunda Osmanlı ülkesinde hızlı bir Türkçülük politikası izlemeye başlayan İttihat ve Terakki bu yolla ayrılıkçı hareketlerinin önüne geçmeye çalıştı. Ancak izlenen bu politika şiddeti daha da arttırdı.

Bu arada ülkenin güney eyaletlerinde yoğun olarak bulunan Arap nüfusu içinde de bağımsızlık hareketleri görülmeye başladı ancak Arap nüfusu içindeki bu hareket incelendiğinde tamamının ulusalcılık isteğinden kaynaklandığını söylememiz pek mümkün olmamaktadır. Suriye, Filistin gibi batı ile etkileşime müsait bölgelerde “*Arap ulusçuluğu*” nitelemesini yapabilmemiz mümkün olmakta, özellikle bölgede batıların açtıkları okullarında yardımıyla bağımsızlık yanlısı bir Arapçılık düşüncesi olgunlaşmaktaydı. Bununla birlikte daha güneyde yer alan Hicaz ve doğudaki Mezopotamya bölgelerinde daha çok kabilecilik hâkim olduğundan dolayı batılı devletlerin kışkırtmalarıyla düzensiz, örgütsüz isyan hareketleri yaşanmıştır.

İktidardaki İttihat ve Terakki hükümeti I. Dünya savaşı'na Osmanlı Devleti'nin de dâhil olmasıyla birlikte ülke güvenliğini bozucu Ermeni, Rum ve Arap faaliyetlerine engel olma yoluna gitti. Bunun için önce ülkedeki asker, memur, milletvekili aileleri, hasta, yaşlı, çocuk Ermeni nüfus dışındaki ağırlıklı olarak da Doğu Anadolu'daki tüm Gregoryen Ermeni nüfusu kademeli olarak Kuzey Suriye'de yer alan Halep ve Zor vilayetlerine göç ettirmeye başladı. Konuyla farklı görüşler olsa da bu bir mecburiyetti ve Osmanlı hükümeti de bu mecburiyetin farkında olarak elinden gelenin en iyisini yapmaya çalışıp sevk edilen Ermenilerin düzenli sevk edilmeleri için uygun güzergâhları ve araçları seçti. Ayrıca sevkiyat sırasında kabilelerin iase sıkıntısı çekmesini engellemek amacıyla sevkiyat güzergâhı üzerinde belli aralıklarla dinlenme noktaları oluşturuldu. Aynı zamanda sevk edilenlerin salgın

hastalıklara engellenmesi amacıyla tifo, kolera, dizanteri hastalıklarına karşı aşılama faaliyetlerinde bulunuldu. Sevkiyat sırasında herhangi bir saldırının olmasını engellemek amacıyla da konvoyların muhafızların gözetimi altında sevk edilmeleri sağlandı. Bu konu üzerinde Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın özellikle durduğu, konvoylara yapılacak saldırının şiddetli bir şekilde cezalandırılacağı, Dâhiliye Nezareti tarafından ülkenin farklı yerlerine gönderilen telgraflardan anlaşılmaktadır.

1915 sonlarından itibaren bu sefer Rum toplulukları arasında casusluk, çeteleşme ve saldırı faaliyetlerinin görülmesi nedenlerinden dolayı Doğu Trakya, Güney Marmara, kıyı Akdeniz, Orta ve Doğu Karadeniz bölgelerinde yaşayan bazı Rum topluluklarının da Ermenilerden ayrı olarak İç Anadolu ve Doğu Anadolu'nun işgal edilmemiş bölgelerine sevk edildiği görüldü. Hükümet sevk edilen Ermeniler hakkında aldığı önlemlerin aynısını Rum tebaası içinde aldı ve onların güvenli bir şekilde nakil edilmelerini sağlamaya çalıştı.

Gerek Ermeni gerekse Rum tehciri sırasında bazı Müslüman toplulukların intikam alma ve haksız kazanç sağlama gibi nedenlerden dolayı sevk edilenlere yönelik saldırılarda buldukları anlaşılmaktadır. Hükümet bu saldırılara katılanların kurulacak olan Divan-ı Harbi Örfiyeler'de yargılanarak şiddetle cezalandırılmasını emretmiştir.

Ancak bu saldırılardan, engellenemez şekilde yayılan salgın hastalıklardan, iklim şartlarının olumsuzluklarından ve iaşe eksikliklerinden dolayı nakil edilen kabileler arasında ölümler yaşandığı anlaşılmaktadır. Bazı kaynaklarda 1.500.000 Ermeni'nin bu sevkiyat sırasında öldüğü ileri sürülse de arşiv kaynaklarındaki belgelere ve Justin McCarthy gibi batılı yazarlara göre sevkiyat sırasında 300.000 Ermeni'nin öldüğü belirtilmektedir. Bu yüzden Osmanlı hükümeti bu ölümlerden dolayı katliam yapmıştır suçlaması kabul edilemez. Sevkiyatın bazı zamanlarda hükümet kontrolü dışına çıkmasından dolayı Osmanlı hükümetinin sadece olayları engelleyemediği söylenilebilir ve bu durumun da savaş halinde bulunulması nedeniyle ve yerli Müslüman tebaasın da şartlardan ağır bir şekilde etkilendiği düşünülmüşse gayet tabii bir sonuç olduğu görülebilir.

Ayrıca yapılan tehcirin sadece Hıristiyanları kırmaya yarayan bir hareket olduğu da kabul edilemez. 1916 yılında Şerif Hüseyin önderliğindeki Arap isyanının başlamasıyla birlikte Suriye, Hicaz ve Mezopotamya bölgelerinde 5.000 aileye yaklaşan oranda Arap nüfusunun İç ve Batı Anadolu bölgelerine nakil edildikleri görülmektedir.

Rum ve Ermenilerin geride bıraktıkları mülklerinin hükümet tarafından yağmalandığı iddiası da doğru değildir. Hükümet bu mülkleri emvali metruke olarak kabul etmiş ve sevkiyatı sonucunda nakil edilenlerin geri dönüşe kadar koruma altına almıştır. Bu mülklerden bazıları bakımsızlık nedeniyle harap olduğu için tamirata yapılmış, bir kısmı da işgal bölgelerinden göç eden Müslümanların zor durumda bulunmalarından dolayı yerleşime açılmıştır. Savaşın sona ermesi ile sevk edilen Rum ve Ermenilerin geri dönüşü sonucunda bu mülkler hükümet tarafından sahiplerine iade edilmiştir.

Mondros Ateşkesi'nin imzalanmasıyla birlikte işgal altına giren Osmanlı ülkesinde, İttihatçı düşmanlığıyla tanınan Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin iktidara gelişi sonucunda tehcir ile ilgili olarak İtilaf Devletleri'nin etkisiyle bazı asılsız suçlamalar ve ardından da adaleti sağlamaktan çok uzak olan mahkemeler oluşturuldu. Bu mahkemeler sahte şahitlerinde etkisiyle bazı adaletsiz uygulamaların ve idamların altına imza koydu. Ancak bu durum tebaa içinde de gerek hükümete ve gerekse işgalci güçlere yönelik bir tepkinin uyanmasına yol açtı.

İşgalci güçler tarafından tehcir sırasında suç işledikleri iddiasıyla Malta Adası'na sürgüne gönderilen Türk devlet adamları hakkında yapılan soruşturma da sonuçsuz kaldı ve bu kişilerin herhangi bir suç işlediklerini kanıtlayan belgeye İngiliz temsilcileri ulaşamadı.

Sonuç itibari ile genel bir savaşa dâhil olmuş birçok devletin yapacağı gibi Osmanlı Devleti sınırları içinde gerçekleşen sivil ya da asker topluluklarına saldırı, düşman devletlerle işbirliği ve casusluk faaliyetlerini engellemek amacıyla kendi gücünü aşacak bir oranda zorunlu göç ettirme politikasını izlemek mecburiyetinde kalmıştır.

KAYNAKÇA

Arsiv

(BOA)Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti I. Şube Evrakları

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti III. Şube Evrakları

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti IV. Şube Evrakları

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Ecanib Kalem
Evrakları

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kalem-i Umumi
Evrakları

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kalem-i Hususiye
Evrakları

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Muhasebe Kalem
Evrakları

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Seyrüsefer Kalem
Evrakları

Dâhiliye Nezareti İdare Kısmı Evrakları

Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakları

Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Evrakları

Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye Dairesi Evrakları

Dâhiliye Nezareti Sicil-i Nüfus Tahrirat Kalemi Evrakları

Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi Evrakları

Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i Vilayât Müdüriyeti Evrakları

Hariciye Nezareti Evrakları

Maliye Vekâleti Evrakları

Resmi Yayınlar

Meclis-i Ayan Zabıt Cerideleri

Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri

Meclis-i Umumi Zabıt Cerideleri

Meclis-i Vükela Mazbataları

Gazeteler

Alemdar

İkdam

Serbesti

Sürelî Yayınlar

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi

Atatürk Yolu, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi

Belleten

Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi

Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi

Erdem

Toplumsal Tarih

Araştırma ve İnceleme Eserler

Ahmad, Feroz, İttihat ve Terakki, İstanbul, 1995.

Akçora, Ergünöz, Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896 – 1915), İstanbul, 1994.

Akbulut, Yılmaz, Ermeniler ve Bingöl'de Ermeni Tehcirleri, Ankara, 1998.

Akşin, Sina, İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, Cilt : I, Ankara, 1998.

Akşin, Sina, jön Türkler - İttihat ve Terakki, Ankara, 1998.

_____, Armenian Allegations: Myth and Reality, A Handbook of Facts and Documents, compiled & edited by: The Assembly of Turkish American Associations, Washington, D.C., 1987.

Arsel, İlhan, Arap Milliyetçiliği ve Türkler, İstanbul, 1987.

Asaf, Mehmet, 1909 Adana Ermeni olayları ve Anılarım, Ankara, 1982.

Atay, M. Çınar, Tarih İçinde İzmir, İzmir, 1978.

Atay, Falih Rıfkı, Çankaya, İstanbul, 1980.

Atay, Falih Rıfkı, Zeytindağı, İstanbul, 1981.

- Avcioğlu**, Doğan, Türkiye'nin Düzeni, Cilt : 2, Ankara, 1969.
- Aybars**, Ergun, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi,
- Aydemir**, Şevket Süreyya, Enver Paşa, Cilt : 3, İstanbul, 1972.
- Bağış**, Ali İhsan, Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler – Kapitülasyonlar – Beratlı Tüccarlar – Avrupa ve Hayriye Tüccarları (1750 – 1839),Ankara,1983.
- Barkan**, Ömer Lütü, Türkiye'de Toprak Meselesi, İstanbul, 1980.
- Bayar**, Mahmut Celal, Ben de Yazdım, Cilt : 5, İstanbul, 1966.
- Baykara**, Tuncer, İzmir Şehri ve Tarihi, İzmir, 1974.
- Bayur**, Yusuf Hikmet, Ermeni Meselesi, Cilt: 2, İstanbul, 1998.
- Belen**, Fahri, I. Cihan Harbinde Türk Harbi, cilt: 2, Ankara, 1964.
- Belen**, Fahri, 20. Yüzyılda Osmanlı Devleti, İstanbul, 1973.
- Berkes**, Niyazi, Türkiye'de Çağdaşlaşma, İstanbul, 1978.
- Bleda**, Mithat Şükü, İmparatorluğun Çöküşü, İstanbul, 1979.
- Cemal Paşa**, Hatıralar, tamamlayan ve düzenleyen : Behçet Cemal, İstanbul, 1977.
- Cem**, İsmail, Türkiye' de Geri Kalmışlığın Tarihi, İstanbul, 1973.
- Cin**, Halil, Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması, İstanbul, 1985.
- Demir**, Neşide Kerem, The Armenian Question in Turkey, İstanbul, 1980.
- Demirel**, Muammer, I. Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri, Ankara, 1996.
- Demiroğlu**, Faiz, Van'da Ermeni Mezalimi, Ankara, 1985.
- Eldem**, Vedat, Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi, Ankara, 1994.
- Erden**, Ali Fuat, Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları, İstanbul, 1954.
- Eren**, Ahmet Cevat, Türkiye'de Göç ve Göçmen Meselesi, İstanbul, 1966.

_____, Ermeni Komitelerinin A'mâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi,
hazırlayan : H. Erdoğan Cengiz, Ankara, 1983.

Erpi, Feyyaz, Buca'da Konut Mimarisi (1838 – 1934), Ankara, 1987.

Feigl, Erich, A Myth of Terror, Austria, 1986.

Fromkin, David, Barışa Son Veren Barış, İstanbul, 2004.

Gökbilgin, Tayyib, Milli Mücadele Başlarken, Cilt : I, Ankara, 1959.

Göyünç, Nejat, Osmanlı İdaresinde Ermeniler, Ankara, 1983.

Gürün, Kamuran, Ermeni Dosyası, Ankara, 1985.

Halaçoğlu, Yusuf, Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914 – 1918), Ankara, 2001.

Heaton, Herbert, Avrupa İktisat Tarihi, Cilt : I, Ankara, 1985.

Hocaoğlu, Mehmed, Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler,
İstanbul, 1976.

Karal, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, cilt: V, Ankara, 1999.

Karabıyık, Osman, Türk – Ermeni Münasebetlerinin Dünü – Bugünü, İstanbul, 1984.

Karpat, Kemal, Osmanlı Nüfusu (1830 – 1914), İstanbul, 2003.

Kayalı, Hasan, Jön Türkler ve Araplar, İstanbul, 1998.

Koçaş, Sadi, Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk – Ermeni İlişkileri, Ankara, 1967.

Hopkirk, Peter, İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun, İstanbul, 1995.

Hourani, Albert, Arap Tebaaları Tarihi, İstanbul, 2003.

Kuran, Ahmet Bedevi, İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler, İstanbul, 2000.

Kurat, Akdes Nimet, Türkiye ve Rusya, Ankara, 1970.

Kurmuş, Orhan, Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi, Ankara, 1982.

Kurşun, Zekeriya, Yol Ayrımında Türk – Arap İlişkileri, İstanbul, 1992.

Kutlu, Mehmet Necati, Türkiye'de Bir Gezgin Şövalye Nogales Mendez,
İstanbul, 2000.

- Kürkçüoğlu**, Ömer, Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi, Ankara, 1982.
- Lewis**, Bernard, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Ankara, 1988.
- Lewis**, Bernard, Ortadoğu, İstanbul, 2000.
- Lord Kinross**, Atatürk, Bir Milletten Yeniden Doğuşu, İstanbul, 1994.
- McCarthy**, Justin, Müslümanlar ve Azınlıklar, İstanbul, 1998.
- McCarthy**, Justin, Osmanlıya Veda, İmparatorluk Çökerken Osmanlı Tebaaları, İstanbul,2006.
- McCarthy**, Justin, Ölüm ve Sürgün, İstanbul, 1998.
- McCarthy**, Justin – **McCarthy**, Carolyn, Turks and Armenians, A Manual on the Armenian Question, Washington, D.C., 1989.
- Meydan Larousse**, Büyük Lugat ve Ansiklopedi, cilt : VII, İstanbul.
- Oxford Hachette**, French Dictionary, Newyork, USA, 2001.
- Öke**, Mim Kemal, Ermeni Meselesi, İstanbul, 1986.
- Pamuk**, Şevket, İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler (1469 - 1998), Ankara, 2000.
- Pamuk**, Şevket, 100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisat Tarihi (1500 - 1914), İstanbul,1988.
- Roskin**, Michael G. – **Coyle**, James J., Politics of the Middle East, New Jersey, 2004.
- Sakarya**, İhsan, Birinci Dünya Harbi ve Ermenilerin Göç Ettirilmesi, Ankara, 1981.
- Sevinç**, Necdet, Arşiv Belgeleriyle Tehcir, Ankara, 2003.
- Shaw**, J. Stanford – **Shaw**, Ezel Kural, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye,cilt: 2, İstanbul, 1983.
- Şemseddin Sami**, Kamus-ı Türki, İstanbul, 1317.

Şimşir, Bilal, Malta Sürgünleri, Ankara, 1985, Talat Paşa'nın Hatıraları, İstanbul, 1958.

_____, Talat Paşa'nın Hatıraları, İstanbul, 1958.

Tunaya, Tarık Zafer, Türkiye'de Siyasal Partiler, cilt: 1, İstanbul, 1998.

Turan, Şerafettin, Türk Devrim Tarihi, cilt: 1, İstanbul, 1991.

Türközü, Halil Kemal, Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi, Ankara, 1983.

Ulubelen, Erol, İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye, İstanbul, 1967.

Uras, Esat, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Ankara, 1950.

Yurtsever, Cezmi, Ermeni Terörü, İstanbul, 1987.

Zürcher, Eric Jan, Savaş, Devrim ve Uluslaşma, İstanbul, 2005.

Makaleler

Babacan, Hasan, "Ermeni Tehcirini Hazırlayan Faktörler ve Tehcir", *Türk – Ermeni İlişkileri*, Ankara, 2003.

Baran, Tülay Alim, "Balkan Savaşı'ndan Sonra İzmir'de Rumların Göç Hazırlığı", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, II/6-7, 1997.

Danacıoğlu, Esra, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Board Okulları ve Ermeniler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, III/9-10, 2000.

Demirel, Muammer, "İngiliz Belgelerinde Türkiye Ermenilerine Yaklaşım (1860 – 1918)", *Türk – Ermeni İlişkileri*, Ankara, 2003.

- Demirel**, Muammer, “Rusya’nın Ermeni Meselesine Etkisi”, *Türk – Ermeni İlişkileri*, Ankara, 2003.
- Fendoğlu**, H. Tahsin, “ Ermeni Probleminin Doğuşunda Amerikan Protestan Misyonerlerinin Rolü”, *Ermeni Araştırmaları, I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, I, 2003.
- Günay**, Bekir, “Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi Belgeleri Işığında 1914 – 1920 Arasında İzmit ve Yöresindeki Ermeniler”, *Ermeni Araştırmaları, I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, I, 2003.
- Halaçoğlu**, Ahmet, “XIX. Yüzyılın Sonlarında Ermeni İsyancıları – 1895 Trabzon Olayları Örneği”, *Türk – Ermeni İlişkileri*, Ankara, 2003.
- Haydaroğlu, İlknur**, “ Ermeni Toplumunu Osmanlıdan Koparan, Ermeni ve Amerikan – Ermeni Okulları”, *Ermeni Araştırmaları, I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, I, 2003.
- Mantran**, Robert, “XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Ticaretin Değişmesi”, Çev. Zeki Arıkan, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İnceleme Dergisi, III, 1987.
- Sonyel**, Salahi R., “Tehcir ve Kırımlar Konusunda Ermeni Propagandaları Hıristiyanlık Dünyasını Nasıl Aldattı”, *Bellekten*, XLI/161, 1977.
- Sonyel**, Salahi R., “Yeni Belgelerin Işığı Altında Ermeni Tehcirleri”, *Bellekten*, XXXVI/141, 1972.
- Sürgevil**, Sabri, “İttihat ve Terakki’den Milli Mücadele’ye”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, II/2, 1992.
- Şehirli**, Y. Atila, “Ermeni Tehciri”, *Ermeni Araştırmaları, I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, II, 2003.
- Şehirli**, Y. Atila, “Osmanlı Devleti’nde İhtilalci Ermeni Cemiyetlerinin Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti’nin Aldığı Tedbirler”, *Türk – Ermeni İlişkileri*, Ankara, 2003.

Uzun, Turgay, “Osmanlı Devleti’nde Toplumsal Yapı ve Ayrılıkçı Ermeni Hareketinin Doğuşu”, *Türk – Ermeni İlişkileri*, Ankara, 2003.

Yorulmaz, Şerife, “Tarih Sürecinde Bir Zümre : Levantenler”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, II/4-5, 1995.